(५)

अधमदीपेर

कै॰१ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ यत्स्वपदः स्वविकारो गोऽनिलपरिनुच्छकातं तत्रोगणसंतिस्वरूपनिर्देशादिना संताक्रियते तेन तेन स्वारतिगसंगः परानुयोगवादि
१ चनेन गपरिहाराय स्वविकारो गुणक्रियते तेन नोतिचसंगरलक्षणः ननु परिसर्वैसेति नः स्वरूपेण निर्देशेन ननमीमांसेप्यातः अथ चनयननुमानेन
नयस्वकारणरागप्यकत्वः पक्षो गपक्षसाहाय्यपतेन संताविधी येनतरानेकाप्यपकारासंभवात्संदेहः स्यात् ननु यतिपौगपदपर्यालिनयिवाम
मेरुमसंताननुपक्षसारीनां नव्यपसंतानभविष्यति अथादि हरनेथीनोर्देनिमात्रयपीः कर्मणोऽन्यपरयोः पक्षोकर्तरीनव्यपोभवत्नी
सैकेचासंतेनेचरहानिवृत्तिनाथपशावः पक्षपसंताशेतिदिनी पंचानंसनरेकवाचानापोऽसमवे सेगनाम्भेदेरीपदकः नैतत्सति सनारीनाम
पिवासमभेदेनेवसंताविशेषानग्रसतः पंतिनः संताविधानप्पपद्यते तत्रैकेनवानेननसनारीनां विधिः स्वपूरणनेपामिवसंताविशिष्टिन
नस्वपत्रासनारीनां वास्त्रभेदेनसंताविधिः एवंपक्षसारीनामपिपतिसंतिप्रसपसंतोपपत्यानुमानपर्याप्तसंताससंवचप्रतिपत्रिपोप
विभक्तं नराध्याहारेण याशेतिसंताकसन्निवासएवपक्षपसेतेषांपाराधर्म्यपवगतेहिनीपेतुसंतासंतिसंवचप्रतिपादनवाक्येसंतासं
वेधप्रतिपत्तेसाधनाप्यात् यथावसन्नपीनिर्देशप्रधानमभेदेनोपपरसंताविकारणादत्तुनितत्त्वायसपसंतापिप्राप्नोति उपाधिग
देनेचदननुस्पापत्ताद्विशेषणामपष्वत्पनेकत्तिप्रत्ययोऽभेदेनत्यच्छाप्रोरस्यपते यथानीपाधेरूपाधिर्भवतिविशेषणमप्यवाविशेषण राम॰
मिति अर्थविशेषतपाधिसदरत्वाअसमानवशेषपः ततपाधिर्नान्यः सामान्यादिविशेषणांपहारात किंचपारिमिनहिसंताप १

2

हुतिमात्रादेवरोवेभवतिकिंतुनविभित्तिकार्यमवतंतेनागमान पक्षसारीनांनत्रिमित्तं किंचित्कार्यमेनभवतिपरतंतनावरत्वधिविशेषोपाराने नसनारि
भिरेवप्रतिपत्तेः नचगणपासमनारीनां चपदाम्राणये तेयुक्तेयुक्तत्वेनविरोधात् उपपरस्पापिमसमासंतिहरूवेविधानेनभविनव्यामिनिपप्रत्ययाभावः उ
पाधेरपिचोवपर्यम्लोक्रिकेपयोगेनिमममभावात्स्थितस्येवचपरत्वसपयात्सिवाननवारात्कात्स्नेप्सविधापकत्वाभावात्तत्वादकत्वात्स्थस्यचो
पाधित्वात्समपरत्वात्सेभवात्सपत्वाभावः अथपरामत्त्वमपिनभविष्यति यथासंतनत्तणेनतेषांतरापविहितत्वात शेषसंताचविधानमपि
वहानवपक्षसारपः कार्यलिहितिमारतितेषुपरतः सामान्यमभविष्यतीतिपक्षः परत्वमिति पक्षनिपस्पपयोः पर्यायेणापाल्याणपेरूपांते
स्यात्शासोनांपेतेनाशप्रतेः पक्षस्येकेनुपलपम्य उपपरस्यापिपरत्वादूपमतेनेवर्वाभिसेतहातपहप्रधारिपुसावकाशेवाधित्वापरत्वस्यात्
गोकूपतनेरीप्येवचनिस्येष्यात् ननुधनतिमोक्ष्यमिति उपाधिवाविनोविषयोगानिपमेनाशेषपृष्टिनिनियमः स्यात् यः पक्षपः सपास्र्तन्यविनो
पगात् अथापरागत्वमपिपरसंतंवाधित्वात्स्यात् अंगमंतेतिनमनुविधानपतिचहांतासंततानन्तरपक्षसारपोविधीयते नैषदोषः सिद्धू
शब्दाद्यानाधेतेषामपिजाद्धिशरविज्ञानात्सरत्वेनचरवासाचेधाशेषात् नतुपूर्वीपतेपपरात्वेनतस्मादिदिविनीजोसंगसंतानभविष्य
तीतिविंसयेनात् निमित्तस्येति पक्षसारीनां अनविभक्त्या निर्देशात्संताकसन्नोनिमित्तभावे नोपारानात्सापरगधर्मात्स्वसंताकार्यपतिपपोन
कत्वाभावादिस्यर्थः तत्रवाक्यभेदेनापिविधीयमानात्सपसंतासनारिभिरेवंवचनेनेषामवनिमित्तित्वात्तापतिपपोनकत्वानासंता

3

कै॰ १ संबंधषष्ठीति गनिपोत्पत्तिभक्तिर्निर्दिश्यमाना द्युपोद्धृत [illegible] कोद्धारापांसं संबंधेन लसमता कोत्तापांसी जागत्यागपोरिवेत्ति [illegible] तापाशक्को तापांस्वर्ग
१ स्मारीनं क्रियोपगतत्वा रत्ना कोत्तत्वात्मता संबंधाभावरस्य [illegible] भवति किंपुनरिति निमित्ता [illegible] निमित्तभावो नोपपद्यत इत्याशङ्क्य [illegible]
नीतिस्त्रोतपारकानां शब्दानां गुणमात्रेण [illegible] अनन्यापत्ता [illegible] गुणाद्विभक्तिनिर्देशा [illegible] निमित्तनिमित्तिभावः कतर इति किं पञ्चम्या निर्दी
श्यो [illegible] स्वरनायत्वाबहुत्वं नेति [illegible] निमित्त [illegible] पञ्चम्या [illegible] स्थानं [illegible] निर्द्धारणे कतरारः पञ्चमः प्रधानद्वि
प्रत्ययसंज्ञा [illegible] विपर्ययक्रमसंप्रधानमपेक्षते नतु पाणिनेराचार्यप्रधानमित्यर्थः किं कृतमिति पूर्वसूत्रात् [illegible] निरस्त्यर्थ [illegible] त्वात् [illegible]
कथमिति पञ्चम्यर्थं कृतमिति प्रयोजनं कृतमित्यर्थः [illegible] इति [illegible] धात्वादेश [illegible] नित्यर्थः [illegible] नन्वेतेन [illegible]
कारणमात्रे [illegible] प्रत्ययसंज्ञा [illegible] इति [illegible] नेतरस्मिन् [illegible] विकारागमा
नां [illegible] प्रत्ययसंज्ञा [illegible] प्रत्ययसंज्ञा [illegible] प्रत्ययसंज्ञा [illegible] रेव प्रत्ययताभाव
त् विकारागमेष्विति पः पः [illegible] नच विकारागमाः [illegible] प्रत्ययसंज्ञा [illegible] प्रत्ययसंज्ञा
पितु प्रत्ययसंज्ञा निमित्तत्वं [illegible] प्रत्ययसंज्ञा भवति तस्मादेव [illegible] विकारागमानां एम
प्रत्ययसंज्ञा न भवति [illegible] प्रत्ययसंज्ञाफलं [illegible] संबंधषष्ठी [illegible] निपातनाद [illegible] १

८

[illegible] तेन भवति [illegible] विकारागमा [illegible] नित्य [illegible] संयोगात्
तावि [illegible] प्रत्ययविधान [illegible] प्रयोजनं [illegible] विकारा [illegible] प्रत्ययसंज्ञा [illegible] एव [illegible]
[illegible] निमित्त [illegible] हेतुरिष्यते प्रत्ययग्रहणे [illegible] प्रत्ययसंज्ञा [illegible]
[illegible] प्रत्ययसंज्ञा [illegible] किंपुनरिति [illegible] प्रत्ययसंज्ञा [illegible] निमित्तभावः [illegible] निर्दिश्यते [illegible]
[illegible] निपातनाद् [illegible] इत्यर्थः [illegible] निर्दिष्टा [illegible] निर्दिश्य [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible] पञ्चमी निर्दिष्टा [illegible] निमित्तभावः [illegible] संबंधे षष्ठी [illegible]
[illegible] प्रत्ययविधि [illegible] इति [illegible] आगमा [illegible] संबंधषष्ठी निपातने [illegible]
[illegible] प्रत्ययविधि [illegible] इत्यर्थः [illegible] इति [illegible] विकारागमा [illegible] इत्यर्थः [illegible]
मिति [illegible] विभक्ति [illegible] निमित्तभावः [illegible] धातुभ्य इति [illegible] रूपसंहारः
[illegible] प्रत्ययसंज्ञा [illegible] इति [illegible] विधानां
[illegible] विकारागमानां [illegible] प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्यर्थः किं [illegible] मिति [illegible] संज्ञानां [illegible]

कौ॰ २ तिव्यस्यापकः प्रत्ययपरत्वे वंवकव्यमितिमन्तावश्नु॥ नवहतीति मरपत्रात प्रत्ययपरत्वस्याद्विनिमीपते तेनयः प्रत्यापकः प्रत्ययपः मध्यनत्र वित्प्रकारं
२ मध्यपिपदस्थानिनमर्थारित्वे व्याख्यानेन तत्स्वार्थे वाद्यर्थे च विहितेति अवयुपव्यनिरेकाभ्यां कारीनां वा वाच्यार्थीनां व्यापने तेरभावेपि केवला
पाद्वयकृते नेजस्यार्थवगमात्तत्तापितत्त्वादिवेन कश्चित्तपोसोर्थ इतिभावः परप्कव्यते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवंतीति परकस्यार्थस्य वते
पामर्थ इति तत्सविकल्पनामात्रेणतस्यार्थवृत्तेप्रत्ययनंतत्पाभाव्यामिसाभिहितेतरभावेन थोवगमात्स्वंतत्वे कारीनांनोपपद्यतरस्कन्नेपरु १
हत्वत्वात् प्रत्याय्यत इति अर्थाभेदेपायर्थस्याभिधानजन्यत्वादेवतुं तं अपमेत्वार्थः प्रकाशयत्वार्थः प्रत्यायंतेपत्याय्यमानार्थेनातप्रत्य
य्यमानः स्वार्थिकः प्रत्ययसंज्ञोभवति एवमपीति नईकारावर्थाविधीयमाना मनारपः प्रकाशप्रत्याय्यमानार्थाइतिभावः योगपा
दिसन्नप्रत्ययकृत्याप्रत्याय्यमानार्थे इति ज्ञानेत्रेवात्राभिधेयः एवेनरीति एकएववर्णोनेकशक्तियोगाद्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयो वि
क्षिपते। तत्र पदार्थसंपत्वं निमित्तापत्रपतिन सत्त्वादीनां कारीनां च प्रत्ययसंज्ञा च वक्तव्यैते तं पतप्यनिपातनादविति श्रुक एवमपीति आगम
स्यार्थवत्तं नियतत्तुमुपपद्यतः अस्याचापीति प्रत्ययमागमसंतरेणापिप्रयोगार्थवत्तावगतेः आगमप्रत्ययपसंतरेणाप्रयोगा
वारस्यव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तेनावधायतेत्यर्थः॥ ॥सप्त॥ किमर्थमितिपंचमीनिर्देशेपरकाराध्याहारेणपंचमीविधानासर रा॰
त्वंसिद्धंषष्ठीनिर्देशेपिणाणोरगिसारावानंतर्यसंवंधेषष्ठी विज्ञानादिति भावः पर इति एवं काराध्याहारेणापिपंचमीविधानानर्थक्यम २

६

तिप्यादिति नियमार्थं पाठवचनं नवानेनपरस्मैपदेविधानान्तपदीनिर्देशोपि नियमार्थोभिलर्थः। उभिक्ततीति वहनेवपूर्वस्मादवतिनान्यः प्रत्ययपरत्विवत्
विपर्ययेदेशस्यनिपातनात्स्वः प्रत्ययः परएव भविष्यतीत्यर्थः अथोनरहेति षष्ठीनिर्देशेपुमध्याहाराध्याहारेणापिषष्ठीविधानेप्यादि इति भावः अथ
पीति अव्ययमर्थेनास्त्यामितिमध्याहाराध्याहारेणषष्ठीविधानादकल्प्याकुटेः सिद्धएवेति पाकुटेरितिनियमार्थं अथकेनेवप्रकृतिनियमोप
चतिनायाइतिमध्यमात्रपरिग्रहेणवनियमो विज्ञायतेनतत्केनेवपाकरेति सेवमध्यविशेषपायेण। अथगच्छामधातोस्त्रस्यपरंतत्स्या
त्तमध्यविशेषेनुपपन्नमध्यसामान्यमात्रतराश्रयेणनियमेविज्ञायमानेनातिरोधः एवमपीति वहनकयोविश्लेषणपाश्राधात्वात्रावेयदे
शविशेषे नियमेपात्तो प्रत्ययादेश्वनस्वप्राकृटेर्वाकानिसेवमितिभावः देशोनियम्यत इति प्रत्ययनियमेव्यनियतदेशप्रसंगो विधिरदेशापु
तिपादनमेवदेशनियमस्सभिप्रेतेत उक्ते मानवेत्स इति अनेन प्रकृतेः कार्यत्वदर्शनेमात्रस्थानीपनत्पुच्यते परवचनमितिनामादिस्क
न्नस्योपनेनैवनियमस्यसिद्धत्वादिति भावः मानमत्वेति यत्रविद्यमानमेवकार्यमन्तरविधानार्थंकार्यत्वेनातिदिश्यतेनतत्स्मादितिपाभावा
नियमार्थो वाति प्रत्ययमनुसनात्पोरवीमध्येत्यंसनइतित्यपाः परिभाषायाः प्रवृत्तिरितिभावः कत्ययमत इति अथतत्रैवसनादिभ्योपन
इतिभावः इत्यापीति निसाः प्रत्ययाः पयोग्याभ्यानत्रतस्यभावनसुव्यपादिभ्यः परमतः मतादेः सायुतपानेपनिपात्यतइत्यर्थः। उनहीति
तस्मादिस्युतएवेत्यप्रत्ययवरेव्यथ्यभिव्यक्तिर्भवतिनतप्रत्ययमरेवकार्यत्वेनोपारोपितेनवोनप्रत्ययकार्यंभवतीतिकार्यापेक्षासंबंधषष्ठी।प

७

३

कै॰ १
४
तत्वमततएवोत्पत्तिः किंपनेनन्वोत्तरस्पभावोभवतीति नार्थ्यं तपाकर्तव्यपर्यी विनापतत्त्वरस्यर्थः नारस्पकार्यमिति उत्पत्तिरेवकार्यमित्यर्थः नन्वेवंसति
विसारिश्यवानिर्देशः पर्यायपकत्यनेनसतिनिमित्ते कोकतार्थं स्पात्तस्मात् नैषदोषः निर्देशमात्रार्थो पथ्यमाश्रयात् उत्राकालेनुपपर्योपकत्पतेऽ
तस्पवोध्यनेनचपत्तपविधोपवस्पः पकत्पिकार्यमिनरपिनस्त्वेण्यिनरनिश्चयत्वे नाथयेति स्यपमर्थः उत्पत्तिः सत्पादेशनिपातनेशवाय
वनुपष्वानुमतनवपाणपात्कतस्पस्पपारिमिताशास्त्रकार्यविधीपनेनत्राप्यदेशमपरेशमवशात्स्पीयकार्यनरेशमोवमाड्वा
स्पपोणोभविष्यतीत्यर्थः विकाशणमेवपीति तत्रैवेद्वाप्यनुगंतव्यमित्यर्थः गापोष्टमिसारोधातोरित्यधिकारात् धातोः पाठएनव
तिगापोत्तनेनरतिव्याख्येयं चसंज्ञापरस्थानोवेति वाशशत्वर्धपरणावधानेनवमाणेन शूलसेणनक्वविरणापेक्षिकावारयः
तेषांनिरपशब्दरर्शनेकार्यदर्शनेवासत्त्वापात्पभावान्नस्मारित्कत्तरसोपस्थानाभावात्रनिपतनेरशोलोपः स्मादितिपरभूतलोपार्थमेतह
दुर्णं स्पष्टिनित्सतिक्विवारयः पाभृताः तुष्पनरनिवृत्तिः उपन्नापने नत्राग्निविदिस्मारो वृत्तमनत्तोनपरभूतपस्पापोश्रपोक्तगारपनि
धोनिननुपूर्वश्रूतक्विवारिलोपप्रतिभावः नतु कार्यदर्शनेउत्तरस्पणावरस्सेवव्याख्यातत्वात्पच्छत्ताः क्विवारपोभविष्यतिनेनरसितान
हितेषुभाववृत्तिश्नितलोपविधानेनाभाववद्देहत्स्पारात् स्वरूपत्वाभोहिभावः नैतेकराविनत्वरूपंनभंते शशविषाणतुल्पत्वात् स्व
तस्वासेनापरस्थानामित्यनं केवलं परस्पलोपवचनेनकार्यमात्रेणामसंतासलोपविधीपते परपमितिपरिश्च वेष्वतात्पुष्पेरत्

८

तरानुबंधासंयोन्नर्थकः स्पात् सर्वस्पानवंधकार्यस्पपरभूतपस्पास्पपत्वात् नचनिपतनेरशनेपिपरापरभूतलोपः तेरास्वनुवंधासंगस्तव
मिवार्थत्वानकर्थलिंगत्वमितिकेचिराहुः तरपक्के एवंपरेत्ववंधासंगत्पानर्थकापष्मपगतेस्पात् एषोनुरुकेरस्पारोचमकत्वंचभीपुनोत
क्विपर्तशशम्याहारेणभवतस्पपरशशम्याहारेणोनिपरेहेपर्तशशम्याहारेणपचमपोसमामानर्थकामेवानुवंधासंगमितिकथपमत
लोपेनुवंधासंगोनलिंगान्पारितिभाष्येतिराहुः मयोगनिपमार्थंवेति शर्वंश्रपोनन्वेष्वितन्मितिवार्त्तिककारेणविकल्पार्थानावाशरः १ष्टि
नेः भाष्यकारेणानुलिंगेनपूर्वश्रपोनतप्पनिणकरणाव्रसर्वस्यात्स्पानः क्रमरिवनवरति देवनन्नारपतरपरसेशुवत्रैपानारवंपनेनेवामनेन
नियमेनामाछुत्वश्रनिपापेनेनकेवलापक्रतिः शपोक्रव्यानचकेवलः प्रत्ययः श्यो क्रव्यरन्निउत्तोपामित्पमिहरेवधारभेदोपचाणरपस्येष
योगात्तकरणमसाधुत्वं नैनरतिश्वस्पारेणपिमाहचर्पारिनिमित्ताभेरव्याणेपरशोनारपस्पार्थोनिपमेननपश्मीपेत नहुक्को हृदिणा सोपमि
त्यभिसंवंधान्नहितेनविनापरि वश्नारपः पृष्ठत्वे ष्टाप्यत्वेनिपमोभवेदिति तस्मादभेदोपचारादिनापतविवक्षापांगार्थिनिवक्तव्यचेन
तवरेकवचनानावच्याररपोमापृक्तोनेतिनिपमार्थंवक्तव्यं कामरेवचनत्रस्पवकेचिराहुः क्रमरतिपथ्यादपोत्तपलोपपोः क्रतपोः के
वलापक्रतिः पपुत्पपमानाशरुपने तथावच्चारपोपीतिरपालोपस्मासः किमस्पहपसतिमिति किपमणश्रमाणमिसनार्थीषपश्रपोभ
हपपने तत्राण्पारिवंदेचमाहीनामनेनासाधुत्वश्रनिपापने कापनित्थीति कापधादिसंस्पापाः एरणीसर्थः वक्तनिधासारोचमिधी

९

वै॰२ शस्य प्रयुक्तस्य ध्वंसात्केवलस्यापि प्रयुज्यते । यस्मान्निपातिनी शब्दानां विकृतेर्निपातः शब्दः समासे कोऽपि उपसर्गात्परः इति । अत्र निपाता अपि श्रोत्साके
५ वलानेकेषु प्रयुज्यमानाः स्वार्थं न त्यजन्ति यथा वर्धते इति । उपसर्गसमासे सोऽपि वर्ण्यते प्रयुज्यमानस्य अर्थोऽप्यन्यः । संख्या वैपुल्यवाचीयम्यानेके
प्रयुज्यते तथा उपसर्गात्परे योऽपि निपातः स विभाव्यते । अन्येऽप्याहुः केवल एवायं समासेऽपि वर्तते यदेकेषु प्रयुज्यते परत्वान्नासाधुत्वेन
समासादीनां प्रयोगः । शब्दवचने चेति । तस्मादिति कृतस्य एव प्रयुक्तस्य समासस्य विहितत्वात् पुनः प्रवचने वा वचने प्रयुक्तस्य एव प्रयुक्तिः तत्राभिप्रातिपा
दिकनिपातः समासनिपातस्योपलक्षितः तत्र पदे भवति पद्धतेर्भेदोऽस्य यतः स्वार्थं तत्र पूर्वत्वे विकल्पेन पदे पर्यायो भवतीति परत्वस्य
योगे निपातत्वात्तस्मादिति वचनाद्धानिसत्वात् । अक्रियमाणे इति प्रतियोगे प्रयुक्तस्य पदत्वे पर्यायान्तरस्य एव विकल्पः स्यात्तद्धते
लक्षितपदाधिकारादिति योगमुपस्थितेः योगाभावे निपातस्योपलक्षितः पदे भवति पदे नैव भवतीत्यर्थः । पर्याये नित्यत्वात्समासः इति । इतिपदे
नित्य एव समस्यते कर्तुमिच्छतीत्यत्र निपातनेन समस्यते । प्राप्तोतीति पर्यायान्तरेण वा वचनेन योगनियमार्थमिदं विधेयम् । तस्मादिति विवच
नात्परत्वे निपातः प्रयोगप्रयुक्तस्य करावित्यनेन प्रतीतिरस्यैव सामर्थ्याद्भवति निपातलाभः । आकारान्तः । अत्र कस्मा
दुच्चारणाभावात्स्वरान्तस्य प्रत्ययान्तरेषु निपातनात् परिशिष्यात्ताकारान्त एव प्रयुक्तो भविष्यतीति । निपातात्तत्र कि । किमर्थमिति ।
एम॰
भवेति । विरादीनामपि निपातस्य सामर्थ्यात् अतो रान्तस्य विहितस्यैव निपातनेनापि भवति निपातस्वार्थत्वात् । अन्ये पुनर्निपातस्य प्रयोगस्य
२

र्थः । प्रयुक्तप्रयोगमिति । तरंतग्रहणादीनामपीत्यर्थः । आकारान्तश्चैवमनुप्रतियोगमुपस्थाने प्रयोगे समासे एव तत्र परिगृहीतः कारान्तो भव
ति एवं तिर्यगादिस्वरान्तरतिरोभावः । परोक्षप्रयोगमिति । उदाहरणादीनामपीत्यर्थः । प्रयत्नमिति प्रयुक्तस्य वैकल्पेनाप्यारान्तत्वे सिद्धे इति
त्याद्दिनिपातमपि समासावर्णापेक्षया तत्परिनिरासे ग्रहणं स्यादित्यर्थः । प्रवृत्तीति । पानीयसादौ पितेति प्रयोगेषु तथा तेन रान्तत्वं भवति पाठतो यो तीं
स्वादौ तु प्रयुक्तस्य कारान्तत्वेन समस्तिक्रियाशब्दार्थनानाध्याने कृतान्तरस्यादौ च प्रातिपदिकान्तो रान्तत्वं प्रयुज्यते परिप्रयुक्तस्य तस्मात् रान्तत्वं
स्यात् निर्विषयं धातुश्चाप्यपरिकान्तो रान्तत्वं स्यादित्यर्थः । आलेशीनरस्यादौ लक्ष्यार्थे धातुकान्तरान्तत्वे सति धातुस्वरस्य विप्रय
त्नार्थस्य कल्पमिति चेत् अपि तरं तन्निबिडं संगतता पकल्पमेव । अग्रमात्रान्तार्थेति । बाहुशब्दार्थे भवितव्यमित्यादीनामपि सप्ति
कालभवा कारान्ते प्रकृते प्रत्यादिरागमः क्रियमाणः शेषनिपातेनान्तरान्तो भवति । अन्यथा परत्वादिरागमे कृते तस्मात्कृतत्वात्प्रयुक्तस्य
ग्रहणेन ग्रहणादाकारान्तत्वे क्रियमाणमिदं एव प्रयुक्तस्यैव इत्यर्थः । केयुनीति । अन्योन्यप्रयुक्तस्य नतु पेन्नवेल्कत्तं स एव प्रकृतिविशेषा
त् विवितेति तुद्दतिप्र द्राक्षामिति उद । अन्यपरीत्येन रान्तत्वं न स्यात् तरान्तमिभकल्पादिरुदान्तः स्यात् शेषनिपातेन यत्साका रान्तरा
न्तप्रकरणे लोपाभावे उदान्तनिर्दिष्टस्य आकारान्तस्यान्तरान्तरान्तत्वे सति तस्याकारवैरान्तरकृतान्तनिर्दिष्टस्येति । तत्प्रयोगे
निरूपकस्योपविशेषविभेदरतुल्यान्तरीत्या तन्मेवकरोतीति भावः । प्रकृतिप्रत्ययार्थेति प्रयुक्तग्रहणपरिभाषये तिभावः । अन्तरगमेवेति ।

कौ॰ १ ततराज्ञप्रयोगन्यनीत्यर्थः नविधौ वेति। आदिविधिर्दृ॰ अप्रविधौ वा विध्यन्तिसत्वादापत्नादातिथ्यैदीर्घ्रुक्किंपत्नेपथ्याद्यादेशः तत्रयस्यापकरात्रान्तंकि
१ पमात्रासौपुरस्ववस्मात आगमा आत्रेयरात्रान्तारत्नितवचनोत्सपृथ्वीनरात्रत्वेसनितिरयोरिस्वकृतमत्योरात्रान्तंत्वेसिद्धनीत्यर्थः विरथीमिति स्त्रिपा
रिस्वारोपिदुकृत्नापापुरोत्तरात्रान्तन्यप्रयोगेउरात्रत्ववचनमिस्त्वतापकमित्यर्थः आगमेरिति विच्छिन्नत्वादारित्वप्तस्त्रविधीपारोपस्य
स्पाकरात्रान्तनंनपाप्नोनीत्यर्थः आरब्धेत्स्वयमत्त्रेमत्यपसंताप्रत्रियोगेनकृतेआपकरात्रान्तेभवेत्सागमारदृतिनरोपः एवमपिक्ति
नेति त्वेन्तत्वात्सपूरात्रपेनत् वरपमिति परिपूर्णस्यापकरात्रान्तेकर्त्रेच्येचारित्वमागमाविरम्य॰ नरात्रिपातामित्सारोपामुत्स्प
स्यपारित्वात्नमिद्धसुरात्रान्तमिनितनत्रकुर्पीत कृतेतुपत्स्यापकरात्रान्तेकत्रैच्ये आगमानामविपुमानत्वेतापपनीत्यर्थः सोपुं
ति विभक्त्याद्याख्यानेत्सौपुत्रश्रुदृतिस्थिते पत्स्यपत्स्येचेसोपकरात्रत्वात्स्वरत्नाघ स्पैतित्नोपेकृते उरात्रनिहृत्स्यभावादुरात्रान्तं
वत्रिस्वाईकारस्यनस्यात् पत्स्यपसंज्ञासंनियोगेनत्वापकरात्रत्वविधानेनरोपः वहिरंगलक्षणमिति साध्वीरीनांक्रमेणाश्वती
निमिति त्वीनमिति पित्रईकारे वहिरंगलक्षणत्रिमित्रो लोपो वहिरंगः अश्ववागस्यमत्स्येसार्थपेलक्षणद्विपोवहिरंगः श्रोतीति उ
त्सेनानात उत्साहि स्पौत्रद्वीपू पथत्रपरत्वाल्लोपः आपकरात्रान्तेनित्वलक्षणंवाधेनत्वरापत्स्यपस्योरात्रान्तादुरात्रान्तनिहृत्त्रिस्वईका पम॰
रस्पस्यारेव कंमिकीति कंसेनक्रीताकंसारित्वितिविदन्तित्वीपितृङ्कार्यसाकृतनरकारेशेउरात्रान्तंतमस्मने एवेत्यपीति अवेरपसंज्ञौ २

उत्पूर्वीतित्वरतिदक् आपत्वादि रुपरेरित्वद्दवनंस्त्रादिसृष्टीमिति एवैमेघारेशः शरीपत्स्यचौरात्रान्तनिवत्रित्वयोगेनस्यात् एवंनरंगत्वेतुस्वस्यस्यात्स्त्री
माणेरोपाभावः कंमिरकामिति त्वयिक्लिकरणादर्वमिकारेशः नतु॰ पत्स्यपाकरात्रत्वमितिनाक्रात्रलोपस्यत्यर्थः किन्तुरमितितनतुरात्रानिहृत्त्रि
स्वीनत्वादित्यर्थः इदानीं पत्स्यपसंज्ञासन्नियोगेनत्वविधौपयोनत्वमित्याह पत्स्यपाकरात्रान्तत्वादिति परान्त्रित्वारिनित्यमित्यस्यानंतरं पत्स्यपस्य
चेत्स्यत्येत्ततरापरत्वात्नधातुत्वात् पत्स्यपत्सौभावेन पत्स्यान्मेनतुपत्स्यपत्सोधातुत्वरौवाधेन पित्वलक्षणमिति एतरत्वात्तुरात्रविधानेसिध्यतिनान्य
त्रेतिभावः कार्यमिति सर्वानित्वात्स्यागेकारेशपत्स्यनेनत्वैकारेशस्यपत्संज्ञसंतवशाद्वानित्यत्वं प्राप्नोति पत्संज्ञस्यारित्वशाद्वानुविस्त्वरपसंयोगः न
चेति पत्स्यपसंज्ञासंनियुक्तत्वस्यप्रत्यांतरंगतात्रान्तनिविधीतिवेच इतिभावः परत्वात्सर्वितत्वमिति एवंनरंगत्वेसर्वानित्वस्यानंतरेसेनतुरके त्वीत्वा
पेकृतान्निमित्तो स्येकारेशो वहिरंगः श्रोतन्येनइति सर्वानितत्वउरात्रौपि विपातइतित्वविद्याउरात्रयोः सर्वानितत्वमपः श्रापीति परिसाम
न्यग्रहणाद्विधानार्थत्वमेवचकारस्याभविष्यत् तस्यपरत्वकरणसत्त्वपरः सार्थक्यधाम्नेतिभावः श्रुतिमिर्कि श्रुतेति अत्तुक्रमरधी
नापकिंतु॰ पृष्ठितोनत्वमयमुत्तरात्रेन शुपारिष्ठिति नित्यमनविपपत्नात्मेवस्वेप्सोनरापउस्ततरापत्रः आत्मनेपरार्थमिति सत्त्वनेपरइतिभा
वः इर्त्वेवरिति स्त्रिंगात्निदेशारित्विभावः नचैतेष्पइति कार्पाण्डिरेशोसौ स्त्रिंगातिरेशोनुविकीर्णतोस्यारावण्यात्मनेपरपसंज्ञारितिभावः
स्वेतहीति समान्यवधानेपीतिभावः अचवेति पत्रावयवेलिंगातसंगत्स्यवपीतन्नेनान्तितन्त्रमुरापार्थएवात्मविनिभावः शिपस्था

कै०२
१

ध्वंस्यर्वेन त्मनरस्य प्रविकारेणाभ्यास्यानेनेन तएवावधार्यं मात्रच सामान्यविधेर्विशेषविधिर्वाधक इत्याह अभ्यासदीर्घत्वमिति अपक्रचमिति प
चाभ्यासस्येति चकारादीर्घत्वमभ्यासमध्ये स्यते तथा वचनं नार्वि विहितमित्यर्थमिति भावः अभ्यासविकारेष्विति एतद्दीर्घे किं तर्हि स्यात् किं तस्य
ह्रस्वेन तापुष्विप्यते इत्याह इति अत्रेन स्वप्रत्यर्थः नवाक्तेन ह्रस्वादिः शेषस्थानेन तन्न भवति अभ्यासस्यापि विकारत्वेन तेनचेत्वमेव तथाहि लोपस्य
नाभ्यासरे शेषविधानुमवकाशः तस्याभावरूपत्वात् परिच ह्रस्वस्य दीर्घेन तस्मात्तद्विहितं निर्दिष्टेन दीर्घः स्यात् दीर्घस्तु ह्रस्वानुपपीत्वाभावेप स्थानाद
नेन दीर्घविधानादीर्घस्य ह्रस्वस्य दीर्घविधाने विशेष्याभावात् तस्मादित्वमेव तद्विहितेन प्रसाप्यते अथवा ह्रस्वस्य स्थिरो विहितो विका
रः स्यन्तरति तेस्येत्यग्रहणं वितायमेत ह्रस्वस्थानादीनामिव वृद्धेरपि पत्नेस्य च वचनेन ग्रहणस्य प्राप्नुवाभवति धातोः कर्मणः धातोरर्थं हार
कैकर्मत्वं नसमानकर्तृकत्वे ते चेच्छायाः प्रत्ययार्थत्वेपि सविधानार्थं रूपे इति एवं वक्ष्यते एवं च वक्तस्यार्थोपस्थितेन प्रत्ययार्थो भवति अ
न्यथा क्रिया निमित्तप्रत्ययार्थोपि सिंबंधः स्यात् वार्तिकावतरणमपश्यं करोतीति धातोरिति किमर्थमिति अयं भावः धातुरेव क्रियावाची
उपसर्गो विशेषकः तेन तत्रार्थहारकै कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे धातोरेव संभवत इति सोपसर्गादिति निमित्तेन विशिष्यात् क्रिया प्रतिपा
द्यतइति तन्नएव समस्य विशेषणाः तत्र संघातादेरेव द्विर्वचनादि प्रसज्यतामिति भावः कर्मग्रहणादिति एतदुपलक्षणं तेन समानक
र्तृकग्रहणादित्यपि बोद्धव्यं सोपसर्गमिति संघातस्य क्रियाविशेषाभिधायित्वादिति भावः कर्म विशेषकरति अतएव च वचनात्

षष्ठीसमासश्च तिषेधोभिरूपः उपसर्गः धातोर्नेन क्रियावाचीतिनरर्थमित्यत्र कर्मत्वं न तदुपसर्गार्थस्यापि यथोक्तं कटं करोति कर्म न तस्मान्नाधि
करणत्वात् भूमेरभ्यासादिष्वो हितो पाभविष्यतीति सत्यापि विशेषप्रस्पष्टार्थं कर्मत्वं यथोक्तं कटोपि कर्मभीष्मादयोपि तिन यापि कर्म समुदा
यस्याकर्मत्वात् समुदायात् सनिर्न भविष्यति सोपसर्गस्याहीति परिसंघातस्यार्थं हारकैकर्मत्वं स्यात् तदा वयवस्याकर्मत्वात्सनः
स्यन्तप्रयोजनस्मात् कर्मणाइत्येयाहिपंचमी षष्ठी तुसम्यां कर्मणो व्यपवादात्मनोः सन्निसार्थोपमार्गो तुपसर्गान्न स्यात् तस्मात्
अक्षरीनौयवपञ्चमेव एतत्कैनप्रकल्पनात् धातूपसर्गयोर्द्वौ तु क्रियावाचीति निर्णयः सुचंनादिति किंकारस्यित तनात्मनःपु
ह्रेमावकाशः सनादयइति भावः प्रातिपदिकादिति तुनोक्तं कर्मणाइति वचनात् कर्मत्वे च प्रतिषु चेतनापा अवकाशं भावात् कथ
नादीनामिति कर्मपात्रात्मनविधिः कर्मविशेषानपुर्वेनात्कवनादयइति भावः यत्रचोत्पत्तिर्गोपचारैर्विशेषणात्र्चापचारे नतु मुक्त
अस्मिन्निभवति यापि तु वाक्यमेव इयं तावदिति लक्षणमथापातस्ससान्यवस्थानामात्यात्तत्त्रा श्रीपेणानु लक्षणा न्यवस्थापनं मुसं
तरणभावादितिभावः अपरेवंपसादिति सुखेभिनंपद्यपरेशार्हते न त्यपरिशप्ति नचसुखेनस्येनिपुत्रादि सुतत्वभूतार्थाभिधायित्वा
त्साक्षाद्येवसाधनत्वसंबंध्योपायत्वादितिभावः कटंकरोतीत्यारायापि सुचेतेन सिद्धरूपो विधीयते शरीरं तस्मात्तद्विधानात्तु सा
ध्यस्यत्वीयते यथोक्तं ह्रस्वान्निर्वत्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साध्यत्वं अपि क्रियायामेव साध्यत्वात् सिद्धरूपोभिधीयतेइति

कै॰ १ ८ सिनुविक्षतीति सिनु पुनं तस्य सामान्यरूपाभिधायित्वात् इतिकर्त्तव्योपादानादिति भावः। कश्चित्तु मंतान्यपचनिविषयं उक्तमन्यत्रतिविषयः तुमुनोक्तत्वादिति तुमुन्नि
मित्तेनेक्षतीत्यनेनेत्यर्थः अनेनेक्षतीत्यस्य प्रयोगं वाधित्वा मनुष्यवतीति पुनरेव कृ उपपदं निमित्तत्वात्तुमुन्नवकाराभावेः भावप्रसंगात् आसनेतिक्षु
तीति व्युत्पत्त्या समानेविशेषणेनानिक्षार्थे उपपदे तिभावः धातुना व्याप्तिमापेतं च समानकर्तृकत्वमपि रूपो विशेषयति समानकर्तृकत्वं
तवाच्योर्थं उपाधिरूपत्वं विशेषयतीतिभावः कश्चित्तु भेदेनव्यवहारः आसिनुविक्षतीति इतिसमानार्थेनवाक्येन भवितव्यं आसितुमिच्छतीत्यस्य
स्य वासितुमिच्छतीति समानार्थेभवतीति भवतु सातिः सन्यप्रत्ययः आसनमिच्छतीत्यत्रतु क्रियायामन्नाप्य आसनमिच्छतीति चायमपार्थं इति तत्र समान
कर्तृकत्वाभावात् इत्यस्त्यां मनःशाशांस्तत्प्रत्ययो न भविष्यति अस्यतः सनुसयमानः समानकर्तृकत्वं तस्यां विशेषणापनयो वा विनुशक्तोतीति
भावः तंगतमिच्छतीति केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् कर्मत्वपर्यायो पारानेः धातोरेव तुमुन्प्रयोगः स्मर्यते च न च क्रियामात्रकर्तृकं गतमिच्छ
तीत्यत्र यथा कर्तृकर्मेति तत्रैव पराः समानकर्तृकत्वेनाव वाच्यं नेतरा भाव्य पराः तुम समानकर्तृकत्वं अतिपिपारपिधिं नेतरा भवितव्यं पव
मनासंनितगंतने वन्धोमात्रेति कर्मणि त्रिवच्छा पाः कर्मणा वनयप्राप्त्यमितिश्च पासमन्याश्रकस्यार्थं एवकर्मत्वेनाश्रयिष्यते न तु तद्घातिरिक्तमि
तिगमनेनेक्षतीति समञ्च भविष्यति पश्चासंक्यैवचसमानकर्तृकत्वमाश्रयिष्यते इति रेवरत्नस्य योजनमिक्षतीत्यत्रापि न भविष्यतीत्येतन्माप राम॰ ८
नुसमतत्रिधानेरत्ननित्यानोशशानो संकीर्णवयोगरर्धीनेसमितिसाध्वेसाधु विभाणायप्रशास्त्रापोनवगमनेनेक्षतीतिरेवरत्नस्य योजनमिक्षती।

सत्रवार्थेति गमिघ्यतितुत्रसकल्पादिष्वयोगोलर्थीति किंतमिरस्य धर्मविशेषो पारानेनेत्यर्थः। अंगपरिमाणार्थेतिति राज्ञायां वेलेनास्फल्यमानेपधपि
अन्यपदरत्नेनरुचीयक्षतिशातित्यनेनतथापिपाविक्रीयरित्यारोसोपसर्गस्यागत्वस्मात् परातुमानात्परत्वमितिविशिष्टानिर्दिश्यतेनतोगपरिमाणोताप
ते अभ्यत्यरिति विनयपरस्य योजने न्यनयमपितितिवक्तव्यं समानकर्तृकपदहृणेनकर्त्तव्यमेवयोगः वृषसंज्ञादिति पितास्मरिरिक्तकं धातुग्रहणमेव
ति कार्यान्तरस्यापिसंपादनादित्यर्थः। धातुशब्दो वा सरणेन धातोर्विहितस्याद्दधातुकमेरोक्ता तथाचपदैस्तत्रहृपविहितस्यसनप्रत्ययभावात्तुप
अनरस्यासाविश्भावः एतत्स्यत्रविहितस्यतुसनश्चाहेधातुकत्वाद्दिवचविवरस्वसाविद्गुणो भवति अविक्रोश्रतीतिकिंत्वमाहधातुकत्वनिमि
त्तगुणनिषेधार्थेतस्माद्धेधातुषु संताप तापकं भविष्यतीनेनरक्षि सामान्येन तापके व्यापमानेसर्वत्रसनः प्रसंगः विशेषद्विप्रये
तिगंतप्रकृतेरेवप्रत्याविशिधातुग्रहणं कर्त्तव्यं अपहृत्रति पपापितत्वेचमत्यपत्वेवर्णपंतितथापिपरपरहृष्टपाणेपिनिवेशार्थश्चक्तो विश्य
क्तोवर्णितस्य स्फलं भवति पुत्रकमिति परेवमाप्यतश्च्यात्वं न तु द्वरभिनिवेशः कार्यं इत्यर्थः प्रत्योपसर्गीयमिति धातुरुपसर्गसंघातेन तु हि
क्रियाविशेषस्य वकमारथ्येद्रारस्कं तं सेवकुर्मेत्तमित्यर्थः विशिष्टेवाचक्रियासाधनेनतिर्देशेनेनात्सत्त्वमतीतिविशेषणेनात्मजउस्त्रेत्रो
मित्संबंधनेनत्रपपधिधातुर्वाचकउपसर्गोक्तद्योतकः तथाप्युत्पत्तिव्याधातुग्रहणेवाचकद्योतकविभागस्यशास्त्रेहांनंगीकृतत्वात्तद्योधा
नारेवोत्पत्तिःस्यादितिभावः। उपपदमितिरिः सात्रवसाधनेहि क्रियानिर्देशेपतितात्रुपसर्गो विशिनष्टि स्फल्यस्त्रविशिष्टायाएवक्रियायाश्चा

कै॰२ द्विर्योक्तपिलविरोधः। अथवा अस्यापि धातोः पूर्वं साधनयोगे सति कर्म्मान्तमिति विशिष्टाया एव क्रियायाः पूर्वनिपातविधिनिर्देशेनोपसर्गेण संबंधो धातुप
९ रतोऽनुमितिनोपसर्गान्तरवद्यत्विधुकं गणन्तं जनयतीति अपि शब्दः एव पदी पदस्याभावे नेपथ्यादिवत् सत्यामनन्तरोपसर्गादेर्वा स्यविः स्यात न नुसोपस
र्गेन पदीपदेनुसोपसर्गादिविधिर्ययेति कर्मणीति पद्यायमेवजनानां रूपस्य कर्म्मत्वाभिधानाभिनो व्यपदेशः सम्प्रकृतिनैनाद्यीयमाणं वा धातुमित्यर्थः
कामपिति इत्युपेत्यर्थः। दृश्यमानायां गाता भावादित्यर्थः अग्रपदार्थी इति सुवैतानन्यान्विधानान्तरविविधित्वान्नसमर्थयोपरिभाषोपस्थानादिति
भावः सत्र विधेयोत्तरतरपदस्थानान्यापि लादेरपि सन्तउत्पत्तिः अथवा धातुं वाविशिष्टां क्रियामाह उपसर्गास्तु द्योतकत्वेनापि पेत्तत्वाभावः।
वचनानर्थकं वेति इत्तरेका दीप्रावविपयत्वान्त्यापेक्षाविपयत्वाच्चवाक्यस्य मिथ्यार्थत्वादाप्यवाचकभावाश्रयणादिति भावः। चयनतापा
दीनि यत्नर्थः पक्षान्तराग्रहणान्नभवति पूर्वपर्यन्तायाविकल्पनेनसत्नित्रिवेचनेकार्यविकल्पपक्षान्तु सुपुन्नेनादिलिहृद्धिवेचनकृणं भवतीतिभा
वः वचनत्वामर्थ्यात्वोपपरस्थत्वणं वाधित्वापत्तेनरीपि र्वसन्यस्य पोभवति इत्याग्रहणप्रसपार्थनिर्देशायावश्यकत्वं अश्रुतेनार्थयति तुमुन
नाम्यन्तरागुमुनोलुकिकृतेनियायानतीत्यादीनलोपादीनिधाक्रवति चैवरोपः तुमुनोलुकोवहिरंगत्वादसिद्धत्वात्रलोपादीनिनभविष्यतीतिप
नास्ति उत्तसत्पद्यामधात्वापिति सनोविधानाभावाद्राहदुधातुकं सतानयाप्रोनीतिङ्कोसत्त्रिनिकित्वेविभानसंज्ञापकमाश्रयणे पदसिद्धिरिति च। एम-
चाशंका यामिति आशंकामभावनानहिंशाप्यार्थाभिधायिनोधातोः स्वार्थप्रत्ययः। जुगुप्सिषतरति इत्युष्टतीयात्रतिधर्तोदिष्यपदा ९

र्थाविवक्षेमानसामीप्यरतिनत्वात्ययः। अनुपर्यतीति। अनुमतेसमीपेनीवितस्य विषयत्वात्स्यादावाभिभवेधिनिर्दिष्टात्स्यत्तुमित्यत्रानास्ति नवेति कार्येषु
आत्मनीपतत्वानुमानकारणेकार्यलिंगं तस्मात् इति वाक्यस्य सत्त्वान्नेत्यपाये एकत्ववशात्र प्रमकार्यान्नेमेपिल्लोक्ये प्रयोगः सन्तपयन्तरस्यापि
उपमानादेति परित्यक्तानिमित्तेकार्यान्तरवेतनेनुनाति पूर्वापिननरित्यापाः कार्यभिनिमित्तापरिहारान्तरोपमासः अतिदेनेनेति निदेना
र्थनेत्यर्थः क्रियायाः साध्यत्वभावत्वादभियत्नरूपत्वादिदं तदिति निषधर्मविषयत्वात् गोवस्तादुपमानोपमेयभावस्येदं तदिति निषधर्मा
भावादिति भावः इत्थादूषणाय गुणोपयन्कवाधिते गोरितीवथापतिन्वत्यतीवगच्छतिरेव इत्रहति पदिर्गते न चवस्तत्वोपमानं भवति न
पायवसर्वोत्वाग्रहोपमानेनिक्ष्तत्वासभवन्नास्या तदृशे येनैवहेतुनासः पयतीत्यभिधीयते अतोतत्ससमानत्वादुपमार्थोनिहृय
न रांतिभित्रनातीयानोचक्रियाणामादस्यपनातिश्रृंकोरथगच्छतीति वनहीति इत्याशयस्य सतत्वनाधीभिधापित्वादनित्यर्थत्वोपमानतेत
नवृक्षासहशोपिव्याप्योसन्नभवतिगोणमुक्त्मापश्वकाचित्तसापेक्षपानांगीकियते सर्वमस्वेति आत्माकैनस्वीनेनेतिभावः पवितीति चेरः
सर्वभावानांचेतत्वंपतिपादयतीत्यर्थः। वैचित्रेण परापीनामगुपत्वमात्मवेचेतनत्वसर्वज्ञत्वं। सर्वजनेनोद्यावनीयः क्षमरति गुज्ञाश्यक्रियाणा
मुपरस्यार्थः। नैचेति इत्येतिनिपातनेनपाणामपिसंभवतीत्यिमयते जनमविनरति इत्येतिनघरस्यपयोगभावश्वनिपास्यते ढन्नेनुनरुहीनेव
सिद्धं तच्चशविकरणासिवविहितमित्यर्थः। पचेवमिति अविद्धतीनितोरादिकस्यैन रूपमितिभावः एषेनहीति अर्थविशेषेनिपातनमाश्रितमि

कै॰ २ ति भावः ॥ कर्मातिकर्म्मणा रतिकांतिः ॥ कामनाभिलाषस्तत्क्रियायोस्तु र्थः ॥ व्याख्यातीत्यस्य तवेषु पञ्चीत्यर्थः ॥ न तत्काम्यस्य न इति समयस्य भवति अत्रेहेति क्रियाह्य
१० मति धानाद्वक्रपत्तारिकाप्यस्य प्रतनया ते षमानस्य तारस्ययाम वाभयपक्षामयताम्यश्च ॥ इयोहपेरति यो दिष्या नाम नोऽपि तेनयो विक्रियकोऽभयमीयुति
नेन केवलोप्या मो नापि केवलोपस्तभिन्यर्थः ॥ पयेवमिति इयि कर्म्मनेयापस्य गतिकर्म्मताभावादिति भावः ॥ पासो यन्नर्थति पाणो वेः पाश्चनेपत्न
कर्म्मत तनकाः उत्सपतेन तद्गमनमेवन्नुपायङ्गस्यर्थः ॥ एवं नहीति इयन्तेयाभोगेनुमित्यय गमनस्य पापार्थत्वात् शाखासातमिन्नकस्यैः क
र्मणो कैन शक्तेनाभिधानात् संभवात्तयेवानेकायपकस्यमाहुप्रत्ये वाभिधानेलकारोमणमवति इयि क्रियायाः शस्यान तवाच्यत्वान्न वान्यमितिश्चयो
३ नं क्रियाशक्तभिधानेगुणक्रियाशक्तेरभिहितत्वच्चकामना इति क्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवतः ॥ अयो इति अपायाश्रीनाच्छलक्षणमद्योवाचस्य इति
न पंचिनत्र्यमिति एकत्वादिकाप्यानस्याखुर्वेत्यनेनाभिहितत्वारस्याः सप्तमवतीत्यर्थः ॥ नहीति इयोरेव घातुनेकस्यान्याभिधानात्तत्रयाश्री
तीतिभावः ॥ एकस्येति इत्यतीत्यत्र परापिलसेधितुमित्येतत्स्य रवाद्यश्च कर्म्मत्यर्थः ॥ तथाहि कश्चिदायस्याकपहतो ध्यपनादि विपयामिक्का
पुवेद्धति पूर्वकालइति समानकर्तृके षु तुमुन्नित्यनेन तुमुन् ॥ कालसमयावेलाबिवानात् शेषिकादिति समानतासंयोगोपनिषः पत्सयोनिवाप
ते पतियुक्तिनलक्षणावक्षत्वात्तनि कोऽभिवेधः ॥ स्वाकृतिपदेन समकतत्पलक्षणाश्चरत्तोनत्स्याह ते ॥ पाककस्मयस्यांतवकत्वसंभवात् अरंतात्तत्स्य पम॰
पौराणिकभवतीति त्यापा तु वा रोपसंपद्यते नत्वशेषिकोऽपिकः ॥ सरूपोन भवति शालायांभवः शालीयोघटः ॥ तन्नभवष्मुस्कमितिपुनस्तुनय १०

वतिविकल्पश्च कभवतीति ॥ ब्राह्मणेभ्य ब्राह्मिणस्य ॥ तत्र भव ब्राह्मणीयः ॥ तत्सावंसेध्यसा लीति रंतिकः सोमसालीति पुनश्च भवति विकल्पेनकभवतीतं
इमतीसेनेति ॥ अन्तनात्प्रमनिष्मन इति सहपरस्यपेक्षतेमाहमेणावाञ्चमारर्संपन्नस्तेनेत्स्यार्थद्वात्मकपित्तीद्वाम नेनादिस्पर्थोलभ्यते ॥ ❀ ॥ ॥
इति तैयर पुत्रकैय्यटकृते माष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाह्निकं ॥ ❀ ॥ सुपआत्मनः ॥ किमर्थमिति वस्मादनेमिथायः ॥
तिप्यद्विपरीहा यंपरिहाराभावमाह इति इति अस्यप्रत्योऽपीति पर्याय्येनावान्तरेणाभाव्यंनत्वापिरन्तंवस्य पत्सयोभवति पश्चात्ततिपितेधातुस्वर
इति क्रमः ॥ आत्मनेपदकेति सलक्षपस्यानुवंधः ॥ नम्पपरत्वा पश्चात्तस्य त्वाम्य श्रुतम्न पटणाभिष्येवमेन हवनमामथ्योराश्रीयते आत्मेच्छायामिति आ
त्मनः इति विशेषणश्रवणमथानुः ॥ नतु कर्तृपद्याल्लवेनद्वारकं शास्त्रमनरद्भूपासंबंधः ॥ नजुमारदृजेनापमर्थः ॥ आत्मनः संबंधात्वंपरेच्छितराप्यथायादि
ति एवंप्रच्छायामिति आत्मेय आत्मनइतीयमिति क्रियाकारकसंबंधस्यानोपगत्वादितिभावः ॥ आत्मग्रहणे नेति आत्मग्रहणोपादानमाम
र्थ्यात्नत्वेत्पिताप्रकर्णोच्छाभवतीतिप्रभिवाधाभावादिच्छापाविशेषणायमिष्टक्त्वात् ॥ कथमात्मनइति अर्थद्युप्यत्यसंद्वः सुप्रयुज्यते नेत्वात्मनो
नकश्चिदिच्छतीत्यर्थः ॥ परयमिति नचतरीयावस्तुतमर्थ ॥ केरस्यावशारातदारावाकेरव ॥ प्रत्योणाभावादिति भावः ॥ महान्तपुत्रमिति पपपत्रमुते नममु
त्तापात्क्षयत्यस्य पाश्रयात् नराघ्नस्यपाश्युभिधानेपरत्समस्यवर्तनात्सय्यसमम्माबाधात्यारुज्ञापरनिवेध नमानेनत्वात् समानाविकरणेना
मिति समानाधिकरणेनापराभोपयोगेकनपरेनाप्याणात्मपुरायेनेच पाणाभवत्तत्रिभवतीत्यर्थः ॥ सगुणास्सद्विपुत्रास्यैविणाम्नवेचोनेकेववनमिति

कौ.३ भावः। द्वितीयानुपपत्तिरिति। पुरि केवलमप्रधानं प्रतिपरिकार्थे षष्ठी विशेषणत्वेनोक्ते तेषां कर्मत्वमप्रसक्तं प्राप्ताधिकं कार्यमिति द्वितीयानन्तरं पात्रोऽभिधानं कर्मप्रदेशपरित्यागात् नापि म
११ परिहारार्थं कृतार्थत्वेनाकाङ्क्षापरिहारः उक्तेऽपि पदान्तराभावात्। यत एव तत्र द्वितीयानवकाशात्वेन कर्मत्वम्
धातोरर्थविशेषेणात्मनेपदम्। एकवचनं विवक्षितमित्यर्थः। कर्तरि वेदं प्रकरणात्। एकस्मिन् कर्तरि एकविधे भावविशेषे चार्थ इति भावः। उच्यमानत्वादिति। लौकि
के प्रयोगे तु स्मार्त्तावरणायात्मनेपदनियमो विवक्षायामपि भवति। पत्नीसहावस्थानं प्रति चान्वितत्वे पत्नीत्यस्यार्थः। सिद्ध
मेव दातोरेकत्वात् निर्दिष्टयोर्द्वयोरपि क्रियत्वे सत्यपि सामर्थ्ये सत्यनाय। वृणक्तीति। उपदेशोऽपि लोके प्रयुज्यते न त्वात्मनेपदमित्यर्थः
शब्दप्रकृतित्वात् प्रयत्नस्य परमपदार्थत्वमनियमस्यार्थः। भावः कर्तरि चेति। कर्माभावप्रतिपादनपरमेतत्। अधिकरणार्थे हि स्फुटार्थे प्र
योगपदमेवं सेव भावस्य कर्तृत्वं प्रतिषेधति तत्र परार्थत्वेन व्यपदेशः। अभिहितमिति। तत्र अन्यत्रापि वाच्यविशेषात्मकार्थमेतत्
प्रकृत्यर्थत्वमेतत्। भावे निरूपितमिति। निपातनपरत्वात्। पाणिनीयमेव यत्र द्विरुक्तमाभिधानं विशेषणीकरणमेवाहितिभा
वः। कथं नहीति। स्वत्वापि कर्मणो धात्वर्थे उपयुक्तेति। इति। तत्कृदन्तस्य कर्मत्वं प्रमाणं न तत्कालमित्यर्थः। पुरस्परतीति। पुरस्परविशिष्टस्य
कर्मणो भावे तथा तदर्थे सहितत्वादिति भावः। अन्यत्रापीति। व्यक्तेषु च तत्र विशेषणमात्मनेपदं विधीयते तस्मिन्कर्तरि कर्मणि इति भावः। धनुर्वेदमिति। प्रत्यम-
र्थेन तद्धितेन परस्मैपदं तत्र विधानप्रकरणं विषयविभागप्रदर्शनाय पुनः प्रयासः। विशेषाविति मा यमेव करोति पूर्वमिति। ११

यं करोतीत्यत्र विशेषार्थं पुरस्परतीति तिरोहितस्य तदर्थः। पुरः करोति माणवकमित्यत्र तत्र वाच्ये कर्मत्वमेकस्मिन्नेव तत्र भावनाधिकरणपरत्वं द्वितीयप
क्षाद् द्वितीयोपत्वे गुणत्रयभावे व्यवस्थितः स्वात्मनि निपतति माणवकादयो यो धात्वर्थविशेषे प्रतिपन्ने प्रयोगानुपपत्तिः। करोतिकरणं
न भवतीत्यर्थः। पुरस्परेत्यस्यैव क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयान्तत्वे माणवकादेः कर्मत्वमिति माणवकं पुरस्परतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः। वदतीति व
लीवर्दमेवात्मनेपदं व्यवस्थितं करोतिर्वदतेः करोति प्रयोगे भवति। करोति कर्मत्वे विवक्षिते तेषां तन्त्रतिवलीवर्दमिति प्रयोगो न भवतीत्यर्थः॥
कामं नहीति। अत्रापि माणवकं माणवकं यत्र तत्र वाच्ये विशेषणपनिपातनापोपादानमिति भावः। भावे चेति। माणवकस्य मोदकं प्रति
संस्कार्यत्वादभवनेः कर्मत्वे सापेक्षत्वादेकतरस्मात्स्वप्रयोगस्तेन भवतीत्यर्थः। गुणवचनाच्चेति। वचनमात्रमुपयोगात्तस्यापेक्षणीयोऽपि द्वारादि
भ्यः प्रयोगो भवति। सम्बन्धपदं कृते सापेक्ष्यः पुनरात्मीयाः संस्कारार्थं निमाणवकं पुरस्करोतीत्यादिसापेक्षेभ्यो न भवति। अत्र प्रयोगसिद्धि
र्गुणमात्रविवक्षायां माणवकः पुरस्परतीति। पत्नी लोमो यत्र करणं कर्तृत्वं वा गमनात्मकं कार्यविशेषो यदपेक्षायां प्रसङ्गे तद्वा
निरपेक्षेः। तत्करोतीत्यपि हि तद्विधानमिदं सापेक्षेभ्योऽपि सम्बन्धिभ्यो प्रयुज्यत्वात्स्वार्थमेव। धातवरति सोऽत्र धातवोऽपि गर
परिभ्यः स्वार्थिकत्वात् धार्मिकोऽपि तद्वदित्यर्थः। भवेदेवेति। प्रयोगविशेषापादने नाभिधानमपि तत्र भवति तथापि स्वाभाविकत्वात् स्वार्थाभिधा
नमयोगादेव तत्र स्वार्थ एतत्स्वार्थः। पाणिनीयं द्वारप्रयोगाद्विविधानत्वात् प्रयोगपरमिति भावः। पुरस्परति तेनेति। पुरस्कृत्यमिति द्वारे कर्मणि

कौ॰२ यानपेक्षायां कर्मयोग्यनिमित्तकं स्वर्गं कापथ्यागौरोऽधिपपदत्तित्वसम्यक्रहेणैवाग्रर्वसंबंधः पत्तुश्रुणोऽइहिनाम्पपनः एवंश्रुतः करोति मे इ
१२ त्रयं त्र्यक्षेर्मो श्रविशिष्टकमाणाव केनेरक्तव्याते अनेनैव मापेनपाणाव कं पुंश्च विकृतीति कारुणा ज्ञो निरस्याह्वेस्मात् अथवेति ख्यापा
नां भणीयः पत्वमेनोणापीयस्य सिद्धत्वादित्यर्थः सत्कृणपकत्वान्नभवति नद्धुकं हरिणाम्नरपीछ्यामवः कर्मतत्तरात्मा कृत्वा वा हृतं वा
कावाच्यमनोव्यक्तेर्पथ्याभ्यामः कृपारिविधिति अर्थेरिति इच्छासमनेतात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिः प्रकारांतरेणांशमाने तथाहि पथ
त्र्कमनभवतिन रेच्छामात्रणकच्चाभिधानारस्वार्थं कर्मणो भिधानापनहाचिनाप्रत्ययेनोत्पन्नत्वं प्रयाप्रवीयनीतिकर्त्रभिधानाय
निया सपारेनेति इयण्ड्रत्सामानाधिकरण्यात्पुनरस्यनेनानिर्भुक्ते विक्रियाये तत्कर्मभावमस्याथौसम्प्रतिपादनादित्यर्थः अपमर्थः परा
क्रियाफलमस्य कर्मणः आधाय्यं प्रतिपादयिषितेनरावाकामेवप्रपुन्यतेपुनरस्य रस्यादिन्नतुश्चानेतेः नस्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययाने
सारात् सच्चधात्वर्थेरति इच्छायाः प्रत्ययार्थेनांतरत्वोपितेवाकामप्रयारेयं नत्तवा वोकर्तृप्रत्ययः प्रयुन्यतां कर्मप्रत्ययो वा प्रत्ययेन तत्रेकर्प
कत्वात्कर्मप्रत्ययो न भवति नासौनाविति ति प्रत्ययांतस्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययो संभवादित्यर्थः गोसमानाद्वरेति स्वका
रात्पोरगासमानाः तत्रतत्र वर्णानत्पप्रातिपदिकस्यासंभवात् स्कारांतप्पच सामानां ग्रहणे स्वर्गिं कृत्यासेच्याप्तिः। वाच्यतीस्यात्व एप-
प्रसंगात्। भाष्यकारेणानुमतपेरस्त्रीनापोपमाप्रि॥ ॥काम्यच अत्रेतिन रेति अनेपिकृतत्वात्ताद्धितप्रत्ययसंपादनादातिः संपद्यते १२

24

नस्याहि। परारे क्रियानेतराककारस्यानादित्वादित्यंतानभवति। एवमपि नेपिकृतः चित्कार्यं नी रात्र नेसिद्धेनिषमार्थः संपद्यते विदेवापंत्यपरे
प्रत्ययः नन्वत्र वेधांजोणकिरिति ममादिभ्योपोविहितस्येति अपंतृपतंतनादिद्विन्नः अचापीति परापनादिभिः किंवत्र विशेष्यनेकार्याविनेनैवपना
रयोर्निर्दिष्टत्वतरतिभावः अपचेति विनुपेक्ष्यरसी निविचः तंरशिक्षिधानात स्तनाकाप्पनीतिसंप्रमारणोतितत्वार्थमतित्तस्यालत्वृपरिहा रख्या
श्रुपणीपः। स्वृपनीधातोः स्वरूपग्रहणेनन मन्यपेकार्यविताने उपमाना कथमिति उपमेयसमीपवर्णादुपमानमपि समर्थंतविनिंक
र्मीविवक्षायामेतन्नयोणांसंभवात वान्निकांप्र: कर्त्रोः कयङ् सलोपविषोकर्तुरितिष्यान्नषष्ठी सकारेणकर्तृविशेषणात्तरतविधि
सङ्ख्यातेद्धमापनरस्या रीस्य लोपाणावः मलोपवक्षिपोणोनेति एकवाक्यतानिनिपोणार्थं चव द्वंद्वमत्वा वोपते वाक्यभेरमद्याचपेचव
द्वयाश्रिसवरिद्याः। अपरस्माहेति मतभेरवरत्तीनापोपम्यातः नन्वयंश्चितः पक्षरस्याह्नः क्रियावचनतेति आचारलक्षणक्रियाव
चनतेस्यापो विवक्षितोधातुपाठेहिपायांतत्वे क्रियावचनतासिद्धैव। नरेवहीति अनेकार्थत्वाद्धातूनामाचारे क्रियायां तिपुत्रस्य सिद्ध
त्वादित्यर्थः अश्वीति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे क्विवधीयतेन पुंवताद्धतेनेन परत्वाभावाद्द्वोगुणरतिपाद्वत्तनेयभवति एतच्च सर्वेष्वपरति
वक्ष्योमवंप्रातिपदिकेभ्यस्तवचनात लभ्यते आत्मनेपरायमिति वाक्यं कारणानुरागलत्वानुनासिकत्वेश्रुतितातरति भावः श्व
शारिभ्यो महलरति। हलाश्चहारप्रयोविशेष्यतेतेन हलंतानामेव क्यङ्लोपोमाभवितव्यमित्यर्थः। प्रधानाद्विपरति। वाक्यमेरेन

25

कौ॰ ३ मवैभ्योभूम्यादिभ्यः स्वं चैविधापहत्वं नानां नोपो विधीयनरत्यर्थः। अन्यथानर्थकः पाठः स्यादरहत्वं नानां। करिवाभ्यश्चामवंती मिये शरवाद्यानो
१२ न्तोमेरिवमेकपरे द्वीभवतीत्यर्थः। तत्राभवेतदा वाभावः। नी क्लन्तारिति चिमहचरितेतेनभवतीत्यमेवेत्यर्थः। शा निव वनयामापातिति
अथपच्चाश्यभवतीभवत्यर्थविवक्षायां वचनग्रामाणणान्नां चविधयभवत्यर्थकाविधीयतइत्यर्थः यथान्यायमिति अश्चेतिनिपर्युदासात्थपे
णरोभ्यहयण्यापिपरिहारत्यर्थः इहकाश्चिदिति परायनः शब्देनासमस्तासवहूदुभयपरनिपातत्वाद्रागस्यपार्श्वविशेषणत्वेनसंबंधितिपन्नः
शरच्छ्रवन्निविषयेनदन्निवर्तेतेमनत्वीनुद्भूयवनिउद्भवनिद्भूभवतिग्रामिपुथ्वेनभवतीत्यत्रार्थसाद्धिः ध्विः अग्नेमतादुः शास्यर्थस्याव
निविषयेपचतेर्गृहणंतेनयनः कर्मशोभनग्रामोनीत्यादिरर्थः सभृरे नाम्यभवतिपरातुयनः शब्देनत्वारीनो चक्रवीहिरितिपन्नः तेराणक
स्यद्विविशेषणत्वेनपवतीत्यिविचारः क्रियते वाक्यकृतेरिति पक्षेतेरवाचपवाः पूर्वेमृता पञ्चेतेरत्यर्थः निपातत्वात् पनः शब्दात्तेकादि
कृतेपमानापूर्वरत्वामिति नास्यपरत्वामिति नान्वादेः परातृउत्पन्नत्वात्तत्पकृत्यर्थविशेषणत्वेनसुप्तमनापनरत्वादिति तेनसंपद्यतरान्तस्य
नितिकृपरानाभावातत्निपातनाभावः उपसर्गस्यसुधातेनभावात् इतिः इत्वेमशब्दो वा भूत चाह तेचतत्समानुयश्चेशानन्वानितिकिपरताभा
वात्समासाभावात्त्वत्ययोगप्रसंगः अदः नाशसमिकनेतोपसर्गास्यादिर्वेचनपसंगः अवश्यमिति यामशब्दएवपूर्वेद्वैतेनसामान्योट एम
शब्दात्रमानात्क्रियाविशेषणत्वेनकः समसहः तथा च वा परात्र मे तिपरस्वर्गविकल्पोभवतितपसर्गस्रत्रात्तर्धकशब्दात्ता १३

नमेतसंयामशब्देस्यपाप्ययानेयसवर्णविकल्पोनस्यात् नवयामपूर्वेदरसेवकृत्यंसंगारक्रपोतकः यपोगरदीनात्क्रम्यते यथाद्रक्रम
णोरदस्यपनेरस्यनयोः अर्धिर्निपमार्थकसंयोगेनिपातः। नियमार्थत्वे च प्रत्ययोसत्वानुपसर्गाः पृथक्क्रियते चनोधातौ तेनमनेन
भावात्पर्यवेदमशब्दः सिद्धः। यसपार्थविशेषणपक्षेतु विशेषस्यनतद्भावविशेषविषयत्वेनाप्यापते अस्यामयनेति संयामपर्यन्तरा
नेदोवव्यः नोहितारि गुणपुरिति केदारादिपर्यातातुपमयः उपेति पुर्यासनुसुषिमित्यतीयाभ्यानेपाद्देवः विशयमिति पितृणाम
तमिति पितुर्यचेति पतशव्ययः पारेरिति पारीशुद्धेवमित्तेतेनपुरीर्घ विद्यावपितरा अनुवदनुदाराभ्यां पत्ते च पारेशोक्तेनेरी पा
भावादरस्पावृत्तवेतितरित्यनि। अग्रथने केदारादिपर्यातस्यारूपावचनपतेति ज्ञावंतेनस्यवसंपर्केस्फनेः अर्धपेति वर्णोऽन्यापेनदी
र्घः क्रियतेरत्यर्थः परीति अनेनककारः पक्षाख्यानः इदानीपकारप्रत्याख्यानापविचारः क्रियते अर्थकिमर्थरति परापेति पाश
दिभ्योपरतिसमाहेपश्रुसयः वापारितिमत्वेविध्यर्थमस्यते यपिकृतनएकारेशब्दसंतनदावाधमस्यपांतमेतत्त वैगरसीति मामापविद्धि
नानामान्मनेपरत्वासिपरानां नियमार्थकरणमित्यदोषः नोहितरातन्यदृति अरिशब्दस्यापात्यानमेतत् अपरेतसंयहार्थापादि
शब्देनभवतितत्सवार्त्तिकृकारेणाहृपितत्वात्॥ ॥कृपाबु॥ ॥ कृपाचेतिकिंनिपातस्तस्तरति विधावन्नाजेवमेवकृपणाविति वि
शेषानतत्यारतिक्रमणाविशेषत्वाभावेनिपातनायपणे। चवेति। सद्भावपोत्तवितिविषयेपापयर्पापाः कणुंवपापमुच्यते कुत्सिताथोति

कै०१ दुःखोपलम्भादत्र वा कस्मान्नाल्लेवमत्वीमिभावः सत्तरति। सुनार्तेनयमकंपंयानंगत्रतीत्यर्थः। कषायपरिति। कटून तल्लाचर्यमितिपारनापपत्नाजि
१४ परिकंवपृप्पनेतस्मात्क्रमतोर्थकत्रः भवतीत्यर्थः। क्रमणविशेषपत्नानाकेवमभिधानशक्तिस्वभावात्प्रत्यते व्यवस्थितविभागाविततान
वपापादिभ्योतिप्रसंगाभावः॥ कस्मात्तो उदीलोपीति अत्रवरेशसात्तरपरीत्यर्थः अवगीर्णस्येति अपानयरेणाद्विः हृतशपस्थः
हनुचलनरतिहनुचलनमहचपिनेवर्तितमनवरेशसात्तपपचवर्णेतचपसाप्पादित्यर्थः। कीदरतिअपानयरेणाद्विः हृतमपथेतीत्यर्थः।
अनभिधानादितिनिर्मथ्यापतरतिक्वरेः तेनलौकिकेप्रयोगे चर्वितचर्वणमिवाभिधानेनत्वर्थोनाप्पेत्यर्थः॥ ॥सुलादिभ्यः॥ ॥किंतरीतिवे
दनापाः कत्रीपनेतरेणाभावात् कर्तृग्रहणमपार्थनसुखादीनिविदितेप्यते कर्तृग्रहणंवमुपोमुलुमितिपरीनुकानिर्दृंपं ततप्वेरवि
नापरान्पसंवंधीतिसुखादीनिवेरपतेतरावपमपोन्पतरीयसुखादिरेरने नमोवरि प्रकृत्यंनन्वादितिनमपेतिधानंसुखादिरेतनिपात
नपः शव्दसरशशहोतमनपनुकल्पनाक्रिपते पणार्थेतमकत्रविधमानावपगर्थेनमपस्थारः पूलावाचीप्रकृत्येतरविन्पर्थः नत्वेति
प्रप्वापमितिपस्यभिदानानाचिपातएवापमितिभावः अर्थेवतरति। नमपथशद्वमपयुरापस्वेवार्थवत्त्वादितिभावः अर्थवेति अर्थव
नाभ्कपर्णमिन्नमप्रकार्थेणायुतपनीत्यर्थणीकार्येणापरितिरतानंचतुर्थ्यकनेमोतक्तरेवेभ्यरत्पादिरिवकाशः नमस्करोतिनामणणमि णम
स्वत्रपिकाकर्विपक्तिविभवति सजादिधिति। कारणापहणमवेरनाप्रहणोनवावधानारनधिकारोत्वार्थेप्रत्पयपक्षेणारनिवचनं १४

28

शीतिसरति। सपर्वोत्तिवापरिवर्पाप्पमितिपाणंनत्रं अपप्रसाधनरति। शारीरनत्वापापांक्रियापांवन्कर्मादिकारकंतनतनन्पादीनारकंपयोसारो
हितोपादीनाम्भिवत्वार्थकत्वादत्स्यावा विशेषनाधनानामुसाद्धः स्पादेवेतिभावः अपप्रसाधनरति हितोपादीनोधानिपरिकाद्वियोनात्तत
स्पतत्सपाठवनेनाहवचनत्रानापापात्रणप्रसाधनत्रस्पमितिभवति नत्पारपस्तुवानेवेतरविक्रियावाविपुत्तमात्रनेसावकाशः पप्रसाधनेनोत्प
वनरत्पर्थः अथवेति अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादेतेशापार्थेरेतनेविहितक्रियावचनात्पमिहनादित्पर्थः विचापतीति विवेवेति
त्रकारणरतिवेवारिकमपठपेत्रेनेकपार्गवात्रपतीत्यर्थः क्रियासामान्यरति सामान्येनवर्वेतेपाणमाहेपात्रकक्षिन्मत्रपः कर्विदि
शोपभवतीत्यर्थः। नववेरनापहणोनकारणमविक्लेवः नपोर्वितीवाभावात् अर्थविद्य कपोरिंतमहणाविनिर्मिकार्यनपोः कता
तपोर्थहणमनाकांनपोरेवेतिप्रश्नः किंप्रयोगनमिति हेतिकनीसेवकमात्रक्रियतस्पर्थः। हेरात्रमपचेति पयपिहहोकनाप
पपिनोपयमत्रहितत्रापिवाचनिकतस्पानिसप्तंमत्पवान्नामसहभावपम्पसहानिनोपहसालोपवानिस्पते अन्पसहतेलोपरति अन
तपभावादत्पनेनाकारात्मेत्पर्थः। नतुलोपमपाचानिवहावावतयमकाप्पमाप्तोति नेपरीपः पासीमसोस्थानिवहावेनप्रतिवंधः कि
पनेदशविद्योस्थानिवद्भावविधानात् अथाप्तोनुपर्हविध्यवादात्स्थानिवद्भावएवभविष्यति यद्यपिभिन्नत्वकरणमित्रभावादद्वहि
स्त्यापिदहिशदेवाधमानात्पेरमात्रिष्पशरानरशामात्वेहतिसनकयितमत्ततक्कोपेकतेहेहात्वानिसन्ववकेवपन्याप

29

कै॰ ३ क्त्वा रत्नापनत्व याभिहितं नत्त्वं चेदं यातिपरिकाहान्तर्थरमिति विभिन्नद्वयं वार्थमित्याह । न चतत्कगोतीत्यादिनानत्त्वधानर्थमिपमः क्रियमेसा
१५ तानमतिकं तत्र नात्र कृत्स्यागात्तरिस्यारान्वयितिवोस्थीनात मेरंकागेनिपापात्वक्रमिस्यारोमापेक्ष्योपितितनर्थेन । धातोरेकाचो हलसमप
भिहारोनामपनःपुन्यमानेकृत्सेककालनमत्त्वृत्ति भानुवात्यानुक्रियेकं वपुगपदेकेनधातुनानेकरूपाणुत्रविधानात् साधुनिरन्तरमेदासामर्थ्यंकृत्य
भीवत्ताहानुनात्रत्याप्यतेस्वविश्रुपणारीनां वृक्रमनत्यत्वा युगपरवद्ध्यामाभानात्तक्रियासमभिहारोनसंभवतीजिनन्यमानः प्रवृत्ति सम
भिहारश्चेत्कोपमिति इत्यत्तद्दुहिपीत्तार्थेवाद्दन्यत्वमन्निमाद समभिहरतीति प्रथणोकेति मुख्यमस्यसमभिहाराल्लेहाद्भवत्तातोगा
ख्याच्चीपते वृद्धिगोचरोनेकमध्वकत्वान्वयवक्रियागान्तः पौनःपुन्यनानर्थीपमानभ्रधानक्रियाविषयोनेत्यर्थः सामान्यक्रियेति साधार
णीसमृद्धत्वाक्रियायाधानुवाच्येत्यर्थः पचीतंत्रहारिणा गुणभूतैवपचैः समूहः कमतनमनो वृथा वकाल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्य
ते समूहश्चतत्यान्तःप्रतिभेदेसमवहित एकात्वेनतत्तोभेदेकालभेदस्यसंभवहति प्रथवाविश्रुपणारीनांनानार्थैनप्रवत्तेनानागुणता
देवयवेनतत्स्याद्ध्वमाधारणात्प्रमुख्यनोभेदं ऋतेनतां फलेप्रयणाः कल्पनेनतांक्रियांविदुः प्रधानभूतोनारर्थेस्यासांतुनद्राख्येना।
कार्त्स्न्येनेति विज्ञानीयान्व्यवहिताः साकल्येनेत्यर्थः । यथेति धातुरेवसमभिहारान्वितोर्थकिपावाचीयोनकस्वपत्तर्गोनतुवाचक सम-
रतिभावः भूयतीति धातुपसर्गसमुदायस्यक्रियाविशेषवाचित्वात्तत्रोपसर्गस्यपःस्यात्तनतः सोपसर्गाद्द्वित्वंनभवतीत्यन्वयः ३५

साधनेरतिचेष्यते । ननु चोक्तंचकृत्यिस्याप्यतिरिक्ताति पहिःस्यादिति । धात्वधिकारेपीति पपापध्यतेरत्यादौ । कर्मणीति । पथाम्नात्मिसिद्धभावा
द्धवनं कार्यान्तरमिह प्रवेवत्परम्णो नेविशयक्तवोतुप्यतेनेवप्रयोपिमिहितत्वाह भव्यरति ननपरिभावान्तिरेशश्चामिहितत्वभावान्तिरेशान्वयो
नेणावान्तरङ्गप्रसङ्गरयनिषेधः विभाषाग्राणरतिपंचम्यां फलमावावेत्तत्वेपद्याध्यपनेनवसतीति उदाहरणमनिचीर्णोन्तरपते चीर्णेनाव यो
र्णेतः चीर्णमवादिनि परे च क्रियासमभिहारमन्यथोनितत्त्वात्रिस्यवी यथापादिनिक्रियासमभिहाररेप्रभृतरतिवाद्विर्वचनेनभवनिपरानुस्पशा
र्थविपौनःपुन्यविवक्षातेनदापापधतेपापच्यतरतिद्विर्वचनंभवत्येव समभवानिति सामान्यविशेषभावेनक्रियाभेदात्प्रयोधानुतेपेवः । तद
ति भृशार्थपौनःपुन्यंचाप्रतिविषयरपिनितत्वादेकताभ्विनपदूप्तपपःस्पृशस्थिंत्तलोदृलोरस्वकेवलस्यसमभिहाररमभिरंकृत्यमान
र्थानरेतस्यद्विर्वचनेपत्तत्वनेते नयेतितिलोदृहिरागः कर्त्राद्यपेक्षणात् धानुसंवन्धापेक्षणाद्य विभाषापाठितिनि धातोः कर्मणोरयतोवेत्य
नुवर्त्तनात् त्रिसंकौटिल्ये गतीति वेत्कामनतरस्यमन्यादीर्थः पूर्ततीयतेनासौकुटिलंकामतीतिवाक्येनशक्तः प्रत्यायपितुमितितदर्थो
नभिधानादेवतावतानभविष्यति यथौलोचकौटिल्यमात्रप्रतिपादनेवातकंनिवार्यतुमशक्यमितिनित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः क्रियासम
भिहारदति नकर्मकौटिल्यमन्यायेनकौटिल्यभावगर्हीष्यापरः क्रियासमभिहारादिपरीक्तनत्वादितिभावः ॥ ॥तस्यापपाथ॥ ॥न्त्री
चार्थमनभेदप्रदर्शनार्थोनेकपदोपन्यासः हिंसोपरति एवविपत्तद्विस्यानिदेशादितिभावः । कृत्कमिश्यतरति । तत्रपरुपैक्ते नेत्यवोनिए

कौ॰ १ तीतिस्वरे कृता पांपुरागमस्तिभावः स्वनाकांयं तस्यारिति पुपचश्चहिः एणरत्नविधानमनर्थकंस्यात अगागममंतरेणापितस्याः षत्वं नात्नत्
१९ तद्योधनार्थंप्रत्यागमः स्पादिति भावः आपुरिति। तस्य धातोनभक्रत्वात्स्कागम्पस्यैस्यटित्वेवेसतिसत्यापपतीत्यादिसिध्यतीतिभावः ग्रे
मतिषा॥ ॥ क्रीत्रिमस्यपा॥ भा विकरणप्रपोनक स्पेस्ट्रस्वेतोपूर्वहणं-तुरीपोव्यापारः प्रेषणाध्येषणा तत्त्वमर्थो वरणात्स्ततोहेतुमानिहृष
त्यते नतु स्वकलकारकसाध्यपाकादपेक्षः प्रपोजकस्य हेतुव्यपदेशो नतु तस्यैवांतरत्वसाध्यप्रेषणाद्यपेक्षं पश्याकादस्यपाकादपेक्षं
करणात्वयमनुत्तनायेक्षं तरपेक्षंतुकर्तृत्वमेव। ततस्थपाकारे स्वहेतुपदुव्यपदेशोपक्रोनतुप्रेषणारेः नेषरोपं ॥ स्वः षष्ठस्याभानु
नेवतस्याहंसषकादितत्वात्वपोनताभावात्त्वेवार्थाणिचोत्तस्यादाव प्रपोज्योपिहेतुमच्छब्देनव्यपदेशस्य तत्त्वव्याख्यानाणिचपत्वभाव
नेः करणाधिकारा हा क्रिपावाचित्वात्तत्स्यास्यारितोष्यात्साकापर्योपः प्रेषणादिलक्षणोन्तत्पाकादपेक्षहेतुव्यपदेशहेतुत्वोप
लक्षितप्रपोजककमाद्योव्यापारः सएवशब्दस्यते कथमिति परापचतीत्युक्तेप्रपोज्यसाध्यएवव्यापारोगम्यतेन प्रपोजकसाध्योपितस्
प्रत्ययार्थत्वकरणादिर्कारोपस्थापितस्यकरणास्याविशेषणोहेतुमतीतिप्रपद्यतेपरात्वेनेकार्थत्वाद्वाध्यत्वेनान्तरस्थाद्वाभिधेयपणादिव्यतप्र
पोजकव्यापारोपिपचादिवाच्योभवतिपथापंचविहेलैः रूपनीति तराश्रकृतिविशेषणतत्वस्तोभवतितत्रात्रणिचप्रत्ययेपोजकः स्वप एप
घनदर्शपरस्तहपक्षसंभवादोषपरशेनाचपचः हेतुमतरात हेतुपदस्थाभिधापितस्यर्थः कारकोपारानमिति। काकदशेनप्रपस्यपार्थ १९

भ्यते। महिषस्यपंकपोतिनिष्याश्यति पत्यपार्थरति पत्ययस्यार्थः प्रपोजनेनंमनुपूर्वाचिद्दीनःपरिस्पोर्भवतिवाचकत्वात्तत्स्यपस्यप्रकृतिवि
शेषणात्वेतुपस्यपस्यानुत्तारकत्वात्पोजकत्वात्पपोजनमपायिरणीत्याद्यस्यर्थः श्रेषवार्थोमित्वेपमुच्यते। सवाच्यपव्यतिरेकाद्युपव्यवस्थिता
त्वप्रेषणादिः पस्यपस्पेवनप्रकृतेरितिमुधुपादिहीतोभ्यवस्थापितोभवति। पश्चानन्तरूकरणादित परविकरणार्थः कर्त्तारिपदतिपस
स्वरानन्तरूपणान्वनेन कर्त्राभिधीपतेतरामाधर्म्येणदृष्टांतः पराणुसार्थधानुकार्थः कर्तारपरतिपतस्त्वरावैधर्म्येणदृष्टांतरतिभ्यायो
नेःपश्चानन्तरूपणिप्रकृत्यर्थोनतथाहेतुमद्यापारस्यर्थः परक्रुसाधर्म्येणदृष्टांतेनसार्वधानुकार्थत्वेवकर्त्रादीनामस्यमानः पाठ पदित
ह्येति प्रत्वितिति विनापिणिचापंचभिर्देलैः रूपनीतिप्रपोजकव्यापारावगमात्तत्प्रकृत्यर्थत्वंहेतुमतत्रपपद्यते पवतीत्यादौ तुप्रोजकोणिच्या त्ती
तिनस्वप्रतिपत्तिरितिभावः उक्तः करोतीति प्रकृतिविशेषणापत्रेपद्याचकत्वमिति हेतप्रपोजकव्यापारेणितुपवतिप्रत्ययुक्तपपिताहरिहश्रा
भिहितेविपक्षेतिहेतुपद्धिपपत्ता। करोत्यर्थस्य प्रस्यपार्थविशेषणपत्तेन क्रार्थत्वात्किनभावः पवेति पस्यार्थस्यपोतनानुमितिच्चिविधीपते प्र
पदाशीतत्रागतोभवतिनरापपोजनाभावात्किचनभवतीत्यर्थः इपयोरिति धातुवाच्यस्यव्यापारस्पैकर्त्तृत्विकारोणिस्वतन्त्र्यं परापप
क्रिनादहयोपिचपीमस्यपोजकपोर्व्यापारेभिधीपतेणिच्यस्यपः केवलस्वार्थिकत्वात्प्रयोजकव्यापारस्यपोजकत्वराधानुवाच्यव्यापा
रस्याप्पात्कर्त्तृत्वपिमाप्यमितिहपोस्यभिधानंस्यात्ततः पाचयतोरेवरत्नपतरयाविनिपत्रमस्येनेत्यर्थः। ध्यानकर्त्रेति प्रकृत्यर्थोपसर्त

कै॰ १ तस्मात्पदार्थस्य प्राधान्यात्तस्य कर्तृत्वेऽपि प्रधानमितिभावः। ग्राममित्यादि। घटो न कस्यापि व्यापारस्याभिधानात्तस्य कर्तृत्वे घटो न केनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यर्थः
१७ घटो गच्छतीत्यत्र कर्मत्वानापत्तेरेव रूप्यते। ननु कं। घटप्रधानेऽस्त्वाद्ये तीर्थं तेन कर्तृत्वं कर्मणि प्रयोगे इति [illegible] इति घटो न कस्यापि व्यापारस्य व्याप्तीत्यादौ
ननु घटो न व्यापारस्येति रूपं [illegible] भवतीति इत्यर्थस्य प्राधान्यात्तद्योगेऽपि ततस्तत्र घटोऽस्य सेत्यर्थः। परस्यार्थविशेष्यत्वेनानुरूपो घटो
घटो न घटो न कस्यापि व्यापारस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्यापाराश्रयत्वेऽपि तत्र पाठ इत्यपि कर्तृत्वात्तेनाभिधाने प्राप्नोतीति दोषः। परक्रमः। ग्राममिति
पतीति एवार्थस्यैव ग्रामः घटो न कर्मेतिभावः घटो न प्राप्नोतीति एवार्थकर्मत्वादिरितिभावः पुरस्तु कर्मेति धात्वर्थव्यापारानुकूलत्वाभाव
विशेष्यत्वेनाभिधानात्तस्मिन् घटे विनिगमनाविरहात् घटो न कर्तेति तस्मात्प्राधान्यादितिभावः अभिधानपतीति एवार्थस्यापि पदार्थान्तरे
पकरितिभावः ग्राम एवेति एवार्थस्य प्राधान्यात्तेन चित्रतन्त्रस्य घटो न स्पन्दते कर्मत्वानवच्छेदकव्यापाराश्रयत्वेऽपि तत्र पाठात्तेनाभिधाना
न कर्तृत्वेन प्राप्नोतीति कं। घटो न व्यापारस्य प्राधान्यात्प्रधानव्यापारसंनिवेशे च प्रधानमिति तस्य कार्यत्वमपेक्षित
विषयेण तु प्रधानत्वप्रयुक्तकार्यत्वात्तस्य गुणानिमित्तकार्यत्वसंभवात्कर्तृत्वमपवर्गस्यैव तदुक्तं हरिणा गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रयोगे
कर्मत्वेनागतः निषयात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयतेऽरिति ग्रामाविति ग्रामः प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे नत्वेवार्थस्येत्यर्थः। ग्रामाविति ग्राम॰
शिष्टमिति। ग्रामकर्मकगमनविशिष्टघटोऽस्य प्रत्ययस्य प्राप्तीत्यर्थः। सत्त्वमुख्यतेऽभ्यन्तरे। कर्तृत्वप्रतिषेधमात्रपीति प्रधानस्यापि कर्त्रे १७

ीत्यर्थः। ननु घटो न घटो न कस्यापि व्यापारस्याभिधानपरत्वे घटो न्यते घटो न घटो न व्यापारस्येतित्यर्थः पूर्वोक्तं पुनरिति। संवेदस्य च नियामकविशिष्टे तो
पपदने घटप्रयत्ने कालांशप्रवेशेन न विषयाभावे तत्र पार्थविशेषणपदस्यैव तत्र पदचन्द्रादिरितिभावः ग्रामाविति तदर्थतावच्छेदकयाग्रहस्य
तस्ये नेनैव च फलोपधानादिरितिभावः। तदुक्तं हरिणा व्यापारे फलसंबन्धः कुत्र नेनापि क्रियोदितः प्रधानभूतानां स्वार्थे स्यामानेतरान्यत्वेति
तत्प्रधानविशेष्यतारूपतानामर्थान्तरभिन्ना आत्मव्याप्रियमाणादिरपि। घटो न कर्तृत्वे तत्पर्यन्तरस्यार्थः। न च कारकाणामपि तारथ्यान्यत्वभि
धेयत्वसंभवः तेषां क्रियात्वपरत्वाद्धि तोऽथ क्रियावाचित्वाच्च विशिष्ट विशेषफलानेतरव्यापारोपलक्षणे एवकारः पुनरीत्यादीन एवा
र्थमभवादनवस्थाद्दः परस्वार्थः स्यादिति संभावनेति। नैयायिकनये अर्थान्तरेषु पदार्थ तत्त्वसंबन्धादि हि वा पदान्यपार्थविशेषणपक्षे भाष्य
कारेण व्याख्यातत्वारोपाणां पक्षीकृतत्वात् पक्षान्तरोपाणां वा परिहारात्। अथवा प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वपक्षेऽपि व्याख्यातमत्रस्कूप्रावि
नारोपाणामनुपरिहारत्वात् तथाहि पतंकेदपोः कर्तृत्वेनाभिधाने प्राप्नोतीत्यनापत्तेर्दोषः। प्रकृत्यापत्तो व्यापारोपसर्जनत्वस्य घटो
जकव्यापारस्याभिधानात्तस्यैव गुणत्वात्प्रधानत्वाभावादेवकर्तृत्वालोभविष्यति नान्यथाने गुणवाचकत्वेन प्रधानस्य तत्पदार्थत्वेन नि
यमितंतगमनात्तु स्यप्रधानस्यार्थस्याभिधानादिरिति एवमन्यो न कर्तृत्वसंबन्धस्यानवस्थितिः। व्यतिभेदरूपेतरस्यापि हिंसनालङ्कृ
णः प्रधानेतरार्थानां तु हिंसाकृ परस्यान्यनेपरनिषेधाभावः। घटोति पद्यपि घटस्यार्थस्य पर्यवसानार्थेनेन निर्वर्तितत्वापि हेतुरा

कै° ३ इत्यादेरेकार्थत्वेनसन्निवेशस्तस्यैवपरिणामात्रविवक्षितत्वात्सामर्थ्यमस्तीतिनात्सत्त्वः सत्यार्थोनहेतुर्विषयस्यावतिष्ठतेकोहेतुरितिकथंप्रयोजनकोहे
१८ तोरुत्पत्तिनिमित्तमात्रं हेतुः कर्त्रेति हेतुः प्रयोजनकृत्यमिभावः भावत्वमिति नन्वसमर्थीचारणमविश्वयोजनकल्याणायमनादावाधीनस्यानस्वयोत्स्यरूपकि
यामिहेतुरित्यर्थः कर्त्तृत्वापभवनामिति प्रगाप्रयोस्यनन्यमपेक्षकः प्रयोजनकोभवतीतिनत्वयापारेणाद्युक्तस्यात्रभवतीतिप्रश्नः एकविषयत्वा
चन्नोदाहरणविपक्षप्रयोगपर्यवसानाः कर्तृत्वात्रिति स्वतंत्रस्यकर्तुः प्रयोजनकोहेतुरित्यत्वनेप्रयोगस्थाचनन्कर्त्रेतिप्रयोजनकोनहेतुसंज्ञ
करस्यार्थः हेतुमितिति निर्व्यापारत्वात्नकारकत्वमात्रमपिनस्यनास्तिकुनतत्वविशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः कर्तृत्वमेवतत्स्यापीपमानेप्र
युक्तिक्रियायाः कर्तृत्वंभवेति पद्यायांजाभवपुष्पविशितानन्मेवाधीयनेयात्कृपवत्रिंतक्रियः संभावितक्रियोवास्वतेत्रः कर्मानस्य
योजकोहेतुरित्यत्रत्यितभावः इत्यंभवभैषानंक्रियामेवचानेनकर्तृत्वयुक्तमितिमयत्वाद्वोरुपति किंचभोरुति चभिसंवध्यरुति पत्ताप
भोजिन्यासक्रियायाः कर्त्ताभिसंबंधोभवतोभावीचप्रतिपाद्यतरस्यार्थः अप्रकृत्यमिति स्वतत्स्यर्थचारप्रयोगासंभवात् अभिसंबध्यरुति बुद्धिप
रिवृत्तिस्यर्थेवद्धिरमस्यविवारप्रयोगारितिभावः नचकर्तृत्वेनितमेवाधीपपानत्वात् नरकेरुणा इत्यमाचस्यनुपेवेश्छोरनेवाहिधीपने एप
सक्रियस्यप्रयोगात्कृपरामस्विधयोजितवरुति चप्यापीति अत्रैवपत्तापापगमेनापिवियिशाहाविधीपतरुतिभावः भोरोरुत्वारिति प्र
कृविषयत्वाभिधाभोरादीनांचपाठिकत्वापरात्रतुमपचनेनरानेनैवाभिहितत्वांमेवममाणित्नत्रभवतिः कांतरुति कृपावसामर्थ्य १८

रुपीयति अध्यीवासीनत्वनिष्पादानभावकयनेकश्चिद्विसामर्थ्यातिशयात्कगपनसंचनिर्हलैः कृपेस्यपेयेलावेतितत्त्रिणाकारणायपकांते
तुध्यीवासीनत्वरुक्तं तत्रयंचमिहत्तेभूमिपम्येः कर्थपतीत्यर्थीवाप्याक्रियसिमिकृपतीतिनवाश्रोतीमितरनुत्पत्तिर्वक्तव्यस्यार्थः प
तिविधानेपीति अनेकार्थत्वाद्धातूनांकृपिरेवप्रयोजनकव्यापारेतत्समर्थोवृत्ताणानत्वाणेवर्त्तनेतस्यार्थः धातुनेवचोपपरसहितेन
तम्यार्थस्यप्रकाशितत्वात्मितभावः विभायोपपदेनप्रतीयमानस्तिपत्तेरत्रात्मनेपदाभावश्च परानुक्तपिर्विशेषत्वनेवर्त्तनेतदा
भवतेवपंचमिहत्तैः कर्थपतीतिशिवृ पन्यारिस्थिति पंतेः परस्मैपदविशेषवाचित्वात्प्रवृत्तेरेवव्याप्तिनांकर्तृत्वापयनमानस्य
प्रयोजककर्तृत्वाणिचुप्रसंगाभिधाणायवचने वाक्याक्रियारुति नेत्रस्यागवचनाश्रयेणायः प्रयोगात्वृप्रीतः प्रक्रे
पवचनेरहश्यः इत्याकरणेसेति तत्रैवत्क्ष्णसमुदायेवाव्याकरणश्चेवर्तनेरुतिभेरनिवेशनायद्वीपरानुतत्त्र
णएवत्वव्याकरणशब्देवर्तनेमेनास्यपरेशिवत्वावनिमित्तायद्वीपराव्याकरणेसत्वेककारणेनतिषामानाधिकरण्यंतदापद्यामं
रुपतिमाणवकमितिभवतितथाव्याकरणंसत्त्वपतीत्यपिभवति वोसाविति वाक्येहव्याहरणत्वंमत्त्वशरेनोच्यते णिवितस्यात्रे
सत्वाभावादितिवर्तनात्कृणेसार्थाभिधायीसत्त्वदारसंपद्यते नतुक्ते पदार्थाभिधानेचत्रिरिति एतत्प्रयुक्तक्रियागतनिभाणाश्रयेण
कृपरणार्थनत्वायंतनांसवर्धिविशिष्टक्रियावचनः व्याख्यानारिति आव्यापनरस्याभ्यासमिनिरुत्तमप्युच्यते पकांतिवरिति

कै॰ २ लिं वोपाख्यानमितिः कंसवधादिः तथा तत्र कंसादिकारकं भवति यथाख्यानक्रियापेक्षं कंसवधादेः कर्मत्वं तथा कंसादेरपि तत्रान्तिपत्ता
१९ ख्यानकर्मभावश्चेत्यर्थः। प्रकृतिनिर्द्दिष्टा वा तिरोहिता न च कंसादेः पृथक्कृतत्वात् कंसमघातयदिति स्याद्देशो कंसादिरिशादश्च तिनिसर्गनंत्तापाम
दारव्यः कंसादेर्नभवति वक्तव्यताच वृत्ताश्रयमपि भवति पुण्येणपोनपनीतिप्रयामस्य कर्मत्वाभावः ख्यचत्वाप्रकृत्यानुत्पत्तवर्त्ते
नयत्तिप्रकृतिवत्प्रकृतेरिवप्रकृतिवात्तं णपनस्यकारकमितिउभयथानिर्देशाश्रयणात् न कश्चित् कश्चित्प्रसरि हि स्यते प्रकृतिप
त्यापस्याणामगमनादौ नलोपाद्यपिनिवर्त्तन्ते तदितिणत्तिनमागमपतीत्याकपपक्षे भवति कंसवधमिति प्रत्युपत्तमवि
पोपनिर्दिरं शानामन्यतराणपा पउभयोरप्यपाप इति व्याख्यातानिर्देशान्निर्दिष्टे सिध्यतिनतयाऽपि पुण्येणपोगंतानानिपुण्येणपोनम
वीनिकुलत्वसमन्निपोगानिहत्वाभावान्निर्देशनिर्देशे सिध्यतीतिप्रकृतिप्रत्यापत्तिः तत्त्वात् किं पुनरिति कंसवधनलोपाख्यानादीनी
त्यर्थः दृश्यर्थत्वामिति यदा रणपल्यो प्रमाणान्स्यात्वनिपपाचपृष्टेनतत्त्विकाशत्वेनविधास्याग रमंत इति तराशनिपाप
दर्शनार्थो नदर्शिर्भवति। यदा हि प्रासर्वतिप्रायेपृष्टा णपमेव भवान्तर्दर्शनार्थाधिगन्तिः दृश्यर्थपामित्येन च प्रगमणारिविषय
मेवदृश्यं णाागमनादिषुतृदृश्यर्थत्वतस्यभावेपिणि भवति आरात्रिविवासमिति यावद्रात्रेर्विवासोतिक्रमणं तावत्कथाः एव
कथयतीत्यर्थः। विवीकरणादिति आस्पर्यकरणोगम्यमानेनत्याप्रोतीत्यार्थालिनवक्तव्यः। तंभावपतरिति सामावात्मनेप १९

दीसल्यकथं दृश्येलेनि पृष्ठोयोगक्रियापाः कर्त्तारविवक्षितस्यंगमनकर्माणिनचोभयवाङ्मीकर्मणीतिनिपमात्यप्रमानोर्तनीपासमासः तत्रप
कृतेरिवप्रकृतिवदिति वैयप्रकृतिवदतिदेशात्कर्मत्वतिःनीपाभवति लकारत्वकपृत्वानुस्यवकर्मत्वमविभवतिनातिदेशोके सामान्यकृततदारि
ति सामान्यलक्षणेनेवसिद्धत्वादित्यर्थः। देवदत्तेनेति दैवदत्तविषयान्यस्यहेतुत्वेनेत्यर्थः यदि पापारति दंडमादिकाः वरमित्रापोपि
ति। नदुकंहरिणामितिमित्रेभ्यः प्रवर्त्तनेसर्वेस्वस्वभूतये स्वाभिप्रायान्तरोधोविरोधेपिस्वार्थस्येवप्रमिद्धयेरति तत्त्वतरति भाष्यकारव
क्त्वात्मनेपदंपरस्मैपदीनुसतिः तु चक्षुत्तमनाविति विरहतरति चिपकृतत्वाहृष्टुधानकभावस्यपोतकव्यापारस्य
नैमानत्वामम्भवात् उपसंख्यानात्भेतुरोषः ऋक्ख्यानस्यवर्तमानत्वादित्यर्थः शेषिकारति कंसापत्तुकारणानदानांआख्यानो
पाख्यापाः। कंसानुकारः नटः सामाजिकैः कंसत्वाभाववृहीतः कंसोभाष्यविवक्षितः वृध्यिकेष्विति कथकेष्वित्यर्थः। अपीति नदुक्तं हरि
णानोपहितरूपोलुवेहेविपर्यगतान् पश्यन्तामिव कंसादीनाश्रयन्तेन मन्यन्त इति दिग्देशस्प्रसम्॥ ॐ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्र
कैयटकृते भाष्यप्रदीपविवरणे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं ॐ कण्ड्वादिभ्यो यक् किमर्थ इति देविल्यं कण्ड्वादीनां दर्शयि
तुमुपन्यासः। कण्ड्वादिभ्यो न नमेव दर्शयितुं वक्तव्यं न तु प्रत्ययविधानं कण्ड्वादिभ्यो वावचनमिति यदा कण्ड्वादीनि धातुप्रातिपदिकानि तदा वेति विकल्प
त्वमित्यर्थः। तत्र को दोष इति। नित्यविषयत्वेपिक्रियापाकं डूतिस्यादि सिध्यतीति भावः क्रियापरत्वे प्रसिध्यतीति दर्शयितुमाह तत्रेति किं

३९

कै॰१ रूपवारान्तक्रियविहितैः कालोपमर्द्यनिवर्त्तयतीति कर्त्तव्येनाक्लिष्टितुपपत्यात्मवत्प्रतिषेधात्मकत्वेविधिनिषेधात स्वथापिसानियम्यात्
२० वत्स्यानतथापिक्रियाशोभकारिष्यते स्वारितश्चावाक् श्रेतिवत्कारस्तु(कर्त्तव्योक्तोनिवर्त्तनाभावः स्वप्नवीतः पुनर्भवतु- नभवतिनत्र कं
न्तृशुरोऽसमाः कृत्वौभवत्स्वामी।ति। योन्तुपीनितुपगारे बीभपोगप्रत्याकृः। स्यलाचुत्वि। येशएकालोपात्मनेववाक्लोपरस्येतरत्
त्रिसैरप्यत्यन्तेवार्णाश्यपरति वक्तृत्वपाश्युपोश्चोर्ल्लेपः ननुपत्यपाश्रयः वावन्नेनेत्रसतिपत्तेपणनुत्पारायश्चेष्टसिद्धिः येनेपूरणि
कर्त्तरिक्रियोविधानात कंठरितिकर्त्तव्यानवगमात्तदृतिभावः स्वयमपितिर्ति। संपत्तारित्यारभोनेकर्त्तव्यत्वनिभावः वैरबाधाभावेसोपिवेर
नामात्वमपिति। वैरनाचसम्यक्पासैनीपते। नचभावस्वकृपतेऽभावः। नत्राल्पविकारापहाल्पपरवलार्थेपपत्रवति। प्रातिपदिकेष्पक्तिलाक्रुत्यनोसस्या
कंठरित्यादिरूपसिद्धिः। कल्पवेति धानुविधानपनिवृत्तार्द्वप्रातुकेमितात्यपरात्रनिषेधार्थानिककारांतनत्तराप्रधानुः कंठारपैकपुत्यार
पनीतितामनुरसर्थः। आहचेति रीर्घोनपाठचपाति कंथानुत्वमेवानिषूपिते विशेषहिवानुबोनिःसेवपकिसतिसूत्रकथकारःरतिरीर्घप्रव
सिद्धत्वारीर्घपाठोनर्थक स्यादित्यर्थः कपनीतुः चानिषेधवलीपत्वारिति प्रतिषेधस्यविध्यपवादत्वातनवाधकत्वाहलीपत्वंसिद्धः
नस्पेति। कामपपमानेनेपुरुकरतिगितुशिलद्वेवेति गिवतिमिज्ञापारहितत्याणिद्धिः मिनेद्भलवेनापूर्णत्वेवमर्थोविस्पतिवेधःस्यादि एप
निस्वनापकोगिरः हेहीत्यर्थः। गिरि चेति। द्भवद्वतिनिशेपः स्वमिद्धमिति। द्भतेकर्त्तव्येवहिरंगाद्धहिरमिद्धत्पर्थः। सिद्धनिवृत्ता। २०

रिति क्विनुपपधात्विस्पपधात्विस्थौलज्ञानिवर्त्तनिषेधः यस्यपविध्यावेवेतिनवेवोक्तौ। तस्याचपत्यतीसवहेतोकर्त्तव्यावंनिषेधोनप्रवर्त्तति क्विं
पुनरिति कपत्तिरिःहृद्धिश्चनिषेधवाक्विरसहृत्वनमेवविदृत्तमितिविमित्यनिषेधोनकर्त्तव्योभवतिक्रियमाणानुतिरिःहृहृत्तिपकश्चेतिभावः
रूपसंख्यानेकर्त्तव्यंस्यादितिपार्ष्णिकहृहिःशास्त्रार्थमित्यर्थः इतिरिहानीमिति नतत्पपाद्रिकरीर्थमिरुत्यर्थोमितपतिनिषेधोनतापि
कः वेरति अपिगिरे नारुमेपराणितुक्विपतेनत्यानवहृतनिरयर्थोमितपतिषेधः स्यादित्यर्थः आपारथः आर्द्धधा
तुकरतिपरसप्तमीमात्रित्यपत्तहृपविचारः हृपोःपविचपकमेर्दिपरनिमलाघयः कथमिति आर्द्धधातुरस्यतरस्मिन्निति नित्यविभा
हृश्वमितिगहोवनिरप्पश्नरतिमत्यते वेशानावरिति एवहृतमनिषेधस्यादिविधानवाक्येः पानिमितानपेक्षाआपारपोपराविधीयते
नरानेनार्द्धधातुकेनेपापकेनिरहृः क्विपते पद्यपिनिसाः हृतानयापिशालशक्तिपापांकविहृसहस्वलोपादिहागनिरहृः क्वि
पते कविरपवारविधानेनोत्पागमानुपसतित्रिस्पते। नतोनिरहृतिपक्ोनानुपपन्नः वेरति पराहनचपमापंपोमःश्रुपलरेकवाक्य
तापांसस्यामार्द्धधातुकेपरतआपारपोविकृत्येनोसंधंनरतिपक्षः पतितविकवाक्यतानतःमावेधानुकेआपारपोनोसपरेन नै

३१

कै॰ २ परोक्षः ग्रहणपेऽप्येवं वा ईश्वानुकेवेतिवक्तव्ये पृथक् पाठात् मार्वधातुके व्यापारपोभवतीति ताम ते श्राद्धधातुकाणवत्वेक वाक्यतयावि
२१ कल्पनविधीयते शुचिरितिणोपापवारस्तु तत्र तेनाकारकोणकितेनावाध्यादृस्ति निषिध्यति श्चिपतनलापप्रपादि कर्यानिषद्धेनी ठणि
पेतिनसिद्धमितिहेयोपत्तङ्गणेन तणमस्थापिन सिध्यति कथमस्यपेवनस्थापम्पविरहेनोमसंपात्यपलक्षणेन गुणत्वसंगातत्वच
षाल्पपत्तोपमत्वेलोपसंज्ञामत्वेवात द्राविन गृहणमाक्षिने लोपापीनीति विशेषणाभावात्तत्र शपोऽत्सन्निरिसापादीनामवका
शोमस्यते चन्द्रादिरानीमितिविशेषणाभावेपिलक्षणवशात्स्व संशयेतिनावः कामपतरस्य तत्तु विशेषोनेरुपशपयंगनेण
सूक्ष्मस्पाभावात् यथापनीति वार्तिककाराणसिद्धेतु मावैधातुके निपवचनादिति त्रुवतात्त्वभेदेनपरिहारउ
क्तोष्ठवप्रकर्तव्येवस्तुमेरे इापितिस्मिति स्यामः कर्तव्योपतेरोधोनभवतीत्यर्थः ननुगौरादिकत्वाद्धिडीषेन भाव्यं
ननुशपा एवं तर्हि मात्मभेदेपलक्षणार्थमिदमितिनिपितिस्पमितिनुम्पामः कर्तव्यः ॥ ॥ [illegible] ॥ ॥ शुवारपरस्येवेति प्र॰
भवोवारपोभवारपरस्यर्थोष्पपणादितिभा १ २१

४२

इति किंतु गुणवातेस्यपधाविधौस्थानिवत्वनिषेधः अस्यपविधावेवेतितत्रैवोक्तं । तपावपरपतीत्यत्र हौकर्तव्या पांनिषेधोनभवति
किंपुनरिति। कमेणितिः रुद्धिपनिषेधास्तिसंद्रुस्तमेवस्थितमितिनिस्यानिषेधोन कर्तव्योभवति। किंपमाणत्वेणिः रुदेनापक
एवेतिभावः उपसंख्यानं कर्तव्यमादिरिति पाणिकरद्धिपास्यर्थमित्यर्थः एनादिरानीमिति। तत्रषपाद्धिकरोधिनिरस्यर्थमितवप
निषेधोनतापकः। पेरेति अणिइंतान्कमेपराणिवृक्षिपनेतरानवद्धस्वनिरस्यर्थीमित्यनिषेधः स्यादिति अत्रापूर्वाणिः रुद्ध
मित्यर्थः णिः चेति। इस्वत्वमितिनिषेधः अप्रिद्धमिति। इमे कुर्तव्येवाहिं गणरहिषमितिस्यर्थः इत्यनिवद्धमादिति । किंतु गुणवा
त्वेस्यपधाविधौस्थानिवत्वनिषेधः अस्यपविधावेवेतितत्रैवोक्तं तपावपरपतीत्यत्र हौकर्तव्या पांनिषेधोनभवति किंपुन
रिति। कमेणितिः रुद्धिपनिषेधास्त्रिसंद्रुस्तमेवस्थितमितिनिस्यनिषेधोन कर्तव्योभवति किंपमाणान्नुणिः रुदेनापकएवेति
भावः। उपसंख्यानं कर्तव्यमादिरिति पाणिकरद्धिपास्यर्थमित्यर्थः। एनादिरानीमिति। तत्रषपाद्धिकरीधिनिरस्यर्थमितवपनिषेधोन
तापकः। पेरेति। अणिइंतान्कमेपराणिवृक्षिपनेतरानवद्धस्वनिरस्यर्थीमित्यनिषेधः स्यादित्यर्थः। आपारक अर्द्धधातुकइति
परमनमीमांश्रिस्यपक्षद्वयविचारः। इषेणापिचपक्षपोर्दोषइतिपक्षाय्ष्यकं पामिति। अहोस्विदस्यनयामितिरिति निषतिपावग्न्यामित

४३

कौ·२ एकस्मिन्निति शेषो वा निर्दिश्यत इति मन्यते। यदा नाव इति। एतदुक्तं भवति यदि चेदेणपादि विधानं तदा नैवं परं निमित्तान्तरापेक्षा आर्धधातुकेऽप्यत्र विधीयते तेनत्र
२१ कृतार्धधातुके तेषां पचे निवृत्तिः क्रियते यद्यपि निमित्तं तत्र न स्यादिहाप्य प्रक्रियायां यद्यपि स्यात्तथापि ये णादिष्वेणा निवृत्तिः क्रियते कथं निरपवा
२ दविधानेनोत्सर्गस्यानवकाशत्वं तत्र स्यादतो नित्यः निरपवादो नानुपपत्तेः। यदेति। यदर्शितं प्रत्ययभेदेन शेषप्रकरणे कर्तव्यं प्रत्ययं आर्धधातुकेषु तस्या प
दर्शे विकल्पेनोत्पद्यन्त इति परुः। यदि तर्हि प्रत्ययान्तरे सार्वधातुके आपाद्य नोत्पद्यते। नैष दोषः। गुहश्च यः स्यात्तद्धातुकेऽपि तत्र सर्वथैव प्र
पाठात्सार्वधातुके आपाद्यमानेन इति तापते आर्धधातुके एव तत्र प्रत्ययानां विकल्पेन विधीयते। निवृत्तिर्नोपादानात्प्रत्ययस्य प्रत्ययस्यार्थान्तरत्वात्तत्र
रेण क्रियते वा धातुर्निर्दिश्यते आपि प्रत्ययविधानार्थं प्रकृत्यादिनिर्देशो गुणो येन निमित्तं निर्देशो येन प्रत्ययेन तत्र गणस्य यदि निमित्तं कथं
येऽपरत्वादपवादत्वान्निरनुबन्धकत्वाच्च प्रत्ययस्य लोपः कृतो लोपस्तेन तत्र प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य लोपो यद्यपीति विशेष
भावात् तत्र प्राप्तोऽपि स्थानिवद्भावेऽपि नाम वक्तव्यं मन्यते अन्यथा इह नेति विशेषाभावे विकल्पलक्षणं तत्र मन्त्रव्यं प्रत्ययेऽपि भावः। कार्यं पुनरत्र स्यात्
गा१ विशेषो येन च पर्यवसानं पाक्षिकत्वाभावात्। यथा पुनरिति वार्त्तिककारेण सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यत्वाद्वाधादिति तत्र नामान्तरमेव नपुंसकत्वा
दन्यो अत्र प्रत्ययकर्तव्ये च नान्तरभेदे न पिनित्यादि निरन्वयः कर्तव्योऽपि नेष्टो येन भवतीत्यर्थः। नन्वत्रापि कर्तव्ये हि तेन भाव्यं न तु पूर्वा एवं नाम हि गाम
न्यायमेव प्रत्ययलक्षणार्थमिह विनिवृत्तिनित्यविधिनिवृत्त्याभावः कर्तव्यः। अमादिषु। अथवा पर्यन्तोऽप्यतिशयो वा पर्याप्तः पर्यन्तार्थो अपवाद इति नि २१

रः तत्र पूर्वं क्रियावाचित्वात्तत्र धातुत्वं तेनाधातुसंज्ञा सिद्धिमिति स्यर्थः। कोपेदेति। अपि च शब्दस्य कर्म संबन्धः आर्धधातुके संज्ञा सिद्धिरिति। तेन गणश्चप
स्यादपः समानकरणत्वसर्वनाम रूपेण निर्दिष्टत्वात्प्रयत्नेनेति भावः। स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञा सिद्धिं तत्र सामर्थ्यात्तद्धेतुर्नित्यं नहि। तेन तत्र विवक्षा
दिगणाद्धातुपाठे पठितानामेव नेतरेषामिति तत्रोपदेशपाठेऽपि गणनात्तत्र दिशेनेश्वरादिनामनाम्नोऽस्य धातोर्नानुपाठः एकान्तविना सिद्धिं प्रा
प्तेऽपि तस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः। अत्रेदमिति हरीतकादिभ्यः सिद्धे नत्वग्रहणाद्योगमेव सिद्धिर्निवृत्तिस्थानित्वं स्वतः सिद्धेर्नेयामेव तत्र ग्रहणमित्य
र्थः। अपीति विधानमिति सार्वधातुकत्वेन तत्र प्रत्ययमिति। अत्र वारयति परिस्थानिवद्भावेन समानार्थेनापि धातुसंज्ञा विधीयते। तदा तेनैव
धानाद्वा स्वयमाना मिश्रणसंज्ञा निषेधनार्थमपरादिनिमित्तं प्रत्ययोपादानेऽपि च पठः प्रत्ययपञ्चकमनिष्टार्थं विधिः प्रत्यक्षमादय नाहत्वेनः स्वार्थे विधी
यते अपवादत्वाच्च सर्वत्र तत्र स्थानिवद्भावेन तत्र विधिः कर्म चरितार्थमपवादात्स्थानिवत्त्वाभावाद्धातुसंज्ञा समासेऽपि। अत्रोच्यते। कर्तुर्निवृत्तिरिति
रणां गणपर्यायस्वरूपपरादेशादनिष्टापादनमेवमानसरूपः पक्षोऽपि विशेषाद्वेशादः समानतत्वादेशात्तत्र सिद्धेत्वस्य धातुत्वं एवं समासमभिहितं विशिष्टत्वात् क्रिया
वाचित्वादन्यपदार्थेनोत्पत्तये आदिश्यते। तथाहि पक्षोऽपि प्रत्ययस्य प्रत्ययमात्रनिमित्तं प्रत्ययापेक्षः। सत्तासौ अन्तर्गणपञ्चरत्र्वर्मतानापरक्रि
यतामिति यदुत्सर्गादिति भावः कर्मपदग्रहणान्तर्गतमाभावे धातुकर्मात्वेविधानादिति भावः। अपवादविधिनिषेधादिति परापवादत्वात्प्रत्यये
शावादीनां पादीनां च विविक्त निषेधेऽस्ति परिवाहकाराः प्रसिद्धिरित्यर्थः। अपवादवति। पक्षे तत्सर्वं तत्र णसापवादत्व्यहणस्य च पक्षं गः तत्रापवादस्य

के॰ १
२२
वृद्दाम : ।प्रतिषेधोनुभावकर्मप्रहणा ग्रस्वर्णेनात्र त्वी।पक्षोप्यसंगात्वा।तिमरपवारस्वमित्यर्थः।।प्राक्सर्पापामितिान्नुपरन्तात्रो।रेशी।भीव्यं।नचत्वारेशात्रा
मनित्यमंककतेनधुपिमारिभुस्यानतरी।पुपरीनमनोपेर्थान्यथिकार्योपिधानोतेविहिननस्यनत्येषेमवनिहितविशेषणावशुपपणा।जारेशानोपवसंगान एवंतर्हि
कनेयपिनारेशोभुस्पारयोभवेनोनसंगात्स्वभवंति नहितत्रहिसोदृशेनसार्वधातुकत्त्वमर्थविशेषोवाकृत्वीदिशाश्रिनः पणारपयत्नेनराश्रपत्वाद्
द्विगुणः स्वरत्वंपवेतनरम्भकपुगंतनयेककनेयुत्वारेशोपुस्पारयः क्रियतेरतिस्वम्पथानामिः पाप्त्यत्वसार्वधातुकस्याउदात्तत्वविधानेनविकर
णात्स्वरोत्वसार्वधातुकाद्यंतवानरतिस्वमुणार्थसकश्चेत्सापकंस्यान्नपरिहितावस्थापत्त्वात्।ति : क्रिपेनपस्त्वात्सार्वधातुकेनरात्नति।त्विहत्वा
त्वसार्वधातुकमउदात्तत्वेशानेःपाप्तात्रात्वार्थवचनमितिन्नापकत्वेनोपपद्यते।येताङ्गः।सत्याविधानवाकेनात्मनेपरपूर्वत्वमेपरप्रकारेणेनवत्ना
देशविधानवान्मसैकवाक्यतापंनारेशानोवहिरंगत्वात्रावस्थापामेवान्तरंगत्वात्मतिपरविधानाद्युस्पारयोभवंतीतितेनामिः पाप्त्यत्वसार्व
धातुकस्याउदात्तत्वविधानमपरत्वान्नार्थत्वापकत्वमसमर्थितंभवति [red] दितुनस्सर्वदेति पानिमित्तप्रपारापन्नारिचोपर्थानोः।सिविधेप
तेनसरत्नमुधातुसंगतापत्तसंतेपनारीतिसिद्धंभति नीशद्राचिप्रगुणोचवकनेनोरिचनेपविधिनिर्ब्यंधकत्संतारत्वारिनितेचरणोरपेपुभेयूगनावि
विपादान्नपत्पर्थेऽभार्गेनकर्तव्यः।सवपामितीशब्दरस्पावर्थमनुकर्तव्यसवन्नपपविनितसनारिमधोत्रेवेतिभावः।परवपामितीशादरनिपातेनस्वर
र्वानसपतिद्रद्रुयावसुहृदीवुदृसवंतत्पंगास्यानेकवचनानसीपुत्रारेरिहागमोभवतिपरिगुनः सिर्णत्रिपेनतरात्रस्यमिकावउच्चारणार्थेव्याख्येयः २२

एप

३६

स्वपयानमप्रवर्णस्यात्तनवकिवंतम्भानो रेकाञ्चादिदृवतिपेधयमस्येनान्नुपोञ्चधानुरुपरेशेजरात्रोपादाद्दनतम्मात्मपामार्धधातुकंमिपाश्रवथा
नात्रत्यममाचुमिवंनातपरमाद्दवानुकेनामात्नुपरेशेतुरातः एवंतर्हिमनापेनोभानत्नद्रत्पमपरामनापवपगाधानत्नोभवेनीत्यर्थोपाव्याप्तेनोत्तरा
मिपौस्यात्समचुत्वात्पुनित्रहतेनप्रहणादिदृवनिपेवप्रलेनः।पूर्वाविप्रतिषेधानवाडीवाश्रुपतेनमत्वेप्रम्मान्मातेनरात्कोनिवृद्धावेनान्नरानारेकावशुपपा
णात्मधानोमेवटप्रतिपेधः चत्वरात्नमेनि।धानोनित्पनाश्रित्योक्रप्रश्रपचेतनपञ्चेशपापामश्रपपेनहाप्य [red] रात्नमोतिकृरस्कमपपूनितसार्वधातुक
नारदृपरेशादितित्वसार्वधातुकानरात्नत्वेनतनिपस्पपपत्रोणकात्नत्ववोणवानप्रहणकात्पमोरानत्वादृरात्नवितिहनिस्य।दटःपूर्वत्वेन पन्नोनुमनिचनुरा
नाप्यवेदवति।पिक्कणमापदर्थावेदवचनप्रहण्कात्मपधानुत्तोनभवति एतन्मरेशणाप्रासाहाजाराजरोवेचनुभवनिनिमुंनेदः रानिपोनिपातनःमनि
पानेर्वदपरीतिपनिपिद्धः स्वरवान्तस्वतिर।चोरात्नवनीतिनिपातनःपानिपरिति पूर्वेशाणद्दत्सभतेरिहंप [red] तासिवरितितत्रोः [red] रात्रेः [red] चोपेनिव
न्वचोपविरितिविकल्पेनाभाभावः स्वनाङ्गः द्विवचनवद्हुवचनयोर्गुणाभावात्तएकमनाभुवाहिकलपः पावकारणहृमिपचगुणपत्तनत्रनिस्य
मेयामपमाप्नोति।एनत्त्वविप्रतिपेधेप्रविनिश्चितपरविधेश्रुतत्वन्नपनाधिप्रभाष्यकारेणाराहृत्रोनत्रम्याश्रितेनविकल्पएवभविष्यतीतिमितु
नरिहोपन्नामनीयेषुकमहृवचनाविनिर्देशत्वा।वृत्तत्सवाप्तिसवर्णदीर्घेगुणसत्वारेनारेः सर्वत्रगुणपत्वाराणामभवितन्यापिनिगुणमहुवचनसापथ्यो
इपरेशावस्थापांगुणमनरत्वात्प्रविपानरात्रिभावः।गुणत्वमपदति एतचोपत्नहत्रोनेनपवन्नविपदृश्येनोरपश्चपनिपेति सिद्धम्यासस्वंपत्ना

२४

कौ॰३ णोऽत्रेपनादपदस्यात्स्योभवंतीति। पदेशाद्वचनाद्रितिनिवर्तनं स्थानमधिषेनं च मध्यादवमेनवचनं तस्माद्निमित्ते कोऽगुणः स्यात्। तस्मान्निमित्तयोगे मतु
२२ पुरस्ताद्ग्रहणादुपदेशात्तस्मात्पंचमनस्त्याद्विधानस्यार्थः उपदेशग्रहणशास्त्रेणाभ्युपदेशोऽस्त्यात्ते नेतिनिवृत्त्यान्यात्व्यानमेवोच्यते। [illegible]
विवादस्यपदेशोगुणोगत्रात्रापग्रहणानित्यपक्षः [illegible] विनैतिनुग्रहणपाणपमात्रापमत्तागमेनैनं वाक्यान्मत्रापिभवति यस्यपाठीति पाति
धेयपाठ्यर्थस्यार्थः। [illegible] इति त्र्यामाख्यवचनेपिवचनाद्गुणोऽभविष्यतीति वेदवेत्तिन स्मित्वितिनिर्दिश्यस्येतद्धात्वेत तस्मादाम्पश्चाभो
वोगुणविधानेनतापवेतानामर्थादिति क्रमानित्यापवादोनित्यस्यबाधो विधिरपिकृताद्देशः कृतेनेतनादेशाकृत्विमिति इत्यस्यार्थः। [illegible]
पीतिस्थाद्देशविधानात्वितिरिति स्यादेवः। [illegible] त्यत्रापिस्थः पितिनिश्चादेशकृत्वानिर्देशः कृतः। तत्रानेन कृषेणकृत्वादण्वेपती
पतस्यार्थः। [illegible] विवनदंतिपणादेशात्तत्र्वविपतिषेधेनद्विर्वचनं क्रियते। नत्राहि सति स्थानिवद्भावत्वान्निद्यपोरपिपण्ड्वेन तत्रानित्यत्वादिति
विप्रतिषेधउपपद्यते व्यवधानात्रिष्ठन्तुसिद्धपणादेशोऽनभ्यासमितिद्विर्वचनात्प्रत्ययेवत्पूर्वपदस्य नेवालिद्विप्रदिर्वचनेन कृतेनसवर्णदीर्घ
णाभ्यासमितिपणादमवर्णेन सतिवापत्तिस्तस्माद्धात्वित्याधानमद्विर्वचनेनकृतेपणादेशात्सवर्णेनसवर्णदीर्घत्वं परित्वाद्रितिते त्र्येतादिव
वाभाऽभ्यासादेशात्स्पत्ततोऽस्यपदेशात्मद्धात्वित्याधाद्विनिभावः [illegible] गत्वादिति वर्णादेशोगवत्तीपुरस्तेनतत्रमपमानाश्रयाग्यादिविषये। एम॰
पद्याकालकव्यवतभितिगुणादद्वीभवतोपणादेशात्स्वरेतसिधाश्रयवर्णद्वयाश्रयंत्वसवर्णदीर्घत्वमितिभिन्नाश्रयत्वमनपेक्षः त्र्यपापी २२

ति। स्त्रामनपपीतत्रामेगविकारोनिष्यन्नेसादिति द्वयस्थानिनदतिभावम [illegible] कार्योपीतिभवत्यवचननिर्देशादिति भावः [illegible] हपीति। करति वर्णाग्रहण
स्यनेविधिमिद्धात्वादितिभावः [illegible] वोणादेशेतिसूत्रेवचनमवर्णात्ताद्विहितमेस्यार्थः। नतत्ववात्तोऽवग्रहणमवमितिहेतो [illegible] इति स्त्राणमनिमित्तमु
हमप्तवात्तर्थस्यार्थः स्वरुद्वरतियपुराणाधेपुगतानस्यरीश्चातुग्रहणादुद्वोणश्रवति अप्रयत्नावयविगुणविधानेनकृतेत्रश्रवतीतितापनेत्यर्थ
ष्टसूक्ष्मतिपतिषेधः पासिसंभावनमात्रियमाणेत्रापवृत्तोपयोक्त्वार्थस्यभवति [illegible] पदेशग्रहणाद्विनिगुण्यमनवधेमात्रामात्राश्रयोगुणपपद्या
विद्यमानिमित्तत्वमितिप्राप्तौतदेनस्यादाम्प्रस्तस्यार्थः [illegible] निपातस्तद्वगणदेमितिसिहूतंनिपातनेनेभविष्यगुणः। नहिद्यातनिमित्तमस्यामानिविक्तनभवति
त्रापिभानेहिदवधुकाभाव्यमितिनिषिद्धेनिपातस्यविधानस्थान [illegible] सर्गोतेतितिवतिवेवरस्यार्थः [illegible] कारोपीतिनेत्रोकारोनभ्योगेनेतगन्वा
ति मंदिनपातुमेत्वातदनैवाचेपतिस्वरुद्धोरपाधानसंज्ञेति [illegible] किर निरिकारोनरतिमनेत्वनकारागमनेनिरेरैतपानतरंतेभावः रनोऽव्याग्रपवद्वाका
गेतस्यपमेतनिवेरेहक्षपितिनिषण्वाह [illegible] रीति गुणोनमिद्धानीति रक्तास्तोपवानाभावारक्तास्तोपाभावासुवितमीतिस्पादिस्यर्थः [illegible]
पोगेनेति स्त्रादः पात्रामेनविधेपिमात्रत्वतादेरत्रपापिदमवलेस्यार्थः [illegible] द्विवृत्तमेवमेवविधेपवित्रपानिरहीनेतिए [illegible] तृतीरेपादेन
लुपवान्नात्सेनिगुणपतिषेधोनभवतिवर्णस्यपयोगरस्यस्या: पात्रेपनिवोधेनवात्तानोवापातिशति दृष्टान्त [illegible] किमर्थमिति [illegible]
पाडपोगः सिद्धः कालभाष्यनंनात्रान्त्रस्याकारिदयनिपातनापिनिदूपामकृतः स्तामेताद्विकाम्यविशेषप्रतीवतीयते नतवर्णत्वतनमानो

कै॰ १ २४ र्थस्य धातोरप्रयोगेण भवितव्यमिति वाच्ये यो र्थनिर्देशो स कोशवस्यार्थः । पितेत्यनेन तस्य मतान्तरेणासाधुत्वं स्फुटमेव । नापि भिन्नार्थत्वं सम्प्रदायस्पृष्टमिति स्था । पंचानां वृत्तिनामाख्याता
धर्मस्य प्राप्तानन्त्वनमस्मात्तम् । भागान्यावशेषत्वाविनेति प्रयोगो ऽर्थविशेष इति भावः । प्रयोगनिष्ठाचेति पर्याप्तमेवान्यतः
मित्यर्थनिर्णयस्यानिरवधित्वात्प्रकरणादिरवशेषणस्योभावेति तस्माद्गुणप्रयोगाभिधानमर्थविरोधान्न प्रसिद्धमिति भावः । सापेक्षत्वमिति सूर्व्वाकालाना मर्थानां सकृद्गणानादिस्वरूपा
दृष्टान्ताश्च निष्पत्तिरिति विषयाभिधानाभावाद्भवप्रयोगः । सिद्धान्तवेदिभावः । कोशतोवाद्यप्रयोगो न प्रसिद्धोस्यान्तःपादसामर्थ्यमिति निषेधार्थेन तदिति निर्दिष्टमित्युपादाह
कनर्वतेश्चाक्षमने परेशिविमिति हेतुत्वेनोक्तप्रयोगेणपुनः वचनमभिधानेनानुगुणस्यानुप्रयोगार्थं तेनाप्यन्येपरपक्षतेन नैतस्मात्स्यानेपरा तत्पर्यवसानेति सिद्धम्
स्यात्स्मात्तमस्मापचर्यामित्यलं ते नर्व्वस्त्वस्माद्भवतीत्यर्थः । भवत्युपमिति पाक्षिकपरेणानुपितृकर्मसंस्कारगमनात्पुरत्वेन स्वयमुक्तप्रयोगः स्यादिति भावः । अस्यार्थे
३ स्वपक्षगुणविनिगमनायाप्यन्यप्रवृत्तिरसत्त्वकल्पनप्रहाणार्थमिति निर्णयमवीचित्वात्तामपि संबन्धस्य श्रीधरोक्तानभिविषयस्वप्रयोगः पुत्रिण्यमिति सिद्धान्तिनिरासः
र्थमपि न प्रयुक्तेने पुत्रकात्तनामसंज्ञाव्याख्यानान्तरप्रत्ययान्तप्रयोगास्पदत्वात् । वचनिहृदयोकार्थ्यभोः प्रयोगाभावादिति भावः । प्राप्यपरस्परार्थे चकारा
स्वरादिनोरित्यादिन्नुसाभाग्यवाचिभ्यः कृत्त्वान्तस्य ग्रामविद्यानमस्मिन्नामान्यवाचिनस्त्वार्थेषु तन्निवृत्तिरिति पुत्रवचनेनाप्याक्तः । पर्याप्तमिति विरोधान्तस्वाद
स्यान्तर्यथैवोपिपादपदेत्रूपात्प्रथितत्वविधेरेपरमाणत्वेनस्थितपारम्पर्यमसौ पिन्तःहृदीवतेनान्त्यार्थस्थितस्य न तु रूपप्रयोगः स्यादिति भावः । तत्रूपात्प्रतीतिस्या एप
पुनार्थविभावस्यार्थात्परत्वप्रयोगस्यविरुद्धत्वात्तेऽभिधानविरुद्धत्वप्रयोगेन भविष्यति । न च पुंसा सर्वेऽपि स्त्रीमानतमांसवेचतसंबौद्धस्य नरूपप्रयोगादपप २४

घनरसर्थः । अकस्माद्दधि वेरलोकप्रसिद्धो पंत्याप्रलक्षाहित्वादिरेवब्रह्मनिपातादेवकर्णीत्वादैर्विकल्पिते प्रमाधवेनेवैपेनैवसाधनेनोपकारोनाक्रियापा
नेनैवनिर्वाहाये तेन परिकरोदित्यर्थादिरसत्वे वा ग्रुक्तिनशात नमः हृद्याः कारयः मारस्यान्तर्गत्युपाध्यनिर्देशे प्रतियत्ता द्यः पुत्रिरूपत्वेनास्त्यनुपने
देवाक्रियाप्यत्वादपकर्षेणवि प्रानिर्वीहाप्रस्तगात तेनाप्रतिपदार्थाभिधानमित्रनिपातनापदार्थोल्लसभीति सूचयत्युपकम्यते तेराभ्यांचे मस्वापितत्वमिति
पारमापेषेर्वनिर्णये अन्यथास्तु वेदकर्मविक्तृणां यत्निपत्तिः । पितृस्मार्थेषु चतिरूपानित्वात्पुत्रीधौपयाप्रहृत्वात्पनिपादपितृपुत्रकोनि
धर्मपैत्रोनिर्वीतोनन्ममपारशाहकसे स्यर्थः । एवं हि प्रतिपत्तिनाथ चेभवति अर्थोतस्मात्सेवति स्थामंतपरंपादेतनमर्धामधिधातुरप्रकोनिता
वानर्थमसेत्यैवप्रतिमान स्वतुप्रयोगेनस्यादिति भावः । एतश्रयमकाहेह प्रपितृमाह । शतस्वीति चतुर्दिक्स्थमर्थाभावादित्यर्थकत्वात् । विपर्यो
धमतिरसर्थीविति सिद्धेहन्तप्रयोगे शानिपमाद्यैवचने अनुपादमपवसार्थमानेनामितत्सापक्षारे वकनेषुत्पतेः । न पूर्वेनापिव्यव
हितमित्यर्थवसपतिः ॥ ॐ ॥ इतिमाध्यावनस्पत्यादिककृष्णेतरमहापरीमेत्तेनांपमाध्यायमस्पष्टमभिधायेतत्रोमपमान्हिकं ॥ ॐ ॥
सितृगौ । अव्यादेशे । सर्वेस्यवाक्यितत्वात्तस्य प्रयोगः । प्रत्यासत्त्या नापिक्लिष्टार्थान्तिकार्थवितानात् हृत्वा नेत्रात्मनार्थकं विधानमिति दृष्टान्तिको
यथानिर्दिष्टमतस्ययोगेरिति पद्धती स्यर्थः । तस्मादेशेनापोपने सिद्धत्वमगेरत्वात्तद्विधानमस्मिन्विधिशिष्टस्थाने शेषेनोपाने अन्यत्र मर्यादानि । इतीत्यर्थः
धातुभावाद्विधानमित्यर्थः । तत्रावर्तमेवाद्देवि नपात्रानावदस्वप्रकर्षेत्र्यं । तेनेन्तुरीयतनेनित्यद्विशेविहितस्यापि विचिन्तितपारिमितस्तत्सत्पनेनराचतुर्थ

कै॰२ स्याप्रिग्रहणं कर्मत्र्यमिमवानरकत्वंनतत्रयप्रेमाकाणंतनानरंधेवरू॰सिनग्रहणं कर्मत्र्यंचसमत्रयागमार्थमरू॰ग्रहणं चानेन नार्थंनमिश्चग्रहण
२५ मिश्यधी॰ कल्पनिमानइति आनिरस्येनतदौविशेषणं पश्चाभ्यामित्यर्थः। नन्वाद्वि। पप्रमिहृदृतीनभावनुर्ति होष्यतेपस्मात्स्यत्रेरागमोनरहृह
मिमिपणांनप्रानपमिरूत्मपाप्युपणणिप कुप्यरेणानामावेधानुकत्वादिरः पाप्यभावान्नतत्रगुणहारिम्पः कोनतभ्यात तेषांविकल्पितेनेरापि
रूत्वात श्वयापिपणाहिवेतेरभावेन तेषांत्रमिरूतंण्यात तथापिमिस्मकृतः स्यानह्रौगुविहोष्यपाणेपरातस्मिणमाविनात्रात्सूद्मोभवति।
श्वद्युतरिति परान्तरूपवानिनराणिवृश्वगृह्मीरिति। पाल्पभावेवेति कृतिः परार्थभानुवर्तत नारेर्धत्वरूपभावेविधीयते। नत्र श्रोपण्णेणहत्वभा
वेनस्यरू॰मिश्यानि कृत्यपापि केवयहत्वभावः स्यानननत्वमितः श्वयाणंस्यानननहिपवतनोनात्मर्णीम्यापवादेन बाधः कतृश्राकानरनिभ्रो
वृ॰गने पाणंनेत्रयवेनिपरिमि चोनुकृति पतेनराज्ञादिः मित्रोम्यनत्तमाणमितिस्त्यः स्यात नुमनानुवेत्विपितमिन्यस्यपलह्लाणानाम्यत्राणेप
मात्रा मृदीस्मच्यनइति। सुदीस्पनुवर्तनरत्पर्थः। तस्तुवंधकग्रहणरस्यपमपिपाणिहीर्णवेतंमवति। गाध्यक्रारेणानुमकाणेनरेणपरिहृत्वास्रोभ्कः
त्वामरणतचेमि। नचयतपाम्यग्रहणेनमविपपायसेभनेकार्थविशतापत्रानिभावः वेनेति श्वन्यधानरत्रवंधपरीभावपा श्वसेवग्रहणंण्यानननिषम
नष्पात्रपरस्पेनमलिरोत्रुरू॰चम्पादित्यर्थः। नाम्पेवेति मिद्धिमेतेति मिनलुगीत्येनतुरतो लाविकवर्णयं। मंत्रेपदेस्मतचवरोरू॰मिवरनिनान्नेव राय॰
चीणीत्यर्थः त्रनुम्णीवापाहृ। वरेतरितिमित्रेनिचस्पान्नोनितरेवंमंत्रेपदेस्पतात्रवह्रिण्यतेनतत्रस्वातापवंभवतीत्यर्थः। छेरतिविभाषाग्रा २५

थेहेतस्यविपरणानुहेम्नोपर्णाहेतारते प्रेषकजेतुरुखानिवहात्रानन्दिग्रहणेननेषां पारणम्हुमिकतेनदृहृ मितेर्हिनेचनंशमोनीत्यरधारित्यपिप्यात। नन्नृव
द्वेणमत्रुणिनदावारकामतोपेमध्यरधारितेभवनंत नतनचपुत्र्यते श्वरधारितिमिना मोजीनिनेवरीवः। हिलनुगपधानेनिपुनोतुमसमहानिनूनलोके
धीवेतुमतंगमोमिश्रपचलगणंनिषेधानचाकालेपामा वानरा नरंनवेश्मशीर्णमेनउवित्र्यर्णतिनर्नुनिपचमार्थहिमित्यर्थः ॥ नेनहेति श्रमानेषांहे
युनरूपवारोलोक्षनुचिभयस्पेनेनाप्रवृत्रिमिनुभूतहिष्यति श्चनहसेनचविध्यर्थे मविष्यति श्वक्युदरगणीत्यादिरित्मिद्युर्धनिरितभावः। ज्यादिरिति
यमिद्धेश्चादेहीतिनेतु कार्तन्यमरत्पर्थः। कचिमितिस्त्राईधानुकमहीहिद्वीपतेः। नतेवततरनाचारमितितिम्मपवरेस्यते घनर्थोवहद्धीहिविताना
रितिभावः चानिविरुत्तमिनिधानेनारिचनुमिधिचतमिमिद्विणोमीत्यीनिनाउपपन्नः पर्थंर्थवहुत्रीहिरितिभावः। वाने नत्यादिरितित्राचमिरहरे निमचे
नमापरभाणेचंचाणर्थेवहुत्रीहिः शुधिपानरस्यर्थः कृणेतिमितिति श्वमानिहितिविधानेनविकल्पीनकेनानिरूत्यात्रयोगामान्वंनतार्वीम्यवि
प्रपरः श्रान्यभावादिपणंनाममिरत्वपाप्यकृणेपमितिशषः निष्ठापुविमिति। पत्राहर्धानुकमात्रपरीहृनुहेतो नवोगुणहारिभ्यत्ररेइस्यानम्यारे
तिनिष्ठाश्युपणे। नतेपरेचगुणहारिम्यो निरयंकनः पत्न्यान्तेतद्विकल्पिनत्पर्णते धीपत्राहीति श्युभूतन्तुपिश्रवपवादीनांचनिष्ठायामिनिरू
त्यानकसःपापातिपपूर्वपतेति गुह्रादर्थविकल्पितेतरः हरेगभावाभावानमाप्रिंयते नत्रपेनरहित्यःमितनभविष्यतितिश्चनिट्ठानुकनरनिनकाष्ठिरापः
चार्द्धधानुकमापान्पनरुति श्वरू॰ पत्पपणनमार्धधानुकमामान्येनुहिः गोप्यितमाश्चपिमनरहत्यर्थः वरितहिति श्वसान्यापतेनराम्यत्रपदेनिमि

३०

कै॰इ
२८

वीतनुत्पादिः सिन्द्रानित्याः स्यात्तेनित्यदोषः । न तु क्षित्यंकुरादिकं विरहयोः कदात्मेनेनास्य कश्चित्सिद्धिः [illegible] हेतोरसिद्धेः निश्चयात्मकत्वनिवेधः समपक्षम
वैधर्म्येनैव विपक्षवृत्तिरस्तीति तत्र [illegible] पक्षाव्याप्तानो हेतवः पक्षे माहित्वाभ्युपगमे [illegible] विद्यमानस्य [illegible]
[illegible] वै [illegible] अपि [illegible] सोपपक्षे [illegible] विनाशेन [illegible] साध्यमित्यर्थः
[illegible] स्यात् [illegible] पक्षे [illegible] इति [illegible] परिणामो [illegible]
भावः । [illegible] इति [illegible] विरुद्धः [illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] भावः । [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible]
[illegible] साध्याभावः । ए॰
[illegible] इत्यर्थः । [illegible] २८

५४

[illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] भावः । [illegible]
[illegible] इति [illegible] किं [illegible] इति किं [illegible]

५५

कै॰२
२७

[illegible]

राम॰

२७

[illegible]

राम॰

कै॰ १ निरवयवधर्मप्रयोगे राधयोः वचनभेदे रोगविकृत्यपरतिभावः। इत्यर्थानिर्द्धायते व्यापिभावसाधनभेदाद्भेदे रोकु। ननु तत्ववचनभेदेकवचनं गहस्त्यर्थः॥
२८ कविषयेऽप्यानिति केचित्कर्मकर्तृकर्मणां व्यवहारेते पक्षव्यवहितोपानुपकारी निरवधिः। तत्र युक्तं व्यवसितां कर्मणि धर्मो इहभेदात्। तस्मात्
व्यवच्छेदादिभेदभिन्नाः कविकर्मणोऽभिन्नतयामन्धः। स्थैर्यापेक्षया तु तन्मात्वा व्याप्यस्य पारमार्थिककर्मणि प्रयोजनमवगति पुरस्कृता स्थितम्
तिः अपवादोपपत्तिं भेदात्तेनेकयुक्ता पुरस्कारान्मा अन्यानि भिन्नानि तत्त्वमानात्मिक एव वाच्यान्तं व्यभावभेदाद्याः संप्रत्ययनिष्कृष्टवचनमिति स्वार्थः॥२
वक्तारश्चपरांमतोऽण्यावेदयति गुणनिर्भेदविनिर्वदुः। परमार्थस्तु तत्त्वं प्रतिनेकमकारणपानामतानि न्यायारूढा निरिद्वरत्वादिभिः क्रियमनुमेयार्थः॥
एतन्नेतव्यवस्था अपभेदादात्म्यभेदस्य प्रतिपद्यमानाप्यपेक्षमाणाभावाद्वा शीर्षेणैव यावद्वस्त्वेकत्वं वचनभेदं भवति। यथा नापि पत्नी वेदोपवनगतार्थमिति
नेष्टर्म्यवाच्यापभेदादात्मभेदस्यपत्नीति। एतेन पत्नीत्वादेरभ्यासस्यापित्रैविध्याद्यात्मकं वित्तं पुंस्त्वमिव न प्रत्ययेन कर्मणि नतु कारकविशेषेऽपि।
वह्नित्वात् निराकरणभावस्य कर्मत्वात् यथा गोरेऽर्थः स्पृष्टस्यानिष्टं प्रवृत्तविवेकान्तं प्रभवत्यैव निर्भावकारणभावोऽप्यतिनिमित्ताने वह्न्युपाचनमु
सम्यगर्थात् अपि प्रत्ययेरर्थविषयत्वात्तार्थवैरिति भावः। तत्र कर्तृशब्दितः स्थापित्वात् कर्तृत्वमस्येकस्यानेकधर्मोऽपि विधापितानां ग्रहणेन कर्तृत्वाद्भेदस्य
तत्त्वाभावेनकप्रत्ययेन भावतीर्थिकार्यत्वादिरिति भावः। तिर् पिहितम् इत्युक्ते न स्येकत्वेन तन्मनेकत्वात् भावप्रत्ययाय भावात् कर्तृत्वं विवक्षितं क्रियेति विकल्पका
त्वाभनत् क्रियामनाप्यनाप्यभिन्नाद्दवर्णाः यद्युच्यते इति भावः। द्रव्यत्वरिति इत्यन्ते नयाभिहितो वोपकारित्वादेरेपि नाम भवति। तिपासंख्याताथ
नसंबंधपरिपन्नानतद्वत् तत्पत्नं तत्रैकत्वेन संदृश्यमानत्वापेक्षितपरिणामत्वापेक्षयापत्नेपमेवभावः। क्रियाक्रियपेति। ननु भवति यद्यर्थे

यस्य द्रव्यत्वादनीतिकर्तृकर्मभावेन क्रियाक्रियपदार्थसंबन्धस्य त्वां कर्तृहित्वकारणादिषु एतस्मात्पुनः प्रत्युतीति विवक्षितं। ननु साध्यत्वात् क्रियायाः कर्तृक्रियां
तं यतिकर्तृकर्मभावः। विषयभेदात्तेन कर्मणामर्थस्य साधनभावसंबंधसंभवापरस्परतः। तद्धि कर्तृक्रिया। तत्वं संपत्तेः साध्यत्वात् सिद्धार्थेऽपि क्रिया सिद्धा
नुपपत्तिप्रसक्त्यनेन नये वर्तन्तः पत्तिम् गोवावभिप्रेति सिद्धसाधनाकारणानुपयुक्ताविषयभेदेनसाधनोपपत्तिः नन्वकर्तृकं नियतं पाशानां वा स्वम
भावस्य तद्विवक्षया इत्यवगतिक्रियायाः स्वभावमात्रमप्यकर्तृत्वं स्वार्थैःस्वेन कृत्येति निरुपपत्तिभेदात् कर्मादिकं क्रिया कल्पनाम्
अथाऽभिवृत्तिकर्मत्वमवसितत्वाद्योपपद्यते कारणानादिरिन्युपसंख्याने तिगणभावमतोऽत्र नोपपद्यते नरन्तिम वान्येन तत्त्वात्सिद्धो वागत्रस्मिन्नोपपद्यते कौ
तिपुरुषगृहीतं तत्र परस्त्रीभावाद्युपलभ्यते अपरहोनेकप्रकारः स्वार्थपदार्थेनादिकं द्रव्यमिति भावः। नन्वहृदयशब्दितस्याभिधानस्य भवति कर्तृपद्मेन्द्राय
धाव दृष्टान्ते वाह्यविवक्षितम् इत्याहुः। एक परस्याभेदकर्तृत्वं समर्थ्यते यथा पचतीतिकर्त्री वाच्या नेतराः करणादि तत्कविवक्षया भावस्य प्रसिद्धानात् यथायावत्तारि
तिः सिद्धत्वाद्भावस्याविशिष्टेपन्नतिस्तेन द्रव्येण कर्त्री पीया भावः। यथा तु स्यात्सिद्धावनुग्राह्यतया कर्तृत्वाद्भवति स्वशब्दोपन्यासभावेन भावः तै
र्थीयन्ते कन्तुपाकः करति तिर् एतत्पचतीति सिद्धप्रकारे तपसाधन्येन तत्र कर्तृत्ववाद्यमेव कर्तृपचति भवावसीयते यथार्थः इति पावार्थगतमिति द्रव्यते
नानादृष्टमिव इत्युपपन्नात्यादिना नान्वसीयत इत्यर्थः। इहापि तु यद्यपि तैरशक्यापेक्ष्यावसायाधारपरत्वादर्थस्य तद्वाचकत्वात् नैतद्वाच्यत्वादिति कारकैक
तन्मात्राभिधानस्य वर्तितत्वेन सार्वधातुकप्रत्ययोऽनभिहितं चापि प्रयोगात् यथा गन्तुरप्रयोगाद्विवक्षया स्वकारिकं कुर्वन्ति तथाभिव्यक्तानामापि कर्तृत्वपक्ष
निरूपितं नविशीयते तत्र सिद्धिः तत्र यावदभिधानं यद्यपि भवतीति। कृत्कृत्यमपि तिष्ठोपदेशाप्रयोगातिः। पचतिपचनकर्तृवान्तरपत्यादिपाचकादिव्यवहारः क्रिया

कै॰ ३ ऽनेकः प्रत्ययस्त्रीयमाणः स्यात्तेन निहतादीति । कश्चिद्भुक्तिमिरकर्मणो नैकत्वं नमस्यतीनरः समितिवो नियमः स्यान्नोपपद्यते । कर्त्तरीत्यत्र पिनद्धर्यन्यादिस्यर्थः
२९ [illegible]न्तरं पर्यन्तादिति सामर्थ्यात्स्वात्र धातोर्णमात्रीयते नतन्मध्ये कर्तरीत्यर्थः अपितु कर्त्तरि यो विस्यर्थः [illegible]त्ताभिहितरमिति चिरे च कर्मविकरणानां विधी
यते नैव नचेत्तेनिमत्तमसंप्रत्ययत्वेनतीरिकार्त्तिकर्त्ता योनिर्दिश्यते नेति चकर्मानुक्त्वा भानन्तर निधापौ विकरणेन तथा नोक्ति नन्तरं मध्यात्परत्वात्तत्वमसिद्धात्
गुणेन स्यात् [illegible]त्तेन तापीति लः कर्मणि चेति वचनाद्यास्तेषां यक्त्योरमिधानविधि तत्रापि विकरणप्राप्तिः किं न चोपलक्षस्यर्थः । तत्रैव लः कर्मणीति
वचनात्तकर्तरीनां विकरणार्थं तेनैव संभवतीत्यर्थः भवति । [illegible]वस्तापीति व्याख्यानमीत्यर्थः । [illegible]ः कर्मणा इति । कर्मणि च वर्तमानाद्धि करण
मिति व्याख्यानं स्यादित्यर्थः । नत्रु कर्मणि विधायी विकरणः कर्मणेत्यनेन भाष्य उक्तः नत्रु सार्वधातुक मिति तेनो विकरणेन नतु विकरणानि विधित्तेत्यत्र
यः तेनैवैवमेवं व्याख्यायते । एवं न हि सूत्रकृतेन लकारेणार्वधातुकं रमिति विशेषप्रमाणत्वाच्चपराणां कृते तेन विकरणेन कर्मणि चेत्स्यन्ने भावकर्मणोः कर्त्तृ
विधायिनो विकरणस्यापि लः साधुत्वं व्याख्यानात्सिद्धेः [illegible]त्तावाध्यकारमिति विकरणोपदेशेषपक्षे तत्र वचनं कर्त्तरि यग्विधायिनी तिष्ठति तथान
भवतीत्यर्थः [illegible]लिङ्गं लहीति ततश्च विकरणानुस्वारा आरेद्व्याख्यानानुपपत्त्यां गोविन्दानमावश्यकेदानीं साधुरेवेण वा पर्यायवाचिना तस्मान्न तत्क
रितिवचनात्कर्त्तव्यं च लकारः स्यादित्यर्थः । [illegible]वतिवरेति तत्रश्च विकरणार्थं प्रत्तोऽनुपपत्तावेति भावः [illegible]वतहीतितत्कालेन लविकरणार्थं लपहेत्
मर्थयते । यथा ग्रामं गच्छतीति क्रियाक्रियापाः कर्तृकर्मणी साधनेन तत्र कर्त्तरि लकारः कर्मणि हि तीयात तथा वापि कस्मिंश्चिदर्थे सार्वधातुक
मप्रसिद्धिर्विकरणो भविष्यतीति भावः । [illegible]स्यतेति स्वपमर्थः । यत्र परस्य पश्चात्यकर्तृकर्मणोरिति चा वैराग्यभावात्त्रित्वं चकारः कार्यभेदेप्युक्तः । प्र

६०

कस्मिंश्चित्परे विहितार्थं विकरणमार्धधातुकयोर्विधिः स्यार्थं तनिपातनेनासह पक्षो भाष्यात्स्य नानुपकारणत्वप्रयोगप्रयत्नाद्यनुपपत्त्यात्तथा हि पचतीति क्रिया
विशिष्टः कर्त्रभिधीयते पचमानस्तमिति क्रिया विशिष्टः कर्मते केन भावः स्यात्प्रक्रियाविधिरिह पनिपात पितुर्भावस्यते [illegible]त्पसीयत इति एककृत्स्व पदः कार्यधातु
कार्थः कर्मादिपरस्यर्थः प्रत्येकेनाप्युक्तं न विपन्यभिर्देशः [illegible]सिद्धो नियम इति सार्थमि प्रयस्यर्थः । कर्मानुपयुक्तरमिति कृत्स्नप्रत्ययनियमः प्रमाणमिति
नैवैकान्त्यस्यत्रयेऽपि भवेत्कारिकायां नियम्यते नत्रु प्रत्ययपरमिति तस्मात्पीतारमपि कस्माद्विकल्पितं स्याते [illegible]पाचेति कर्मणि यविधानमात्रमर्थानानुल्यता
नीपदेशाद्यापे स्वरूपविधिपरस्यर्थः । कर्मकर्तरि निकर्मवदिति सिद्धेनैता स्वरूपमकार्यमर्थापनात्कर्मप्रस्थितिकरणं प्रसिद्धं च चतुर्[illegible]प्रतिषेधार्थमिति
। परावृत्तानि त्तेन इति रेषापूर्वमप्रसंगवापीपत्रं कार्यमिति तेनैव नुयककारप्रत्ययवचनीपकर्त्र्यं चेति सर्वत्रापि योगविभागेन बाधिष्यत इति भावः [illegible]तत्रापि
मितमार्गात्स्त्रीपक्षादिस्यर्थः । नतु चेत्प्रियेति योगविभागशक्तिः प्रवृत्तिविशेषविधिना बाधितव्यतामप्रभविष्यतीत्यर्थः [illegible]तस्य इत्तरसिन्त्याय्यविशेषतो बाधा
नाप्रपूर्णत्वात्कर्मत्वे योगविभागप्रसिद्धिकरस्यर्थः । [illegible]हीतिसार्वधातुके प्रसव तीति सापामी कावधिकर्त्री प्राप्त्याभावप्रत्यादिविधानात्तभावकर्मणो
र्वप्रत्ययविधिर्मी तिभाव कर्मणोः प्रसिद्धिकोपलक्षणमिति कर्मकर्त्रे प्रविधि प्रविधिष्यतीत्यर्थः । सूत्रादिव्याख्यानेयोगविभागः कर्तृप्रत्ययेत्यादि । कर्तरी
तिचेति । अत्र न यथाभावकर्मणोरुक्तमिति सोऽप्युपपत्तेनित्यत्वाच्च साधः स्यात्तत्तृत्वपत्तादि । योगविभागेन नतु तत्रापि बाध्यते [illegible]त्वमारिति कर्त्तरि कर्मय
निहार्थस्य चक्रकर्त्तरीति योगविभागात्तत्र चकर्मप्रहणानुवर्तनादेतेरणात्यति देशप्रात्पाति परं भविष्यतीत्यर्थः । [illegible]विधानीति । विधानप्रह
णानुवर्तनीयाते पूर्वाङ्क्षिणप्रहणमधिकविधावार्थमिति कर्मकर्तरि विधिविधाने भविष्यतीत्यर्थः । [illegible]कमिति अन्यथापासिद्धविधिपुरिदत्तत्रैव

६१

कै॰३ कर्मणा तुल्यक्रिये कर्त्तरीति वाच्यं स्यादित्यर्थः कथमिति भिनत्तीति भिद्यते स्वयं गमं तानिवंश गोपयति गोपायतीति क्रियते स्वयमेवेति भिन्नं कुसूलमिति सूत्रार्थः। यस्मात्वेति भिद

३० शहारित्यर्थः। तत्र्येव कथमिति स्वात्मनः स्वपर्यन्त भिद्यत इत्यस्य विधाने हरणीति हरतीति कारित्वपदिर्तेनात्मनो व्यवस्थितेन स्वयम् प्रत्ययः सोतेनस्व

भितितोसारिकाविवर्थः। हुणासरति हरणाणोरित क्रियारितस्मात्स्यनेन स्वयमुघ्याभो हरतीति सरसामिति भावः कंकरोति स्वात्मलोपस्तस्मात्तिस्मर्दे

भारित्यसिद्धत्वात् कारस्यापधानाभावः भविणीभीविर्न नेयदिनानेतिनामरसिद्धक्रम् भिर्वापि नात्मवते नेमनीन्वयचतवारीति यत्त्वपि वेदनिरीक्षेत्नत्तते

भिपान्तलक्षणचित्ताध्यायवरात्मवर्त्तेते यत्सूत्रोक्तं नाभिरीयोलोलत्वात्त्वपि चेतिमविनव्यमिति तत्कंनिपातनरीभाषयामा स्वनित्यत्वाश्रयेणी

नेनविरोधः नवलीति नारायाणि कस्मात्स्वयमपानां स्वपन्नात्पत्तिपरीक्षस्य तुमस्य हलादिरिति भावः तवादिविभाषासृणीति तेनुकेन नामादि

स्वापेनलुकात्मारंगादिति लोपो वाध्यतरति कयेत्वाभावपक्षे लोपः स्यात् नेष्टदोषः पतपेहलुकसवर्णेनेत त्राभिलोपस्य बाधकः तत्र

पवत्रैमावः क्षुभि व्याईधातुकमिति तद्वति धातुलोपपरनिवृत्तौ वीरवाद्यपणारितिभावः चेद्वेय परत्निर्दिनिमित्ताभिषहत्वाद्भिन्न निमित्तं भ

वीभावः स्वत्वेत्सह तरनित्यकारान्तस्याल्पस्यादित्यर्थः उपसर्जनप्रत्ययपरत्वित्रप्रिस्याविधाकाधिकारादितिभावः हवः कृशा तवादिर्शुभित्नतनपत्नतय

नार्ष्वेत्ति मृष्णीतेनेत्यवपारोपेतिरोढ़ि नापारेश्शाविधीय तेनेनवारयः एवमपीति पित्तनिमित्रमपतुरात्मनं भवेत् तुअतो ढवानित्ते गाम स्त्रुटि तन्नित्वप

गुणदृष्टि निषेधस्त्वर्थः भित्तेनित्यपपरितिनिमानत्वपनिषेधस्याप्रियते भिद्धवनरौ चपभवतिरस्त्वर्थः योगविभाग वाधात्पवाषमार्द्धधातुकमपाइतलू एम

ञाति सामर्थ्यानिषिद्धाते स्वसंयोगादिति स्वत्रड्योपीरिति वर्त्तते तेनार्द्धरूपं चिन्तवतिनाणात्सक्ताभिरदादायस्यात्रापि तन्निषिद्धाते कोरति चा ३०

स्वभावपरितितास्य कृष्णस्य धातुः। लरिनिपदुक्षः शापच्यान्याम् रायः शिवादि हुतोगीति श्रुरि गुणः स्यात् उपसर्जनीमेति स्वादिक्यमत्रपाश्च

श्रुरि। स्वाकारलोपः। सलोपश्च सतोपेपदतिरपयस्मादागमः कार्यो स्वत्रालोपमस्त्रिपदि षेमित्यानु॥ ❁ ॥इतिश्रीउपाध्यायवेनमारस्वत

कृष्णस्कृतेनागष्वमरीपेवलीमशासाध्यायस्य मध्यमेपादे चतुर्थमाहिकं॥ ❁ ॥कर्मवत्कर्मणा॥ ॥तत्कारणमिति क्रियाविवक्षि

तायां कर्त्तरस्वयोगानन्तर्यैला भइतिभावः स्वाश्रयमपीति स्वमतिवन्कारणेकर्त्तुः कर्मसंज्ञाविवक्षाये तेननतस्थ कर्मकत्वपदेश्वाभावाद्वावेनेन

स्यात् वत्कारणेन गुणमितिकर्मकार्यांणि कर्त्तुरितिदिष्टं तेन तलास्त्रयकार्यनिवार्णरितिभावेन हिरैभवतीति भिनारेहि न कर्त्तुरत्नेभिरावनानाक्ली पा

भवति भिरणोक्रमस्येतीति नवासरायिवत्कारणेनात्तस्य कर्त्रेतिवरणगणेन भावेन सिध्यति यस्मादावेन्नार्थविवत्तीतस्य कार्यमितिसाश्र

यनिवारणात्स्वारेव कर्मणेतिकिमिति धातुवाच्या क्रियाकर्तृकर्मणोरेकसमवेताते वकर्तृस्थया क्रियया तुल्यः कर्त्ता तत्समवतीतिकर्म

त्सैर्वक्रियार्थ मित्थतरतिभावः साधुसिः छिनत्तीति करणारिन्यापारो धातुनानभिधीयते परान्याभिधीयतेतराते धाकर्त्तृत्वमेव

तत्तुकरणादित्यनानत्वकर्तृकर्मव्यतिरेकेणकारकान्तरप्रयत्नेक्रियायावदुपपद्यते नेष्टदोषः। यद्यपिकरणादिव्यापारो धातुवाच्यानभव

तिनस्थापितद्व्यापारे कर्त्तृनिकरणादीनिप्रधानक्रियासाधयंतिनत्वावच्चतुल्यक्रियत्वेकर्त्तुर्श्चविनुमवद्धेनाप्रयपत्रणीय चेतलाविना

कर्मक्रियमाणतुल्यक्रियः कर्त्तेति तत्सकर्मीवद्धेवत्कारणापवद्धस्वपारश्रीयेत्प्रधानव्यापारस्यकर्तृकर्मणो वाछित्ते तत्क्वीतव्यापा

कै॰ २ तोपितस्य सर्वेष्वेव कारकेष्ववस्थानात्तथापि स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य तथापि प्रधानक्रियापेक्षया कारकाणां स्वव्यापारे स्वातंत्र्यं व्यवस्थितं क्रियानुत्पत्त्य
३१ हणमिति वा कर्मणोपि स्वव्यापारे कर्तृत्वमस्त्येव यथा पचिक्रियायां व्यापारे स्थाल्यादीनां स्वातंत्र्यं विवक्षितं तथापि दृष्टत्वे धातुवाच्यत्वं स्वव्यापारेणानु
स्वपरिणामरूपकर्मत्वाद्वा अथ परिणामस्य स्वार्थे वस्तुत्वाभावे प्रतिपत्तिः पकाद्यन्यापि विशिष्टस्य परवशीभावपरिणामनारिक्रियापरिणामाद्वस्य
वकर्तृत्वमेवात्र कर्मवद्भावः। तुल्यक्रियः इति क्रियमर्थमिति कर्मणोतत्तद्धातुमन्यधातुवाच्याः व्याप्यमात्रे तुल्यक्रियता तस्य
तुल्यत्वमिति प्रश्नः अथवा क्रियमाणेपि तुल्यक्रियस्य ग्रहणे तत्रापि संगते इति प्रश्नः पच्यते ओदन इति महार्थे विवक्षितेप्येतेन क
र्मणा सह पक्ता प्रतिपाद्यत इति भावः अकर्मकधातुनिर्देशार्थं कर्मवत्काले इत्यादि तद्धितेनेति उच्यते तुल्यशास्त्रसमाधानेन
वचनमात्राल्लकर्मणा व्याप्ता क्रिया यत्र कर्त्रा इति भावः। कर्मत्वाक्रियत्वमिति साधारणक्रियत्वमिति अर्थः एतच्च तुल्यक्रियग्रहणेनेवलभ्य
ल्य ते अन्यथा कर्मवत्कर्मणा तेनैव तुल्येन भिद्यते इति सा इत्यवाची तुल्यपदे भाष्ये पततस्यार्थः। कर्तृत्वं तत्र इति वैविक्त्येनाविधानार्थत्वाभा
वः कर्तरि संपत्त्यर्थः अथवा भूयसा विलक्षणापेक्षा हेतुमिति वैविक्त्यनात्तत्पदमेतेन कर्तृत्वं भावस्यार्थः। द्विविधं पक्तृत्वादः
कर्तृत्वेवर्तते कारके कर्मवद्भावे राश्यपेक्षया अपि क्रियाया भेदात् स्वपदार्थस्य पचपदे कर्मणीति कर्मलक्षणा क्रियापेक्षार्थः। साध्यमा
धनयोः स्वतन्त्रत्वेन तु स्वात्मसंभवात्कर्मलक्षणक्रियाकर्मणोरैक्यमेव निर्दिष्टम्। तथा च व्याख्यातम्। पच्यापं वाक्योद्देशेनीतिलक्षणपदस्य ओदनमिति ३१

२

व

च कर्तृ कर्मव्यापारयोस्तंत्रभेदान्नात्र स्वाभाव्यात्कर्मवद्भावाभावः लूयते केदारः स्वयमेवेत्यत्र केदारस्य द्विधा भवनलक्षणा कर्मव्यवस्थापं पा
दशी क्रियानादृश्येव कर्तृव्यापारमपीति भवति कर्मवद्भावः भिद्यमानस्येति पात्राणामपि द्विधाभवनं कुशूलस्यापीति पात्रीति कर्मवद्भा
वः। कर्मस्थ इति। समानएकस्मिन्धातौ कर्त्रा कर्मत्वेन परिदृष्टो भवति तदा कर्मवद्भावो परान्यस्मिन्धातौ कर्मान्यस्मिंश्च कर्तेति तदा मा भू
त्कर्मवद्भाव इत्यर्थः। पचत्योदनमिति ओदनस्य कर्मत्वे पारवशी क्रिया विक्लित्तिलक्षणा नादृश्यवकर्तृत्वे विशेषतो विक्लित्तिर्वचनत्वा
च्च वास्य वास्यरूपस्य प्रयोगः। कर्मस्थक्रियानुसन्धानमिति पारम्पर्यतुल्यकर्तृपोपन्यासः अन्यथा समानधात्वावृत्तिव्याख्यानाद्भिः
कथं तुल्यक्रियत्वं स्यादर्थाने पचत्येवं लुनाति केदारस्य कर्मत्वमिति नावयते केदारः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न स्यात् अत्र केचिदाहुः लुनाति
देवदत्तो भिनत्ति संपत्त्यर्थ इति तुल्यसमानधातुत्वे अन्येनाहुः लावयताविकेदारः स्वकर्तृत्वे वर्तते रोधाभावः कर्मस्थभावकानामिति अप
रिस्पंदसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः सपरिस्पंदसाधनसाध्यो धात्वर्थः क्रिया यत्र च क्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्राक्रियो कर्ता न तत्र पश्य
तिरामात्मानमेव द्रष्टा इति हस्तस्थमेवेति कर्मवद्भावाभावः। कर्मकाणामिति अन्योन्याश्रितत्वे सति ग्रहणमात्रं मत्वानुत्व्य
तीहापि विविक्तक्रियाविषयकर्मवद्भावमिति प्रतिपादनार्थमित्यर्थः। गतोः कर्मणोऽहीति कर्मणः स्वतः कर्तृत्वं इत्यर्थः। कर्मणोति वाचा
नारयन्तर्याल्लभ्यते यथा धात्वर्थेन कर्मतत्स्थपाक्रियया तुल्यक्रियः कर्तेति संबन्धानो विशेषणं तत्र कर्मवत्स्याति आह स्वकर्मणीति। समर्थ

कै० २ परिभाषोपन्यासानुमन्तोऽणापिभवस्येवेत्यसिद्धिरितिपरस्त्वेनापोपन्यासः। कर्त्रीत्यस्मिन्। कर्तृत्वं क्रियायामित्यर्थः। किंपुनरिति किमितिदेहिनस्त्वा
३२ श्रयं निवर्त्तते स्त्राद्यो विभ्रंशनिमश्च। पद्धतिप्रत्याश्रयमविपर्याप्तारित्यत्रजितीपन्कृजालया। प्रिये। वामोऽद्य। क्रमाप्य पूर्वविचार्यते श्रयीकारोऽस्ति प
करवेणो। श्रुतिपेधेपिव्याश्रयीवद्गुणपोनस्यायुक्तः निर्वृपमिति कर्त्तोपकृत्स्वनस्याप्नोति लोतस्य कर्त्ता कर्मपदारि तिनन्तावतस्यापिनोमिति श्लो
द्विसेवमिद्धिरुक्ता अपपथिति कर्त्तृ कृषुकुत्सोनत्यपरस्मैपदमिति पक्षेपरभावाराल्मनेपदंभाव इति कर्त्तीत्युक्तिन्यत्र कर्त्तरीतिपोगविभा
गेनपदार्थैनेमुक्तावाच्यंनेमवति। कार्यातिरेकोऽनुपनाश्रीयतेपचादित्यस्मातिरेकेणमात्राश्रयंपत्र्यत्वति। नतु विकृत्यपनितगुणारिपात्मनेपदाभा
वः। आत्मनेपदेति। पक्षेनेत्योरन्तः स्वयमेवेति विकिरति पात्रावाचीपवितन्त्रे वोरन्तप्रकृत्स्नमेवेनस्त्वनेकृता। धनेद्विधाभवनवाचीन्ते
नामिलणत्वकेरा। स्वकर्त्तृत्वे क्रियावेति विशापाति किमित्यर्थः किंचभोरिति कारणाभावेविशुद्धपाच्चकार्याभावाद्वयंप्रकेनविद्यानावि
नाकारणेनभाव्यमितिभावः। अन्यरन्तरति कुत्सलेप्स्ववविद्यारणाक्रियायांकारणानोपपन्नावस्तुपमान्कारणान्तरकल्पनायामपक्ष
मादिरितिभावः। कर्त्तृत्वेति द्विधाभवनलक्षणक्रियेत्यर्थः। अन्यथापवेतनप्रियेवृद्धेश्री भूमीपातिरितिभावः। लोतस्यकर्त्तेति। लोतस्वा
पः कर्त्तामत्र्योनकार्यएवककर्मेवद्भवतीत्यर्थः। तेनकर्मणिविहितेपाभावाः कर्त्तरविकारिश्चाकर्मककर्त्तरीतिभवंतीतिभावप्रयोगसिद्धेर्त्तोत एम०
क्वो नश्चैनः कर्त्तुनभिहितत्वात्कर्त्तृविषयकोपपर्णेलतेनीमिभवतः भेत्तव्यंकुसूलस्यभेत्तव्यंकुसूलेनेति। भिद्यतेकुसूलः स्वयमेवद्विधाभवति ३२

कृतपरत्रास्मात्तथपोत्रतंनत्तरंग्यतेगवाश्चयंपपरस्य ग्रहणेतेरसाकुः। तथाश्चकर्मकत्वादस्मभिसेवावनात्कर्मभिभवितस्वयमेवकेनपित्तः। कुसूलः स्व
यमेवेति। तथा चनिन्दितेयोगमकर्मककर्त्तृकुसूलेनिवक्तव्यमितिनिमित्तोपात्तः स्वयमेवेतिकः कर्त्तृग्रहणाद्वध्यते निवृत्तेति पाकत्वेत्वापभिकर्मणेनाद
कर्मनत्वान्निरंशिकमित्यर्थः। आत्मनेपदादिरिति एकस्येववस्तुनोभेदेनाभ्यांकर्मत्वेनकर्तृत्वेनचविवक्षितत्वस्यार्थः। तद्रुक्तं एकस्यतुष्पवस्थाभिर्भेदे
अर्थ चपरिकल्पिते। कर्मत्वंकरणत्वंचकर्तृत्वंचोपजायतइति। कर्मवद्भवतीति कर्मवद्भवतीति विप्रतिपन्नायमरति अर्थभावः दृष्टांतेश्रात्मनंर मे
मर्द्दनेनचितिपारिनमात्रपुर्वककर्मत्वं उद्घतुच्यतेकेरा। एपचन्तेश्रोरस्मरलारीपरात्स्वयमितिराशेनमच्यतेनरात्माश्रमभेदाविवक्षापोक
र्मत्वाभावात्कर्तृत्वमेवहिद्याभवनावीकेरा। उद्धिनाम्मिनकर्मवद्भावेरा। कर्तृव्यएव नमतेरस्वस्थासोचमाकेननकर्मत्वेपकारेणा। अतिधेयंश्
पुत्रेनेन्मामो भिद्यतेकुसूलेनेतिवदकर्मकत्वाद्द्रावेत्तीविलोनस्मात कर्मवद्भवतीति आत्मानमिति द्वितीयोपलक्ष्ये कर्त्तानरश्यतेर
ति हृत्तीतिकर्त्तोपिलक्षणत्वाभावप्रकर्त्तृविशेषपाउपारानरितिभावः कर्त्तारिश्यतरति तथाप्रक्रियापाश्चभावरात्मनेपदहोथ्यरतिभावः कर्म
नत्वपनथनि। कर्त्तृव्यतिरेकेणान्यस्माद्यकर्मणोदुव्यपारवादिनिभावः पश्लेपश्चेति गाम्यमाना पौलारश्यपोगः परस्मैत्यर्थः पश्चुरुपतेकेरारः
कर्मत स्वयमेवेमिद्वितिकोकेराहिसोनत्यकर्त्तव्यभाववशेनपारनेनकेरासेवंमनिपारनापस्त्वपंभारः। प्रथन्पनेनवेतननककर्मवद्भावमोरादूपणं। स्वयंश्रा
हृमस्याप्नेनेतिनलीपानांपेवर्त्तानारात्मनः कर्तृत्वेकेरामस्यपाकृतनकर्मत्वतस्त्रावात हावात्मनाविजितोऽगणोविस्पत्रेश्याख्यातमितिनात

कै. ३ एवात्वव्यर्थं। अत्यश्चित्र्यत इति क्रियाफलस्य संयोगस्य कर्मणि दर्शनात् कर्मस्थक्रियत्वमत्र दृष्टव्यं। पर्वेति नेयरत्तियोग विभागेन निपक्ष क्रियत इति भावः
३१ अत्र तथ्येन तत्र लाभमत्स्य कर्मण्याक्रियया तुल्य क्रियत्वे कर्मत्वे नानि उपवासारेण प्रपः कर्तृत्वेन पदेई तार्थत्वात् नापमस्य नु कर्तृत्वे नतार्थत्वात् भेदपदी
पः। पाणिमेनापलत्तरणाः क्रियाया लक्ष्यत्वात् वयथा दृष्यपदिष्टे समेनापलत्तणमेवान्तं नेनापसस्यत्वे नात्मापाः। कःस्वस्यपार्थ इत्ये तापमेनतपस
प्यत इति कर्मस्तिलक्रार्थस्य नोपदतत्वर्थं सवं क्रियाह्रदयस्थस्य पार्थमेव दृश्यते क्रियाकर्मणो स्वभावस्वभावाधन नावाद्रेरेन नाक्यं रत्नहनेरानावानक्क
निश्रस्यपार्थीतपयत्तित्रयथ्यानपः कर्मकृत्येतिवचनात् तथ्य कस्यर्थेमेव कर्मत्वमाश्रितं न त्वविहृ दृष्टिनिमानः अवपवतपिमिति विधिपचतपितो नत्वह
तेन परत्वर्थः कृष्येणीति गोषेवजिपवत्वर्थः दुहेर्हि कर्मकत्वात् कर्मस्थक्रियात्तुल्यक्रियत्वेपिमकर्मकत्वादप्राप्ते वचनं फलेपव्यत इत्यत्र वह
मकर्तृत्वविवक्षायामसंतमपामेवचनं अन्येत्वाहुः पचिरत्र विषयेहि कर्मकोहस्मपाकमनेरा फलपाकाभिभवात् इष्टोकतिनेकर्मतमेवच
पराकर्तृत्वविवक्षानराकर्मवद्भावः एवंविधएव ववियपेकर्मवद्भावरपयते नपुनरोदनं पचतीत्यादौ वेदोपपतत्र्यति अपाकेकत्तरीदर्स्यर्थः भि
णात्मने पदार्थमिति अपनापापो ववाध्यते नतु विशिरस्यर्थः स्वनिनुप्रकृतेर्प्रपूरानलेनवनिपकिनुलमपाचेधात्वकारान्तलेपकएवोरान्मन्यमिनिश्चन
पकोत्पत्तेर्विरोधः हल्यते माकावित्रि अहमायाकांनिष्यादयतीत्यर्थः अर्भतिमालामिति पाकंनिष्पादितवानित्यर्थः कोभावार्येनिरत्ये एम.
कात्रशेपापकृवाधनापेमयर्थः सुस्पत इति योगीत्राह्मचारिणे पुनक्ति संवभातीत्यर्थः ततोब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायामन्येन ब्रह्मचारी ३१

६८

पोगमिति भवति। कात्तेनेति॥ वहुलग्रहणात्साधुरिति क्षिन्नतीत्यादैरेन भवति। भवति कुंदृकैति। निष्कामपदस्कंति स्कामपपतीत्यस्मि
न्नर्थे तुल्यक्रियत्वात्प्राप्तः कर्मवद्भावो निषिध्यते विभृनतीतिगम्यत इति तथा च लोकेकथ्यते हस्यं गोसेन किंचिन्नस्यत इति
नि विसर्गोच्चरणमुच्यत इति तुल्यक्रियत्वाभावः भूपाकर्मेति कर्मशब्दः क्रियावाची भूपाफलं च शोभास्य कर्मणि दृश्यत इति कर्मस्थात्
वा अत्रपनार्थ वस्त्राग्रहणं एपेनानोवक्ष्यमाणेन प्रकृतिः अनिधेयत्वं सिद्धत्वात् नेनालं कुरुते स्वयमेव कन्या अलमक्
तेकन्येति भवति अवकिरत इति हस्तिनेकश्चित्पांस्वादिनावकिरतीति नत्रश्लोकर्पातहस्तीकर्तृत्वेन विवक्षते विकीर्यत इति करो
तिक्रियापेक्षमत्रकर्मस्थक्रियत्वमिच्छन्तु कर्मस्थेवार्थोवकरोतेः प्रावान्यं तदर्थता दिक्षापा॥ ॥नदहस्रुनमः॥ ॥मकर्तृत्वेणाप्रति
ष्ठात्मने पदविधाव कर्मकापेधानतवोनिर्दिष्टत्वेपदानभ्रविनपयौः सकर्मकाभवंति। तदाकर्मवद्भावात्प्रामोपकर्तृत्वेणो प्रतिवि
धेनेपध्याविकुर्वते सैंधवाः वल्गन्तीत्यर्थः। नान्पराणी वृत्तापतिनदानेवाकर्मत्वं पुनः सोकर्मनिश्यानकर्तृत्वविवक्षायां विकु
र्वते सैंधवाः स्वयमेव वल्गन्तसैंधवाः स्वयमेवेतिपकृतिरोनभवतः उत्पदप्तेनेगोभिरत्वात्पन्तभावितण्यर्थत्वात् कर्मवद्भावाधक
त्वेणोप्राप्तिः। एतेकर्येति वचनेशाररूपकाशनकर्मनकर्मस्थ कुषिरजोः पचिक्रियामेयपनुविश्रीपतेनेमयतिनिश्चिसारित्वा

६९

कौ॰२
१८

सुराते परं न भवति शप्श्यनोर्नित्यमितिनित्यमनुमागमः कुर्वती नंदतीति सार्वधातुकवचनमिति। सार्वधातुके लिङ्पदस्तेरुपनयेम्येपरे भवनरस्यार्थः ३१
कुर्वाना इति। नौ श्रीत्यव चौवचने निचान्त्रा। ते च शपन्यायमी निपामेपरे चान्या चपनि इषम्यते श्यना वेति विशेषविहितम्वादि नितिभावः कथं धीति
पृथमवेधनेति तेन पत्रपक्षः पामस्य श्यानिपे इत्यत्र श्यनपा स्यपरे भुवनेनाम्यत्रेनिपाति विषयेन भवतः नं चात्यापामेवेति अकृते शब्दनारेश्याति
दोषविहितः स्यात् योभवंति पूर्वैनैम्भुश्यनेविशेषाहाप्धि तेनान्नमिति योगविहितपरे मपि न भवति श्रोतोः स्वपितस्यति तानार्थिका
रत्नमस्य ताप तेनान्तवर्धिविशेषः अथापिष्यपितेषमिनाधिकारो भवती नित्याव्याने अस्यापिरन्तर्नैतत्वात्रतापते कस्तिमिते धानाधिकाधनि
इत्यर्थं च नित्यानमिति शेषइति नाकृनइति नार्थयोगइति निपतनस्यपीत्यत्र विकारोपीति स्यात्स्योत्वविकरणाभिधेनानशाधारय नियो
सार्वधातुकोप्य पदादशः कृतेनादेशेषाम्यभावात्। परानुसार्वधातुकरतिविषयमनमीपताज्ञराः कृतेपिनादेशेशनारीनां प्राप्तिरिति तूपो
रेकारपोरीति पयणे कस्मापादेशानयापादेशास्रवणाङ्गीरणानस्मापिश्रवणासंगरतिभावः अकारइति यस्त्वप्रत्यानेविधीयते अ
कारपरानयति नवुपसुच्यर इति सिद्धितेपरत्वादिदं प्राप्नोति शेषदोषः अकारो हि नित्यः कृतेपीदिप्राप्नोतीत्यकृतेपि इदमुत्तमैकात्वनादि
त्वाभावानन्तप्राप्नोतीत्यनित्यः पथ्यपि शांतस्यापस्याक्रयाव्यानित्यत्वेतथापिकृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यत्वमस्त्येव इदं शारांत स्यानिसिद्धानमनित्यत्वमपि सम
इत्यर्थं न त्वाहीत्याशीयते। नाव स्येवेति। कृतएवविशा देः कृतरायविकारोरत्यर्थः। आपत्वादिषगरेशिवहदवनादुपरेशाकालएवं दतासंख्यानादेशेनभाव्य २४

मिति भावः। अन्तिपरिकाम्याम्यवर्जितिशिहत्तीपादिवदिति भावः। नाथनरति। यकृ नित्या अयांतं च क्रियाम्प्रत्ययं च शान्तमप्राद्वितंगक्रियामाधनेनत्यारयो
नभवित्यंति द्वितीयाध्याय पक्ष सातिपरिकारे वर्विधीयमानाः शार्नेनमावा क्रियापेक्ष्यत एवसाधने च वचनमा न र्था इत्यतो भावः। विपादिषिति पेय धंशाकृपाः कि
पाववना: आगावयम्नादिनुव्यानिश्यमनव्यहार पोमा न तु न नहितेवातवः पावे न धातुनं ताया न पानिमत्वात्। न नः स्वपितीतिप्रयोक्तव्ये सुप्रिती निरुपोगे
पर्वपः। ननःप्रत्ययो व्यतिमा अपि स्वार्थः। आगं ते ति। अममतेव्यानाधिकरो भावप्रमर्गमनुष्याप्ययक्रियाविशेषणविवक्षायां न तः प्रत्ययविधानेनायेवाणमत्ता
पोमस्यापकारिप्रसंगः प्राप्स्यिनेम्यारा विसर्थः। इवेनाप्मिद्धिमिति समस्मिन्न्वाधकाते चैपपरमित्यत्रनाङ्के ये पणमर्थी उपपद्यते नान्यथा॥ पर
वरुणे पर्मिति पथ्यविशेषेणधातुमात्रा विधिकृत्याङ्गत्रांकरोत्यर्थो विधीयमानोहेतुमत्पिकारोसिद्धरविष्णनानत्वणि चे नैवरत्यादिरत्यर्थः। तुरादिपहणं
सुधातिपरिकाशान्वयेहत्यादिपर्यत्पादिरित्यत्तापके अपरे शिवद्वचनादिति धातुव्यपदेशो विधनेपर्यातेप्रचारपोधातुपाठपठितानामपरे भिन्नमिकास्य
करणपो नैतेपक: किन्वेनतेयोधातुत्वानुमानात्मत्रस्यमर्थः परिधातुमात्रापकृष्यस्यप: स्थात्वतः कंडवादिपठणमनर्थकं स्यात्तेषामपि क्रियावाचित्वा
द्वातुमात्रापक: सिद्धत्वात्। यथवेति मामानाधिकरण्येन संबंधेसंभवति मनुष्यपाथ्यपणस्यापकृत्वादितिभावः आहंधातुकमेतार्थोपपर्योगेपषु भाति
त्यनेपदः क्रियावैशेषात्यम्भारुहत्वमविहितत्वविशेषणार्थना तद्भाग सत्तेनस्यापि सारावाहंधातुक मंततामिदं स्यैः सिद्धत्वात् शमिधातोरित्यतो हिती
यचातुग्रहणानुवर्तनात्। ॥ इतिपदं॥ ॥ आयहणमिति सनमोशादेशमात्रस्य सर्वा न्तेष्वसमनीमिदि रिशापदीप्रंमनदतिपदः ये चेवे [illegible]ति गुरुत्वात्

कै॰ २ संभवे [illegible] तत्सन्निपाते उपपदसंज्ञा स्यात्। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे [illegible] तद्विधेः प्रतिषेधात्। समासस्य समर्थपरिभाषोपस्थानात् [illegible] तस्मै
३५ नस्मात्। कर्तेति। [illegible] सप्तमीनिर्दिष्टं [illegible] उपपदसंज्ञा [illegible] कुंभकारादिषु [illegible] नेनैव स्यादित्यर्थः। उपपदमतिङिति।
उपपद [illegible] विधानात् [illegible] इत्यर्थः। तत्रग्रहणमिति धातोरित्यनुवर्तनात् [illegible] अधिकारे उपप
दसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः। तत्रेत्यस्येति। तत्रग्रहणेनाधिकार [illegible] प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः। अथ चोपपदसंज्ञा [illegible] अधिकारे तत्रैव वा
अधिकारे भविष्यतीति प्रश्नः। [illegible] अधिकार [illegible] तत्रग्रहणे [illegible] नेनैव वाक्येन [illegible] संज्ञा विधीयत इति
प्रतिपत्तिलाघवं भविष्यतीत्युक्तं। समर्थवचनमिति। इह [illegible] प्रातिपदिकार्थः [illegible] लक्षणा [illegible] विभक्ति [illegible] कर्माधिकरण [illegible]
पपदं न भविष्यतीत्य [illegible] विभक्त [illegible] उपपदं विशिष्टत्वात् [illegible] समर्थपरिभाषा [illegible] उपस्थाने [illegible] चतुष्कपदे पंचकपदे [illegible]
[illegible] उपपदविधि [illegible] समर्थपरिभाषा [illegible] उपस्थानात् समर्थवचनं [illegible] इति भावः। [illegible] कुंभमिति। कुंभकार उपपदे [illegible]
न उपपदसमास [illegible] सामर्थ्याभावात्। [illegible] महांतं कुंभमिति। महत्त्वयुक्तस्य कुंभस्य कर्तेति [illegible] सामर्थ्य [illegible] इति भावः। [illegible]
कुंभ [illegible] एवं [illegible] भावात् [illegible] समासेन [illegible] उपपद [illegible] ससमा
[illegible] इति [illegible] परम [illegible] इति भावः। [illegible] उपपदमिति [illegible] कुं ३५

[illegible] उपपदं भवति [illegible] भवति [illegible] संज्ञाकरणादेव [illegible] समर्थ [illegible]
[illegible] उपपदसंज्ञा न भवति [illegible] परविधिरिति [illegible] परनिमित्त [illegible] इति भावः।
[illegible] इति [illegible] भवति [illegible] कुंभ [illegible] उपपद [illegible]
ते [illegible] प्रकृतिविवक्षायामिति [illegible] प्रकृतिविकार [illegible] विवक्षायां [illegible] प्रकृतिविशेषोपपद [illegible]
[illegible] महांतं कुंभं करोतीत्यत्र [illegible] भवति [illegible] कुंभं करोतीत्यादावपीत्यर्थः [illegible]
२ [illegible] भवति [illegible] समासः [illegible] उपपद [illegible]
[illegible] इति कर्मणीति [illegible] प्रत्ययो भविष्यतीति भावः। [illegible] संज्ञाकरणार्थमिति [illegible]
[illegible] कर्मणि [illegible] उपपदसंज्ञा [illegible] इति भावः। [illegible] उपपद [illegible] कर्मणि [illegible]
१ [illegible] तथा च उपपद [illegible] कर्मणि [illegible] उपपदसंज्ञा [illegible] इत्यर्थः। स्यादिति कर्मणः प्रत्ययो [illegible]
[illegible] तत्र [illegible] भवति [illegible] उपपद [illegible] कथमिति [illegible] प्रत्यय [illegible]
[illegible] उपपदसंज्ञं भवति। तत्र [illegible] उपपदे [illegible] प्रत्ययो भवति॥ [illegible]॥ ॥ [illegible]

कै॰२ इतेनलतिरेशनात्तेणवप्रसक्तो युक्तंतस्यविधिर्वीप्ततनिषधविधेयोवैतिवचनादितिभावः। नित्यवेतिसप्पप्रयोगनर्थकः प्रतिषेधस्यप्रसक्तिरित्याशंक्य आहुवैतिमिति
३६ इ॰भावीलकाष्ठवनिरू एशेनेत्यनरनित्याविकेशस्त्रकसंज्ञायाः प्रतिषेधेनक्रियते। नारपदनि पक्षाभावनास्वपदंस्यान्निर्विषेकेकदवन्नाणुक्तात्रिनिति
वनस्नितिणत्वपाशावारपः स्मृतिरितिभावः। स्त्रीषाविति शरदशाक्तिस्ताभाव्यातमाववनाशुषपरसंस्याप्यारानमातिनिर्दे॰ तस्यनलिंगेषारानमितिभावः
बानेतितिभानारेतियतः इकारेशरदिति नन्वष्याविवद्यावंबाधिन्यापन्नारंतवशावेननाश्यानेषदोषः। पाशरसेषुवाविलान्नष्यानिवदावृष्यं
तवदावम्यवाधकः। नन्वत्रितिइतिपत्नान्नापपनानेपवेतिनिपातिपदिकांतनातरूनाद्योषः पार्वेति। मम्मवचितिनकाशेलाडान्तमामवधीन्नर्मविष्य
न ति इन्नरहिंविवीपारितिशकस्यकाप्रत्यादीर्घोनिपाश्रीति। एषोप्यदोषः। मार्वधातुकपातिषेधोनापपत्तकुरितिप्रतिषेधस्मितरोनमवतीतिपरीद
स्पान कुनुपाचित्तपारित्यारावपिपावेधानुकेकश्यनिषेधेनदीर्घोनमविष्यतीतिरुपकुमार्वधातुकप्रतिषेधोनर्थकः स्पात्॥ ॥स्त्रपाभ्यांत
परस्पुत्रकेयत्नतेमहाभाष्यवदीपेवदीपप्याख्यायांसप्तमस्याध्यायस्यद्वितीयपादेप्रथममान्हिकम्॥ ॥ ॥शसमस्तेपोःस्तुपाम्॥ ॥कथमितिस्त्रुपाभिरयभि
धेयमतनमीयापान्त स्त्रुपाभितासेवत्यादत्रप्रसनिषेधः स्यात् स्त्रुपाभिस्कद्वार्थपदेप्रत्ययानेविधीयतेनेनवासहदीनमवतीतिसंस्तिदानःप्र
ति जन्येति श्रयोपदिशिपतात्नयशांदीनांनिरंपनाधनेशाधीनिरस्पर्धः। न्यायत्रकाशीति कर्मव्यतिरेकेणाशुत्स्त्रुपाभिरितिणचाक्तिनोवार्थःमा श्रृ॰
श्म मोनीमर्थः। स्त्रुपाभिन्यधिकरणेति। स्त्रुपांक्तिविशस्यमियोमिकर्मायेनन्मर्णपवाराशिषपवारत्त्वमनसवाधकएवेदमर्थः। तिवोर्यतिवाधस्मारदितिवा ३६

मकपरस्येतावनत्रुपते। नत्रवाचरशेनेकिंभावेविकल्पनौ। अमस्तोपवारोवाभवतिपरतेनमवतीति अथवाधकसंविकल्पनोनाधकोमवतिपक्षे न
नव न्नाधकरति नन्नानंगत्वाल्माणापाएवविकल्पः स्पात् पक्षोक्तं। पत्राप्यनक्रियापरंनश्रुपतेनताविर्भवनीपादरतिनवहिरंगत्वस्यवाधकत्वस्येव
स्पत्रेवविकल्पःस्पात् पहेतुनकश्चिन्नस्पपउसधेतेसर्थः चलितिति वाधकाभावेभसर्गप्पानिवार्यत्वादितिभावः पपेतरिति अपवारशास्त्रेणातस्य
र्गवात्स्वमवाधितत्वादपवादाभावपक्षेपुसर्गप्पापत्त्वनादितिभावः ननुपक्षानरनरविविकल्पितेनेनाप्युक्तेपक्षेणतनभवतिस्पेनुवाक्यमे
वशंयेहाप्यपवादाभावपक्षेप्रकृतिवेकवचीदीनमर्थोनभिरध्यात्पक्षाप्रिविधिरस्पादीक्रियावदितिपेक्षते सिद्धंत्विति वाधकत्वेविकल्पितेपक्षप
क्षेपवादस्पवाधकत्वेनातितत्ववाधकाभावादुत्सर्गः प्रवर्तते वन्धेति दशप्पापत्वमित्यारादपप्यादितरायेनेसर्थः। इहपुनरिति केवलाप्रक
तिःस्यार्थमात्रमभिधाभिधत्तेकिंपुनः कर्त्रादिकमर्थमभिधास्यति नेषाहि प्रकृतिप्रत्ययमसुदायेपुप्रत्ययानेअन्वयव्यतिरेकाभ्यांमकतित्रपकृत्य
र्थवनेते। प्रत्ययान्तप्रत्ययार्थोरत्रक्यते। अन्नप्रत्ययपानुपकतिनिर्कं विरर्थोगमपति अथापिसिद्धिपेः कर्मेतिकर्त्रादिशाद्ध पक्षत्पेनेतत्प्रापिकरोति
क्रियापेक्षमपिकर्त्तंत्पतीपितनवहिनिष्क्रियापेक्षमेव तस्मान्नामवस्थीहाधकत्वंवहिरंगमपिविकल्प ते आवेति समपक्षापेवाधकोस्त्रिनिभा
वः। आपवैविति अर्थप्रप्पापनाश्रयाहां प्रकृत्येनेनवत्रसपप्यानुस्पनावर्थः पत्नापपितुरायकरस्पर्थः। एवंविमिप्पीद्यतेप्रकृतैरेवकेवलापाःस्वा
र्थमात्राभिधानेपिमामर्थ्यनालीस्तुकं। अत्र। तत्तुसमपाश्यपोगएवकेवलापानालीकस्यते। कथंतनहीति। समपपाकेवलस्यपातिपदिकस्यत

कै॰ २ द्विजानुप्रयोगोप्युक्तं नमामेत्तीत्यर्थः। आमेडितमिति द्वरूपमपरं पिनिपर्यसंतमसाप्तिमदिकल्पप्रयोगेन केवलस्य रूपरूपस्य योगस्य केवल एव धातुः
३७ स्यात् तस्य च समपाततप्रयोगाभावः। अथवेति आप्रमयलपाशेनेभिन्नरूपत्रयोनेतस्य वभिन्नरूपनेतृपवरत्वाच्चेतपाभवतीति सख्य यप्रतेभानु
तापनेनलरूपान्तरसन्निरित्यर्थः कीचे वा लीति उत्सर्गविकल्पे अपवादविभाषा अपवादविकल्पेनुत्साननित्याचेलिन कश्चिद्विरोधः
अपवादे वेलामाप्तिमिति बाध्यत्वेनमापवत्सर्गनापेक्षतेनापवादस्य अबन्नि लिवनालीत्यर्थः उपदेशावस्थायामिति अवसानमित्यापादपदेशा
वस्थायामस्मात्मलपमाशीयतरत्यर्थः। नोपवरिति अत्रानुकालकारत्रस्यपः अवि हपालीरितिरेकदति भिन्नरूपत्वात्समावेशाभावः
परपमिति पारेहलिरितिलि हलजसमावेशोसाहल्यात्मिहरूपवेतिनार्थो लङ् विधानेनविहितमल्यकाराणामसमावेशतापस्तीत्यर्थः
अथवेति किंवारूपानसंस्हीताः अपिसिलेवोद्घरूपाभावादित्यर्थः। कृतिपदति। प्रयोगरत्यर्थः। उपदेशो ह्रिमवर्णपिचामात्रलपमितिसमलपपवहणम
नर्थकेस्यात कमिति आध्रित्वविहितेथवकिंचतिपेधः पारलात् स्याधिकारस्यपमवसे चवासरूपविधिः। अथ स्याधिकारात्तत्याम्बासरू
पविधिर्भवतिस्याधिकारोणविधिप्रसंगे अथाः। लिङ्लोटाविति लिङ्चेतिलिङ्भवतेव हत्वार्थे लिङ्लोटाविसमन्त्रो लिङ्लोटः सहनिर्देशा
रत्वाविलहनिर्देशः कृताः लिङ्चेतिनिपमात्तल्लोपनयविप्यतीतिप्रकावितेचकुं। नतुगुणभावेकर्तृकर्मणोर्लिङ्लोटाविति भिन्नार्थत्वात्कृतोबाध एम
वाधककभावः नैषदोषः। भावेविलिङ्लोटोरलिविधानमिलिनरपेक्षणावाध्यवाधककभावोभिमतः। आम्पत्तेयोकृमिति भीनत्वायोसारामस्य ३७

८६

पौर्वकाल्यमयाम्यतरमिसमानविषयत्वात्कृत्वावाधकत्वावयसंगः। त्वाभावेतेस्मैवचनकालोत्पत्रिवैतिसमानार्थलवविषिएतेनशायंतिर्णापनत्स्याधिकार
सपवात्काररविवासरूपविधिर्नविति अर्हेहृत्यान्तवत्रेस्यत्रनृक्तस्यत्नमेप्यहत्वेननम्यानिस्यनेतादृते॥ ॥कृत्याः॥ ॥कृत्याःतसंतानवस्तत्रवि
त्याह कृत्यसंज्ञापामिति योगविभागमिति एवुल्तृचावित्यनयायोगात्याकृत्यसंज्ञाधिकारत्वैवकत्वनुपहृतोनानुभाष्यतरत्यर्थः तव्यतव्या
नीयरः केलिमपउपसंख्यानं कर्मकर्तरिचायंभिष्यते नायस्याणे कर्मणि प्रत्ययः शोकेनिमवरति रिगारेमोपर्दिमिरिगारिल्वायनप्रत्य
यः निस्यानेदशानोपयाकर्त्वचिरन्वाद्यानेकर्त्वैप्याविमिपम्मते पचोरे। उपारापाविधेयापानानुपामान्यवहाने उपापानंच्चनिपमोनाथयम
वमिष्टनरति अथवान्यत्यस्यवधारयेरोपनामित्रिकर्त्तेकेम्युमिनिपरंनोरानत्वविधीपनेतरेवपपत्नोप्यानर्थेरस्यनेन अचोपात् यतिन
वेति पनोनावरमिसरावनेनैवर्हिप्राने जन्यामितिरुवेतुण्यनाविमिम्याति नेतिवक्तोविधुमितिह्रिवतिपेधात अर्थमहैतीतिदरयारेम्यदतिपस्यत्सपः
२ पवितहितरतिनेनसहसपावसम्लहत्याजावात् आरोपरति अविवधरोशयनिर्मातिनिराधिनीवितित्वार्थिपसमेना। त्वरं तेनअनुममापेकतन नः
रपरवरतिस्तयाजवधन्यायद्गप्राधुरान्नोनवति नवानिवधरारातत्वाप्रोति रंवारित्वकेवलस्यवधरास्यपाधात्वरंतविध्यपात्वाच्च अनर्थे॥
लघोरेवेतिनित्वनाद्वावेवयतर्पपाः पार्थ्यैतिशब्दर्पमगनेनेति कर्वपिचसंगतेरत्याने अत्रनुपमार्पुंमानामस्यतः पठति किंप्रस्तुराहिपनरति अ
नरति। कर्तैर्वपंचस्यपोनिपास्यने। नतोध्यानविकल्पनापरिह्रापपकर्वैवमसुराहार्णमरक्षेनीयरविपावः गान्यर्थोनामिति पर्याधिसंगते

७७

कै॰ ३ सेगोपनेविधिमावेरह कोविहितन्नव्यापितमर्थानांकृयस्यपः कर्त्रेतिहेतोगतोयामसेव्यरत्नरतिःनतोगस्यर्थयानुगाहवर्पारत्नर्पर्णिलिकर्माणिनिपातनम्मि
३८ तिपन्नत्रेःमीर्पेतिःकर्मकरति कोपसर्गोप्यसकर्मकत्वेपिरसानुपसर्गस्यनिपातनात्सकर्मकत्वेवोध्यं।दस्यकर्मभावात्पाणवाकर्मकत्वपरक्तं।का
लादिनानुमर्देष्वसकर्मकत्वा।गान्तग्रहणमिति नोहगप्रेभीवस्मनीर्पनेभीनेमापानाविकल्पयपरुपयन्नरतिग्रहणः।कर्तेर्विहीयगाविति वेष ब
विकल्पमनपोःपरपोः स्पादितिभावः।मीमानितेदितिति तथाचहदंलोपमिहैपितंतेलोमभिधितिवेपधिकल्पपीदविकल्पेपाभवतितिनस्य
न्केनीतिवकृत्यं।व्यपनायोपानाविकल्पाद्यपस्याप्रकृत्यानिपातनाद्यकर्तर्पनेपयमोनवीविविधिवितं चरःकृति वैनर्तिति पचाधि
अ कात्पर्यविरुद्धेरोवस्यपयिहानेवाविहावलोकितन्यापार्थवणंवानन्तावरंपविशेषोतकृत्यः।एवमादौनुभयोननापानादव्यकृत्यरस्यर्थः शु
वीभावे भवतिःकर्मकरति नत्रापास्यर्थःसकर्मकौस्तिनेषदोपः व्याथ्यमानसकार्थेष्वेवेहग्रहणात्ननुककात्यादिकर्मतिपाद्योति ष्व
नेविधानात्कालादिकर्मतिनुपविविचतीतिपन्यंते हन्तव रक्षहरसावेति ठंरस्पेवेतनस्यषेतनगुंसकेपापाधानुस्थितिंगंग्व ए
तिरूढ चयर्थवेति पदस्वात्तस्यपोस्यनेनरूप्पपरवीत्पादमवपहणोकृतेतेनपवेःकृपकेरसिस्थिपाविहवति कृतिवियास्तिति दिवंवरस्ने
मदहंगएयनरतिवार्प्यरवापुरानन्वेविधानादितन्नत्पाते तन्त्रहीतिवेरित्यामान्यनेपरिस्वांसाहचर्योदस्पेनग्रहणातिदस्तेते।तस्मान्नएष यम॰
देपरतिनत्पुस्तापेरोमवतिकपिमस्यापुरानेपरंएपनिपस्तनस्यादितेनेषदोषः।नचियपरस्यानिसंतनस्येस्यापुरत्वविधानात तेसहणेनेतिामे ३८

दिनाग्यावर्त्तनिस्यतंपरविरुद्धेरस्पनुपोक्षेपवन्नतावयवपत्तायीनिक्षुपाभावःतवावयप्रोनविपर्यनेनदक्तांहेरिहृतनवस्यरति।ही।हृति।त्यत्रकिंहीग
दरकात्रेतः व्यपद्दीदकरत्नकात्रेतरतिसंदेरेहात ईचवलः रीवोद्भ्याशेमाप्यकारेणपरसात्यतो केचित्नपवेहस्पानिर्देशोनहितोपरकारेपविम
२ वेत्मात्म्यपवरोपत्यायात्मस्यवाचनाथरिणायाद्गःतरसपकं।कर्पमोसोगेनविधीयमानस्येत्याणानोगन्याराल्यनुपकामारातुल्यत्रेविधीयमान
स्यांगाद्ययहिंगनाद्विद्युनिपेवाभावात्पात्यभावात हन्तोदंतानो बधेतापा ए हृकिमर्थमिति किपमाणोविधाननिषेधरहंनसिध्यतीतिप हरो
लः गोर्पति पाहिणपारवंगेनेनिकामभावेणप्रत्यमपः चुर्नथकर्तेति पूत्रार्थनिपातोपंचमनिषेधः यातेनर्माणततुन्ह्रपणानतपोत्रधेवयानामिति
भावः पतिषेधरहतीविति पूतिषेधविधानसामर्थ्यानतेहग्रणानयाम्रवासादिस्वपः अनिषेधोपविगणतीतिभावः चाढ्येमितेति संतापयतरतिकर्मस
धतोत्रसंताप्रः नोनभिपाविति पुष्ठिणंरोत्रवत्नकेणवतीरस्थते अन्यथानिपिद्विगतिषेधवोविषयविभागोनस्यात।तस्मात्तदृणेन्यश्येति
विधेर्विषयः।लौकिकीतुल्पीवृत्तिषेधस्य गावरतिनेति अत्रपतोभीवेसर्वविसनः संतापाविति संतापरः कर्मसाकृतोनश्च्यतेकितंदि
भावसाधनः।तेनषत्पयानेनपरिहरहितीप्यतेततःश्रमपः।नवहृस्यागृहेनगृहिणपभिधीयतरतिकपोधवंगः कृतापादिति भार्पलामक्र
तिपास्यस्पकासंतापाविति त्रकिवेसप्परमिताथेसात सत्वोनोगणात्स्थ्यांसंतापापःआपः पसेमाशाधीवारोनेविवअतीतिवाय सीमककाणगत
ग्रहणानुवर्तनात्कर्णीलिकरवभावात्पपरस्वरवशीस्कतं चधेनेति।स्वतंत्रादिवीप्यमानोपतपदात्त्वतात्कर्तस्थित्वतिरञ्जकवचना

कै.३ अपचायिमिति। स्मृ-विपर्यये किन्न भवति नित्यत्वं गार्ये नित्यत्वं गोत्रपत्यवतीत्यर्थः। अचाचाम पञ्चानर्थेति विश्वीपमानत्वात्पचपत्यपाचात्याविनियतपत्यपो
२९ निपात्यत इत्युकं भवति कर्येन्याइति पर्येनात्वइत्युत्यपरणापूर्वात्तेयात कंतमानिवेयाने अपाचाणाप्यघृतेनेति पाद्यंतात्पारे पावावणाप्राइमाप्यरेत
त्यारमात्वपाणाहरूप्यधरे नत्वादिति नियाव्यः। एवेन हीति पत्यवम पातनत्वेनानिपातयतहत्यर्थः। नत्रुनिनिचयपपहृतो चोरपिप्यते निपातनिपानो यनिपातने
साधृयमा ती नत्वात नेनेनानिपलनीनिमित्ताद्र घरितइति। एवेनातीयकानीनिनि। मावपचनिभाणानीत्यर्थः अचमाचमेपिनि। इहिभावाभावकृतने
राश्चपोहितवर्मनेरेषः विपातपापोनि। एकृतत्रायेनिर्देशः एकृतत्रिनेनेति एकृतहितदृचिकृतपोः सिध्यति एकरेणविकृतत्वानत्वनात तथाहि
एपत्यमानेण्णात्हृत्यन्याप्यन्याराकाप्पघृकृतित्यपकाण्यगुनिकारात्वे केशवि कृतायधिरति। कृतशाइप्पधानोपैशारिः कृतकाणत्वपीत
न्ना श्वारेतन्नचंनण्यचारित्वेपचामपारित्यर्थः श्वावंतपोः पचमतः पापमिति नेनुतांनाकृपापनिनिमित्तहेनापकृतापापर्वेतस्यकं भवति श्वो
हनस्यके॥ ॥कपायिनिकिपावश्यकार्योवाविप्युपपरेचत्यपक्षा अनत्यपेनानुपके धोत्यहनिपत्तः अवश्यलान्यमिति दावश्यान्विमा
१ रोगता धैर्यापिककृविनयपोतो लोके रश्यते। नापत्ने चन्यनारत्वरिनिपात्यते विश्वमुष्टाविरिति पचाविपप्रकृष्टकविशतमपथरधेयमकाराद्दित्वानप्मा वृत्ति
पेकृतेशहंपरप्रकृतिमितरोभवत्येवपवश्यनायामितारानविपयएवंसकारादिपुनिपातनादयत्रपरप्रकृतिर्मवतीभवियन्तीत्यर्थः चरतानेमो चरना गण·
पोनिस्यहनेचेरिति घराटिश्वाविपर्याहत्यहनिशेषः। चेरिति संभावनेल्लिङ्। निपातनाद्विरहितीयापोपने कपोनानिति घोपाइपत्यारानीपने २९

ना श्वाहवनीयेनमहेकपोनिर्देशिणाधिनत्वेत्यर्थः पात्लेपकृत्यारानीपनेतर्थं नाप्यवाहोनमवति चचेौवपौ कविदिविचयहारिति वहिमानार्थेनोहि
नाम्राह्मणोत्यपस्याहृत्यनिर्वचनं कृतमित्यर्थः प्युतनौ मानाविति उणादिषुतत्पप्रत्ययान्तानानापरयोनिपातितानारतिभावः समन्नपहृणामिति।
वनपरयोनिपमार्थ समहरएव कृत्यपयपातनाहित्यवर्थ मापान्यपहृणाविधानार्थत्वं चकाणमिष्टिरतं तुंकुरमितु रेशुपपत्तिनस्याचेन ३२
वधपोनमहाचात चेदियाहि चूपचेनिकपेण्यणताथने पंचकादिपुपपाकशरपाहात्यहेमेपिपचति॥ ॥ ॥इतिश्रीमदुपाध्यापजेप
हपुत्रकेपटकैनैमहाभाष्यगुरीविनमीयस्याभ्याय्यस्यपृथमेपादेपचमान्हिकम्॥ ॥ ॥ सपानमुष्यचष्टमः पादः॥ ॥कृमेजपुता निर्वर्त्त्या
कम्म नेति। हिताताप निर्वर्त्यं रीनंतादिभेदेविचारयितिः। सतीवा विपमानाचापकृतिः पीतानिति पमानाश्चीपनेन नयाभिनिवर्त्यत्वं चचक्षने पत्तोपादीन
कारणेनामिनविवर्त्यं। पचाचमपोगिकोनेति पत्ताविमरणुपारानकारणेन वियरातेन निवर्तेत्यं पथाघटंकरोतीति पराम्रपारानका
रणेपचपरिणामिनेतविवक्षातेन घटं घटंकरोतीति तरावि कार्यं कर्म। भेरविवक्षापामुरुरोधटंकरोतीति निवर्तेत्वेवकर्म। विकार्यमपिद्विवि
धं पक्तवृत्वेरसंयत कंचिकाराणाहरिपृत्यचात किंचिदुणांतरोत्पत्यानकपणोरिति विकार्यमिति प्राप्यमपि। क्रियाकृतविशेषाणामसिद्धिर्पत्रगम्य
तेदर्शनादनुमानाद्धातत्प्राप्यमितिकप्यतरति तत्रदर्शनात्समवेयकर्मणोति क्रियपाप्राप्यमाणत्वात् अवोनाविवन्नापान्तुचैति व्याप्यत्वाते।
वेराभ्यापरति। निमोचेरः सिदामवाचीपनरतिनिवर्तनाभावः। कृत्वाधारति वेराभ्यापाश्यहृणेनकृतवाहरीनांपहृणानामिपकार्पोर्येना

वद्वर्थ

कै॰२ ५० दिशब्देन समस्यन्ते । तथा स्तम्भ्यापादीनामेव शब्दानां ग्रहणात् न तं प्रायपमेव न विकल्पेन हि अपादानात् अंउ उत्तरपर्यो कि पाक नोर्विशेषः कस्य स्यान् अनुभानपरि छेदो स्मिन् ३८ कवि
श्चिनानि शब्दानादिरिति निस्यानां तच्छब्दानामपि समन्वाख्यानमर्थं नवार्थे स्वपस्यन्तीत्या पर्यायत्र निपातनाया दिसृज्जरः सर्पः शाखालोके प्रतुष्यं मरनिषा स्थिणापिसा
धुकेन नानुमास्यं तरस्पर्धः । कर्मोपपदस्थेति परागणपादितभानुविपयपस्य वाक्यत्वस्यमजरा पविषानिषेधो परातु सर्व आनुविषयो चक्षुस्य परसरायेन
नायातिस्या पारणाउत्यपस्यापवारतानुत्पर्गो पवारपे विशेषनिषेधो नुपपन्नः । तेषां चक्रोतेर नुप्रस्यपः कृतनुभ्याव शाम्याहृस्य कारहति ननचकुंभ
काराशिर्षपिनीतिस्वकाशान नाप्यनुप्रस्यपद्मंगात् अप्रत्र यथाणकाउदराहतां मनासिकापभेदारी निति विपविनिषेधप्रसस्यति काष्ठभेरहति म
वे धानुभ्याशिवा नारश्च उत्सर्गीस्य काणस्य अवारीतनपो विंशुलनिषेधार णेवाचभवति तपष्ठीकरति शालिनात्मस्य मातवाभवे स्पेनाद्यते प्रत्यानुवाचिवि
२ तेपीपेस्पनेनतनुपेनत्याधानहृति न्यायीणपेचकोवाधको नतु कर्मोपपदस्य साणः । कः पुनरनयोः उपपदयोर्विशेषः उच्यते कर्मोपपदे कर्तरीति नर्प
कस्य स्वमासो भवति अकर्मोपपदे तु विकल्पेन षष्ठीसमासः स्यात् नन्वर्धतनास्य वातो नुपपदो कर हति कः शालीति तत्पणपुस्यपः तत्करपुरुष्य ने कर्मी
पपदस्य समासेपि । नाहि कुंभकारः कर्मोपपदस्य विषयः एवं तार्हि कारणात् विचनिषेधे परत्वात् रणवाध्यते अणपि कर्मोपपदः कोपवादत्वादिति
कमगाड्येनइ क [redacted] समा॰
निस्पदेपः । गीतकामरति पांगत्राच्छ समयस्वपत्नीतोरान्तः । कल्याणदायीनयावंतेहृपेोम्बनहृषीगृह्यातिपक्ष्यारान्तः । न तत्र कुत्र ५०

परस्वकृतिस्वंस्यामेषर्वेपरमकृतिस्वंग्रौनिर्दीपते । भूस्वपमेरनिति । ध्यनपणंनान्नामितिनुपुनिनपमपनेनास्ति । कल्यादिभ्यः पनिषेधस्वनास्ति । ननु च बहु
व्रीहौ मित्विहीं भन्नाश्चस्य बहुभसारस्य चनेत्यौनं नव बहुत्रापरपश्रीत्यंतेरा नत्यपामानीतिन्तृत्येपरपकृतिस्वरोनसिध्यति नेषदोषः भकृणंनशः बु
हपभरीसप्पमेत्यनेयधिकामणपरो बहुव्रीहिः कौध्यते । नचैतत्परस्वमाभावान बहुव्रीहौ प्रकृत्यैतिस्वरो भविष्यति । कोरानिनावी मैमिो । लाव पनोरच । मंधुन
वहुव्रीहिरपीनितेनताश्चपनकपोतनाभावारणवाधनार्थमेवेस्वकप्यमिस्वर्जिः । तल्योभिगमिति नेनावानदिपानाहृहुवहुव्रीहिर्नेनिनाकं । नैषो स्तौनिका
शैनिनुनाती निचरहस्वधि त्रिवलायामन्नाविलिच । अपतनितिजनः । कौशनिलवी स्येतिलिपहेणनाम्यापितिनावः । चन्नासेपेति चपमसंत्स्यणः
घंतोप्रचूप्रस्यपः । किंपनेतेनप्रपत्र शृशापेस्वेचपमवहृउपपयन्ते । चासोस्यमनिकः । चड्यात्यरति चड्रानिनात्मीतिन्नस्यपः चार्णोरारोगंवनी
परस्फकेपोवपात्समानाम्यपोणवाणीतिविपयमेनतारितितेप्रत्याह । एवं तर्हीति नितिपमिति संत्रसारणोकृतेपनर्वेत्तनेनाध्यामिसाकारलोपम्यानिस
त्वेमन्यते । चैतांगमिति । वार्णोरांगंवनीपपदस्येनतनुसमानाध्यपविषयमेवेत्युक्तं । एवमपिपतिनिनमिथ्यतीति । आहूस्सादिरहृशविनिप्रषेधः पौन
रिशारिति । उक्ताख्यानारिशा रच । एवं नभवति । ननु च नारिशारच एवं वकारलनतरारेत्याम्यादिषष्ठानिनदावार्नारिशारच । एवं वनविष्यति
नेनरतिना । शालोपकार्यमिह पेस्थानिवस्रावोविधीपतेन नारिशारचः एवं तैलोकिके आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति अपि च हुत्रच भाति
स्पनेनेतिन्नावः । भृकृतनुपिति । हेन्तोविरिज्ञ संप्रसारणमन्यवलस्याचेविसमासाणाकृषं । पत्वाराचमिति आङ्गिनीनिपपुरातमाप्रपणोनतु

कै॰ त॰ [illegible]
५१ [illegible]
[illegible]
[illegible]
वा [illegible]
नर्थ [illegible] ३
[illegible]
वा [illegible]
[illegible]
[illegible]
वं [illegible] ५१

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
स्यात्.कारे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कै०३ प्रत्नावयवमाप्यकारकारः स्वभावस्त्वमिति स्वाय उत्तरार्धमिति उत्तरत्वविशेषमिदं [illegible] तत्र प्रत्ययेन कंचतिथेय
४२ सामर्थ्यात्तत्र समानि [illegible] भवतीति [illegible] स्तिष्ठतिस्वरस्य [illegible] यथा [illegible] क्रियाकेवलं [illegible]
र्थमात्रोपेतं [illegible] नेनगमनक्रिया [illegible] भवति [illegible] भवति तथा [illegible]
याद्विषयं [illegible] क्रियावेशाभावे [illegible] केचिदेवतु [illegible] स्वाभाविकः प्रवर्तं करोति तत्र सर्वं यथा [illegible]
भवतिनेनतु [illegible] भवति [illegible] भवति [illegible]
वेद्यामिति [illegible] क्रियायाः [illegible]
[illegible] क्रियायां [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible]
निष्कृत्य [illegible] क्रियते [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible] रामः
भावः [illegible] ४२

९८

वति [illegible] क्रियाकर्तृ [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible]
१ [illegible]
नी [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] क्रियेति [illegible]

[illegible]

९०

३२

कै॰न॰ ४२ वृधुत्ताय घकं श्राद्धा श्राद्धं भोजनं अमत्कं तत्राश्राद्धं भुंक्त इत्यनेन श्राद्धभोजनं निषिध्यते एवापि चपंचनाता अमस्यार्थनिर्देशाद्यारिद्यमिति
रूपंचनवमन्यां निवृत्तेनेन लूकंत्र न लोपः स्यात् स्थारितेनमाग्नीस्यत्रनस्थानिवद्भावो जगमनावश्यको पक्षको तन लोपः तथाते
श्राद्धं मया भोक्तव्यमिति पेन संकल्पः कृतः स परात्रुवृत्ताय सत्यापन्यत्र श्राद्धं भुक्तवांस्तेन राजस्यस्या रेव चेतलोपः। श्राद्ध
भोजीतिसमासार्थे च क्रियावाक्यविरं न तु कृत्यः किंकं नहि केवलं श्राद्धभोजिवाक्येत्त्वनविषयत्वप्यते श्राद्धभोजिश्
देस्यैवचन विषयत्वात् एवं रात्र इति अथापरवंदर्यस्य कृति स्रात्वेनापुरात्रपरे स्यात् रूढत्वापरश्रकृतिस्रात्वेनातो राज्ञाने
चेपन्तरस्यार्थः। ननु चत्तिनीत्यनेन श्रेयपरापुरात्रीत्वेने पाभाव्यमितिजनापि स्यपेर: अत्राहुः परा तिनी स्वत्रसंततापामि
स्ननुवर्त्तनेन रात्रिसत्तापायस्तिस्य ईरलेरः अथमानुवर्त्तनेन स्वरेरा भावः सोनीति एतदापमुतिनामसंबंधनतः पूर्वस्थापितु
प्रक्रियावाक्यमपाते नहि केवलस्य भोजिशास्त्रस्य प्रयोगः सुप्सुपेत्यस्यपविधानात् तेरेतद्वक्तं भवति तथा श्राद्धं भुंक्ते इति वा
कस्य कृतान्तः श्राद्धभोजी नामसमर्थं समासविधानं श्राद्धं भोजी इति उपपदे णिनिः कर्तव्यः तिनी स्वत्रसंततानुवर्त्तते सामर्थ्यं कल्प्यतः। त्रा
तामातो ॥ ॥ श्राद्धे शरदः। पञ्चाणामवचनः पापा श्राद्धं विकरोति कर्मकर्तरीति परात्मपदार्थः कर्तृत्वमाने भवतीत्यस्यारिप्रके
पमतेन रा सो कर्मकर्ता भवति तत्र परि कर्तरि यत्रे स्मात्तत्र रात्रि श्राद्धं णमनर्थकं स्यात् कर्तृसंबंधाभिवारमन्मनना क्रियापाः का एम- ४२

८८

कोपरिहरति। लोंकत्रयकर्त्तो कर्मवदित्यनेन नपेसोकं। तथैव सिद्धेर्वस्यमागत्वात् पक्षः सिद्धं तत्ताभावात्पुपेत्तापत्वात् अविरोधेपेशोति तार्थेच्या
त्यकमात्ररस्यार्थः॥ ॥ इत्युपाध्यायपैतेपदमुत्रवैयटकृते महाभाष्यप्रदीपवृत्तौ पादस्यद्वितीयपादे पञ्चममाह्निकम्॥ ॐ ॥ श्रुतो॥ ॥
पथ्यास्थमत्रानुप्रकालनत्सवे पद्मनेताद्वेनीयते। तत्र विधिरेपतानोपपद्यते कश्मिश्रिति इत्यत्राह कालादीनां संविधत्वादिन्द्रस्वाधार्थेन स्रप
सिद्धत्वादिति भावः तत्र केचिन्नित्येकाले परोपर्य्यो नामन ताथनिवेधार्थानुप्रयोगापत्तिः स्यात् तत्रिद्धे तुः पतिवेधेनप्रयुक्तयप्रयोगाः स्थितनुत्या न्त्रिप
लपदेशु पाये कृते ततसंप्रसिद्धपोर्दिक्रियाभेदात्र यो मासादिभेदस्य पदमेत्वादित्यपरे दृष्टा अन्येतुपतिसिद्धपरिमाणक्रियाकालसीदिकर्तृका
अयोनिद्धपरिमाणमाः क्रियापाः पश्चिकेदापेक्षा त्रा अत्राहरित्यपरे स्यात्कालेरत्याहुः नैवकालाचाधिकार इति ततश्चमापान्यदृष्टस्य विशेषे
स्रवश्यानेन तस्यनतरस्यार्थः नवशादस्मीति इत्यत्र माघीपत्रमासा कुणस्य विशेषणसंबंधायोग्यत्वान्निस्संहारा हृत्यानित्यं स्वेप्सितान्यत्र स्यप
विधानासंभवात् इत्यीत तत्त्वस्य णिश्रत स्वायेपेचांविशेषण त्वैपयार्थीरितिभावः भूतकालेनेति भवते निष्ठावस्य पोत्तन क्रियाया विनेतविघ्ना
ते श्योन्नवस्त्रताधिकाराभतेयेत निष्ठाश्रस्य पत्रमस्तक्रियाविषयत्वेनलभ्यते नैवच भूत क्रियाविषयनिष्ठाविधानमंतरेण भूतताधिकार उपप
द्यते ततश्चाधिकारा श्रुपोनिष्ठाश्रुत्यपगतरेषपञ्चाधिकारा इत्यिर तेरेता श्रुपत्रभिसर्पर्थः एवमपीति न गाम्रवीमयस्त्यपत्नमा भिमतं तर्हि
तर्हि निष्ठासिस्थार्थः। ततो निसोभूतत्वं प्रोति क्रांतेर्वा वीति स्यानार्थे नमपविष्ठातृतेमानयतिहृद्वितीयसंबंधोविविक्तिपत्नरस्यार्थः कुमारपालो

मं ४२

८९

कै०३ निपर्युदस्ताधिकारोनेन क्रियते तदा कर्मण्यणिति सिद्धिः सामान्येन विधीयते । कुमारघातीर्थ योभित्तिं निर्दिश्य पममपि तथैव कालसामान्ये पुन
५६ र्विधानं तु वासरूपविधिना सिध्यत् तत्रापि विशेषविहितैः कुमारघातीर्थ योभित्तिं निर्दिश्य पं अपि अन्येपि पसमेन भविष्यत्त्वाधिकारे तत्क
कोश र्तरि सत्यापेन कुमारघातीर्थ योभित्तिं निर्दिश्य पं निर्वाधितान् भविष्यद्वर्तमानयोरेव त्रिनिर्विधीयते आतुहेति सतिभूताधिकारे ब्रह्मा
दिष्वेव हन्तेर्भूते क्विप् भवतीति नियमेन भूत एवोपपदान्तरे क्विप् निवर्त्यते तेन तु कालान्तरे ब्रह्मादुहेति भविष्यद्वर्तमानयोः अयोगात्
पत्रो भवति सुन्वन्तरति सुत्रोपतन्त्रयोगेर निशात्वप्रत्ययः तत्रापरिभूताधिकारे वर्तमानाधिकारस्तेन क्विपतेनदा पतन्तंयोगे
विदीयविधीयमानः शानो कालत्रयेपि हुः निर्वाध्येतन तत्र भूते पतन्तंयोगे सुन्वेति नस्यात् अथवा सरूपदर्नि हुः निपुविधीयते
तथापि सुत्वा सुन्वति निकालभेदेनस्यात् सतित्वधिकारे कालभेदेन तयोरवस्थाने भवति क्तपुपपदानि असतिभूतवर्तमा
नाधिकारे विशेषविहितेन तन्निदा निदोवाध्येनस्यात् तस्मादीलिकिपवेवासरूपविधिर्नास्ति सतित्वधिकारे भूतेनिर्दर्तमाने
नपिदि निवाध्यवाध्यकभावाभावः अनेहाईति भूताहनगृहदृवेति अमिपत्ययोर्भूताधिकारे सर्वस्मिन् कालेनत्वेवाधेत स
तित्वधिकारे वर्तमानकालएवोणादिकालचेवाधते शतेनेति असतत्वधिकारे कालवत्सानरावाधकः स्यात् कथं पुनर एप
नयोर्भेदः यावतात्रप्यनात्मा भाविति नस्मार्ववाकुकेविधीयते नमार्वधातुकमात्रे एवं तर्ह्युपग्रहकृतो भेदः कालतो न ५४

नेपरत्वात् कर्त्रैमिपाप्रवभवतिचानमपुनः दिशेषेण मतित्वधिकारे भूतेकालत्रये वर्तमाने चानशनिवाध्यवाधकभावाभावः ॥ ब्रह्मभ्रूण
कि मविशेषे वहोनिकिं वापरत्वा कालत्रयेप्याप्नलाभेनियम्यते अथ किं विदेवनियम्यतइतिपक्ष उपपदविशेषदर्शन अनेनवानुनियम्यत
इति ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विप् भवतिनोपपदान्तरेनेनपूर्वहन्तवानिसत्त्व क्विप्नभवति अथेति कर्मण्यण्हनरस्यनेनेति भाव किंवे
वेति ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विवेवभवतिनिपमपानरमितिकिंभूतेकाले नियम्यतइतिकाल नियमोपमवतिशतरेवनियमद्वयंभाष्य
कारेणाश्रितं ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विप् भवति ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विप् भूतएवेत्येतत्तन्नियमद्वयं नात्सुपाने अनेन च हृदहोपुष्ट विकृपा
त्वेतु विशेषनियमोप्यावशेतसमाप्तविरोधात्त्रारपणीयः अथापेति यस्मात् ब्रह्मादिष्वेवेति नियमो नैक्विपतेनस्माद्वत्रप्रयोगात्त
वेनपपातत्रमपि अपरांत्वपि हन्तेर्भूते क्विपपयाप्त्यादितिकर्मणि ॥ ॥कर्मणिकुञ्जिनरतिवलसीमप्रतादेः शास्त्रेण विक्रयः
प्रतिपिद्धः तत्क्रयविक्रयकुत्सिते अन्येष्वपि अन्येष्वपि दृश्यतमर्थानिर्देशात्वपपदान्तरमेवाश्रितं नतुधात्वन्तरमित्याह अन्येभ्योपीति नि
औ ह्या परिपूर्वाप्ति पीतो किं केपयोनकर्ताविनावि ह्यालिङ्कतौ कृकवत्स विदिदपसंस्तविधीयते एवदुकॄपवति रह्न वसकालीक
कवत्स विशेषमिति तत्कर्तव्यं योभूते कृकवत्सतो निष्ठासंस्तोभवतः । ततस्तसंस्ता विधानान्यथा उपपत्तेस्तयोर्भूते विधानमनुपपन्नमिति तत्र
ततपरोपलब्धनभविष्यतीति यद्यपि कृकवतु निष्ठानाशितव्यापि संस्ताविधानेहपत्वसहनिर्देशारवापिहि वचनेनतिर्देशोनत्वहितं विवति

हृषप्रभृतयोपिरिति १

३२

कै॰३ तं।कृतेनेनैतिसाधनात्वेनेत्यर्थः।नहिसंतानिरोधेनि।इदानीं दिकालंतविपर्यनिरसनात्क्रिया।आकाशरूपोहिप्रयोगेविधंते।नत्र यत्नेर्हिति
४१ दिनामाधत्वमात्रपत्नामध्यापने यत्नेर्हिः सावर्धमवतिकर्कवनेनमानवेयकोऽथयोगेनविद्यतेरतिनिसत्वाभावंममतिनाधिपत्येनतरकं
णविनीमतेति मतिनोर्माविनात्मनाभावविनीतिनथाहि निवृत्तकंसतावाकंकृतकवतः निवृत्तिसर्वत्रेनतमापर्यान्तकृतवतुविधी
नेमप्रधंते आदिकर्मणीति आद्येषुक्रियाक्षणेषुभूतेषुसर्वेषाः क्रियापाः भूतत्वादित्रिष्ठानथाप्नोतीति वचनं नचादिकर्मणिक्तः भाव
कर्तरिचेत्येनेनरथ्योरेशनमादिकर्मणिनिष्ठापाजापके प्रीतः कृतस्यादिनावर्तमानकालविपर्यणकृत्यसंभवात्रापेवेनरथ्योरेशनं
ले स्पात पद्मामवेत्यर्थरति पत्माद्वरोर्थविकल्पेनभाष्यनेनिष्ठानस्मातवक्तव्यमर्थः व्याप्येति आदिभूतएतावपवेसम्हृदृण्णम
मात्रस्मादिभूतवोपपत्तिरित्यर्थः तदुक्तंहरिणा समूहः सनथाभूतः प्रतिभेदंसमाहितः समाप्यनेननो भेदेकालभेदस्यसंभवरत्वा
वावाधनमामिति पदक्रमभवस्येत्यर्थं वाभाष्यनरतितत्सम्याभिचारः कृतोपिविषयेनिष्ठापाज्ञ्यंपर्ययोगःश्चानेस्मादवयवमात्रपवर्गांतत्र
तेनैष्व्या अन्यथाकुरः पयोगोनत्मादित्यर्थः किंशरकृतरति पाककर्मिमामतकत्वप्रयोगोननसकत्वक्रियापविप्रमाणितेभवतिनावत्
नैमाननत्वेवक्रियापाप्रवत्तवे ननत्त्वनक्रमस्यापव्यामीशरीः सुखत्वंतरतिभावः अतसंतापरस्त्रेतिपाकशानेपमाहृत्यसत्तत्वत्वमुमा पपः
नमनत्वकमानेनक्रियानरत्पते अवयवनमनरूपयापरत्वमारारनवक्तव्याताच्च तदुक्तं कृपानस्मरमतेजिव्यामान्मीनानमसूहिता। ४१

९२

मरून्कृविदपेवोतिसंदेधंवलूगरिभिरिति येनयेनेति। गरेन्नयत्याग्यमानापेनयेनावयवेनसंवध्यतेसमुदायरूपाक्रियानविच्छेवात्वयवेनसमाप्यनेत
त्रावयवानोकालत्रयपयोगात्क्रियायाश्चापिकालत्रयपोगः लिटः कानचू छंदसीतितिरेवरगीतारिति वासरूपविधिप्रलादेशोपनाम्नीत्यकं
श्रुतेनेति छंदसिलितिरित्यनेनेत्यर्थः तस्मिंचलिटरहासुकृतत्वारानंतर्पोरितिभावः नरेनतरिति उत्क्रांतोपपयोत्सत्तरतिभावः वेदधान
स्पेति। वेदंवचनं। छंदसत्वारध्यायसप्तकासम्हलारः रोपेणनिहत्यभावेलसांवहनद्दीतितत्वरकारः भाषायां॥ ॥इदंकला
देशाविधानाहनमामासेलिटमरादिभ्योनुमतेनसविशेषविषयत्वातनुभेवावकः पाप्नोतीतिमन्वाह भाषायामिति अपवादवि
षयेविधादिनिवृत्तेपवादः एतनसूत्रानुमितौलिटनथाध्यनतेलुङ्पोक्षेलिटितिच नेचामनिर्देशोलङ्लिटोश्चविषयनिषेधपात्रा
तलङ्लिटोमानामित्यर्थः अत्यंतभूतसामान्यमवक्तकाशः।एततरोदेशविधानानुमितनमेवमरादिभ्योलिटः कानुनेतुपरोक्षेलि
भिद्यतम डित्येननविहितत्वातत्माप्रकृतत्वात् परोक्षेति निरयग्रहणंत्वेनिवृत्तत्वमन्वितस्यर्थं अपरोक्षयग्रहणंपरोक्षेलिटितिविहितस्यलि
टस्तिरासार्थं णार्थ अपरोक्षग्रहणेनेति अनद्यतनपरोक्षेत्यैतिवचनेनवालिटःपर्वेधीयतेतत्रपक्षिन्नपक्षेपेजितनमधवीति
तत्रलङ् लिटोभवतः तत्रधपरोक्षेलिडितिविहितस्यलिटः सत्रांतएविहितत्वातत्कस्माभावान्निसेभवंति।भाषायामपरोदिभ्योवालिटि पां
ति।लिटः कानस्वतिसूत्रेगोबिसृत्रवर्त्तनेनचनक्तुमुत्नासंबध्यतेकिंतर्हिलिटा।तत्रचायवचनात्परोक्षेलुङ्भावः सिध्यति।तत्रोनद्यतनेलङ्

९३

२=

के॰३ ४६ प्रोतेति द्विरित्यत्रास्यमनुस्यानुवर्तनात् नवननपोत्तवोऽपिसराशियोवा नित्यमवतीत्यर्थः रुपैप्सिवा न्नाप्ता अमसीप्सानेऽत्रनारीपिवानसमीपिवा
निर्मिताविमवतीति जवेपुषीति रेणोस्तिरुकमः तत्रैरामामस्य वैनित्यत्वाद्द्विर्वचने रीयैरणः किंत्वीसप्पामामरीधंनेतन्मामर्थ्यादेकारेणैव
भवतेनेनरूरीधंमात्रकारादयवगीसोरिस्त्वत्रापि पूर्वस्येपाविधेः पूर्वविधित्वात्तत्रकहैव्यपणारेशाम्यस्थानिवत्वादेकारेरामुमागान् नेनी
नेकारत्वादिरुप्राप्तोनिपात्यतइत्यर्थः भूमानरावतिपश्चगइति पदाभूतेरणानिपात्यतेनरावि ईपानुपारानारमारावेपिप्रापोति यथा
स्याभित्र्यमीप्रीत्यत्रोकं नित्यत्वात्पूर्वत्रिमित्रौविद्यानीति पदित्वेनेनानिपातनेनस्कारिनिप्रमत्रात्सावस्थिकानादृष्टामासिस्यनेनानिषेध
नेनिवार्जितस्यत्रनिपातनवमाराच्छिः किमतेनेनत्वपूर्वीविधित्वात्ताराचेन धुंसणमावः इरानीमुसारावितिश्च संयावात्पात्पत्रकार्णेन यथा
श्रपाति हकारि इत्यपिति द्विर्वचनेकृतेऽस्यायामरीधंनेवेकारे रामस्पेरेपारेणोनिपात्यते पपृषुक्ष्योपिवानितिवेतनि रियारेपानिपातनेन नविवृ
तिानेयाविमम् पिवाविषाभित्रमियमनित्तिनरुद्धेपाप्पारेनेनिपात्यते कविनृमाण्वेषिनिपातः सपेपिवानित्तिनरूपमिस पदी
इष्यः कनरीति इत्याणीत्यत्रनेनानारीवधिपाप्रानइत्यर्थः मनुवाक्रमीपतरीत्यत्रापाप्यामरीधमेकृतेनेकारश्वास्त्रेवाणेरांग
नम वलीमधरनियात्रकृतेऽस्यानिवत्वादेकारेशः प्राप्तोतिरूपहत्वावश्यमप्पामरीधंनेनेकारेणोवाध्यः भेदरोपः नेहस्यानिवद्भावेनरू गप॰
पमतिरिस्यते कृमाश्वपश्च पूर्वमपोरेकारेशोनएकारमिप्रविनुमरेति श्वयवापणारेशेनवाणरांगमितिवचनेनवाधितस्येकारस्याप्र ४६

८४

गृहः स्यानिवद्भावाद्दाधित्वात्वादेव्यवरसमावात् अंतनरति अप्पामरीधंनेकृतेनारीति विधीप्रमानइति वृत्तिनिषणारेशोहत्वारेनप्राप्नोती
त्यनिपात्यते नतेश्रुकावत्वाद्धस्वेकालादूप्तमाभिरसनेनेवेदपवतीतिश्वगारेनभवति गोपिपिवानिति इत्याणपापेकेकत्वतमावेवाति
द्विवचनं तस्यचनिरुकमुशेरेशः कार्यांतनुनिपात्यसेवेत्यर्थः श्यैस्यानिति मिरादीनां द्विर्वचनेकृतेनेकारचत्वादिशेः पूर्वस्मात्
नियमं गुरुः गुरुः लूरोरिति कालविक्लेषमद्वावाश्वमेणचौद्यमापाम्यविवत्ताश्वपेणश्रुतिममाधाने अचेति चंन्नेतोरिति वि
शेषनिश्रूपाभावात्सामाम्मस्येसूपुक्ताविपवहेलेभोकः असतश्रुतिविवहेपाकरणवार्थः शाश्वयोगानिमित्तमिस्पतरेननरदश्रुताव
इंतुसहदेवविषेपशुलामान्यपारितृप्सलनुभारिशयोमनुपपत्वतएव विद्याप्रविवत्तापीतुलमारिशयोमहतिनकश्विदोपः । वमिलौरि-ति । तत्रेश्र
तुर्थामानुश्ववत्तोपरावाकंपश्रुपत्तैश्रुवाताङ्गमिति । तरातेतातिकालतातिपृहरभ्रुपैवमत्वामनप्तननिमितिलहः प्रमोलहः वक्तव्यः इकत्या
ऐत्वेश्रुनुर्थीमामीरिसमश्रुमनेद्विनीपापाश्रुतेः प्रथमोश्रुतनइलाकः नामाण्मकनतविति पराश्रयोकामिकनमतिकान्नरविश्रहः
चूपंनामांनिवां [illegible] लहः प्रयोगः पराननुस्याश्रवृस्वश्रुकृतनरालः इ॰ पनूपरवेत्यर्थः अनश्रुतौ अपरेशिनद्दावेनेति यथाश्रुतै
भेदे आथातामेममनेवमानिलेटेनिमृतीति नत्पादापिमसुरापापवपवेभेरायपेणामप्रसंपपत्तनेवपवाद्यरातनास्मेनासंनद्यतनोनभवे
पु॰१ नीसन्नानेनतुवमतोवपवन्यतिरिकृतेत्रमपुरापेधोरोसि । नद्ह्रीणा कालसामान्यपंकालानिर्देशसेवजो किकाः । नववनिर्देशमात्रे

९५

कै॰ ३ णव्यतिरेकेणान्यपतर्जितमश्चो तेवैति अश्वनञ्जश्च वल्वासमोह्नोपिपश्यस्यतेपोण्यनामाराज्ञप्रेणरर्थेन विषयर्णिति तोधाभावः विभाष्यासार्को
५० वैपत्रेन्नरोविति परतिश्चमिदंवासगणमनारितं तत्रांशवचपणर्थवृधारीयणात्रैमतेन्नाधंपणाणालाभस्मश्रोतन्नारिचर्जितभवतमार्को
वैनिश्चेनुश्चवाल्मपणोपकाण्डिकेथमाकोत्स्वामिदस्यर्थः अस्याम्निति सहपार्दीविधमानार्थवटत्रि तेनैवविधमानाकोन्वे स्तार्को
त्तोर्थेश्यते लक्ष्यलक्षणापोश्चपरम्पणे पेहलानासहपोण्प्रिमाकोतन्नामिदस्यर्थः अवैचैति परोमिनानुवर्तते तेनैभपत्रविभाषे
ध्यप्रितीभावः वैश्वेति किंपरोलामिति पच्यपोदिमाविषयोर्थः पवोतदशषाणरतितानानिनिसधाविभवैग्याः क्रियामाःपणे
हन्यादिहिपणानर्थकमिति निरकृतिति वामहणशति मधरव्यमनकारितात्समासः अन्यश्चसन्नवर्षवैससर्वानितिवेषणविभाषादितप
२१ वेदानिपातनारचसमासानः पदप्रतिपरसमनञ्ज्यौलाषूर्तिवचनान्तसमासानः मचपथ्यण्ठभाषीभावैविधीपतेनयाविपदग्रावस्मा ङ
क्तिशर्देनाव्ययीभावासभवान्ममासानोनोविजानाति सर्वविधयेवालिशारः संवैदिपनावीनंचलः पर्यायः सान्यर्थेषुदिपान्नविजानतेवरूप
तेहश्यरवाचीभात अश्वतरवामेरश्चनपर्यापोपमसिशारेनभवतीसहेणारश्चनादिष्यवंसमासांतेकुर्वेति तनोपरिदिपास्यापि
दिपणैचानोमनापत्रंवल्कनस्योत्साभिदस्यर्थः अतिपुनातिति किंवतोवातिशारेनोच्यते श्चथलर्वमिनिशब्दः अश्रोनेतिति व्यु एप-
त्पन्निरारोणविधयपयाण्यनान्सर्वमिदिपंरतिविधयपेतिशारीवर्णकोस्यर्थः इदंवेतिविभोगःसमुदायपदैर्वेदिमाणोचार्थवाचीनिपा ५०

मनरस्यर्थः कालरति पथाकालसमितिरस्पपततज्ञपाथिवेराद्धत्तादिष्यपदेशः नयायाणोत्तलमपि चमिस्यक्रियालक्षणकालपतेनुत्तानस्वपणेत्तलोन
चशाहस्येति प्रत्यपदकृ नेतहूणोचार्थपाणस्माज्ञानलास्योतलासिमवः नतोपथायाश्वरालमन्यभिचाराहरमविशेषणानंतरवतिमवेप
गोत्तानमप्यनेभ्यारदिकोपणाभिस्यर्थः कःप्रत्ययिति पचेकेनकस्तेणोधानार्थः तरातमपपन्नत्तलपणेसतानीमप्याप्युक्तविशेषणां अथस
मुद्रलाप्यपणपरसमेधानारप्रस्त्लातत्र्यमिचाराणोस्त्ररपनिशेषणामितिमत्वाप्रश्नः क्रियेति समदृहपेतिभावः साध्यनेतिति श
क्रिशर्दक्रियमतोपेरविवक्षणासाधनशारेननक्रियेमितिदच्याणसुच्यते इतोपयोक्रमभिज्ञपमचतिपणरइति साध्यनेतिति ज्ञणसमुदायपर
ति शब्दानांसमुदायपरस्यर्थः समुदायपदृहणासर्वासमकणारिशब्दोनोक्रियासिद्धौविभित्रतानिशेषासाधनलपतिपादनार्थं तेनापा
वदृत्तेमहोः शक्रपः साधनक्रियेनावततगुणसमुदायःसाधनमिति माध्यन मीति शब्दोनोनिस्यानुमेयवानाम अथायास्योतिति
व्यतितोत्कक्रियमतदृव्यमित्यर्थः तचदृव्यापस्यपरस्ते लोकस्यक्रियापरस्यहलाभिमानस्योत्ताक्रियापणेत्तालरस्यर्थः परितो गी
वीरति दृष्टापितेदेलोरस्कपरानमिश्चितवान्क्रियेतेतेदृसाः पच्येतेसथयहुपंतेसथपकुंतनरति ततःप्रमाणांगातसागपरा कालोनत्प्र
पोत्कापाकमनगात्यनावंपयेमैतेरागमावनेनलम्प्यंसंमहप्रसपणोत्सलात्यपाचेनिवृपुके अथेति क्रियाकतंविशेषप्रसत्वोपसंलोकास
क्रियापरस्यहलाभिमानः तस्याणोत्तलेनुपपाचेस्पैवभाव्यमिस्यर्थः कथंजानीयकमितिपथिपसमुद्रतानवातनपणोहोतिरामावंपतस्य

श्रा॰ ३ भितानां पत्रस्वः । कोविर्दिति । प्रतमेरवस्वर्गनाद्यानेकदर्शनो पन्यासः । इहिया तो वरमो वनमाधितिनस्य तनक्रिपाद्याचिन ह्न
४८ धानोर्ल्लिंद्रस्यपदवो विरोधिपः । तथारुचः पपाद्देपा र्थभवति । वर्द्धेति । त्र्यात्ममाध्यात्मा तत्क्रिपापाः । प्रमन्तत्वात् भिमानुरविनि
सिसिसो॰ वः शुन्मनत्वपीति । शुभमनवह्रणां विन्नु व्यासेप पन्हहां । धर्मो निष्यारिति विपर्पतां तात्त्वरवान्यरां पभिभवाद्देतिन
वः श्रवं तापत्नवेचेति नकेवलं तेरेशाम्यभूनेनारेपद्भवः पानतरेणापमनारेपविपरिभवती तदर्थः । सिद्धिकानाप मतनपरः । तपाञ्चपाञ्छ
पातिनरस्थजः कश्चिदाह । नकारिमो पमित्रप्रकारो पातनक जिणव्यते तस्मामे मेनाहपपवी कश्चिन्धन्नामो मेनपीतिवानन्थापनुप
नपानत्तणवभवनेत्यर्थः । कथं तिकृतेमेयापद्धते । तथाग्रतिषद्धत्वपोः पोपातग्रहीतरस्युक्तः श्वाह । गरीवं नमेति सर्वानामनूत
परविशेषः नचनातत्त्वा हेनयातिनपाहे तिप्रवं ध्याग्रतिशहीतत्त्वमपद्धते । कोमेमनुष्परति कोपनयो वधापमनासम्पापपा
नप्रह्यारित्यर्थः । नदूह्ये इत्यः श्चाम्यपंचमंत्रांकालविभागग्रतिपारत्वापवार्त्तिकरूपेणसूणप्रतमात्रेनमस्णापघतनेदति त
स्मापमर्थः । प्रथमे वार्त्तिके स्मगपारारोप्यामाध्यंनाप्यपंचमस्रीलसते तृतभूतमात्रेमस्यपोभवति स्मग्रुणलेत्तापक्कंचत्पणो
घातनेनभवति एतदूक्तं भवति त्वदूर्भस्थपदेहेतचप्रालूरू चांमरेतिमच्चत्रपणानुघतनेभूतविद्वेषे भव्यपोभवतिनेनोपृष्यमति
वचनेनन्वोर्विनाप्येनापानुभूतमात्रेमस्यपः । नन्वस्मद्भीतिवार्त्तिकद्वयेविधिप्रतिषेधयोः कपारानादूतमात्रप्रविधानानन्देवचा

१८

ह(…)

घृतनिमेवप्रहारेणानघतनत्वसाधि शेषवृत्तिपारेनेननिषेधारेकस्मिन्नभिप्रपेकृत्यात्रिविधप्रतिषेधयोरुभयं तत्त्विमोक्तव्यमेतर्को विषयविभागस्थ्यार्थी
वेन किमपोभिति स्मग्पारभूतमात्रेरस्यवार्त्तिकेस्मगपारारोप्यापदे अपनुमत्रोलस्पतेनराम्यमोयागोभूतमात्रेभवनेनोनस्मग्पापघनतनर्षतत्त्व
घृतन वनानुस्मग्पालस्त्वानोविधिरिनेष्व श्चयम्मग्पाभूतमात्र इत्यनेनस्मग्पालस्त्वामावविवेषभूतमात्रेपरिश्वपने नेमग्पापघननरस्यवार्त्तिकेस्मग
पापश्यापयमोपयोगोलसतेनरात्मनो प्रष्टप्रतिवचनेनन्वोर्विभापस्तेनाप्यापाणाध्यामनद्यतनरणवविविधिनापभितनत्स्मितिप्रथश्च । किंचानहदति ए
कतरभिन्नातिके स्मगपारागस्त्रानुपलत्तणन्वेनाव्यमापीयोनक्षरदस्मिन्नपमिन्वाविशेषमपरापनदपद्यते इतोवार्त्तिकमात्याप्यनापनप
विकल्पितमेनारित्याह । मारिविधिरिति जदूर्भस्थपदेहेतचप्रालूरू चांमरस्येतेशुपोगेप्रयनपघतनर्थरहणमनुवर्त्तते तदानत्तोरप्रवर्त्तितत्त्व
नेनन्वोविभापस्तेनपोरपत्तवत्तंतेतिश्चानन्याह । अपीत्याद्यनघतनाविति नेनभूतमात्रेएतापोयोगाप्यांविधिरित्यर्थः । प्रालूरू चांमरस्त्वा
पेनघतनमपहणानिरत्तोतत्तमात्रेविधिः पाश्नोतीत्याह । नपूर्वेति । नत्रेतिप्रालूरू चांमरस्त्वानघतनमपहणमनुवर्त्ततरसेनतत्रुर्थहणा
४ नद्याप्यते परिनभूतमात्रेविधिः स्मान्नरानन्वोविभाषेत्यनोविभाषाथहणानुदृत्यादिकल्पेनलदोविधानासेदस्त्रूरू भविष्यतीतिकिंल्लुहत्य श्री
हणेन श्चनपघनतनानुदृत्तेतुल्लूरू ग्रहणामंनरेणाप्रहेलूरू ननुमत्तेनसश्रूचित्तन्वारितिभावः । अथतुहिति जदूर्भस्थपरिलूरू चांमरसेनो
वाधेनोपयोगोपरिस्थतमात्रेमवत्तरस्यर्थः । स्मग्पाहेतरूति स्मग्पागशेषस्यपासत्तेर्निमित्तरस्यर्थः । तत्त्वपाीति । स्वपमर्थः । नस्मग्पाघतनरस्यपे

१९

कै॰३ विषयोपवादिनोपलक्षितम यमयोगविषयः तत्र नकर्तव्यस्य अयं परो न्यूनत्वं नेत्युच्यते विकल्पेन । विभाषितास्तानुवर्त्तिष्यते । तदनुवृत्तस्यानग्रह
४९ नग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते यस्मात्परोत्तानग्रहणं नवोः एकत्वं मयनाग्निर्द्वित्वं न क्रियमाणं द्विलोपम्यानुवृत्तिमनमापयति अयं परो न्यूनग्रहणेन हि
षि परोत्ताविकारोनिवर्त्यते यथा श्रेद्धे उग्रहणाद्वा । विकारा निर्देश्यर्थं सूत्रं रदाभ्यां परोत्ते वेत्येतत्सूत्रे प्रस्तावात्तु माद श्वोरायेति स्वातिसूत्र
णेनस्मात्सिविधिः पूर्वानस्येषपदेषोक्तसते तदूसमरस्यादित्ते यूपरो न्यूनग्रहणमनिष्टत्वार्थ परो मेवेत्येतत्सूत्रेनकर्तव्यमित्यर्थः । इदानीं
त्वार्थः समस्तमर्थपितुमाह ण्वादिवेति यदित्वममयमेलदूस्वरस्य परोत्ते न्यूनग्रहणनिरुक्तोऽस्मात्परोत्तेवापरोत्तेवेनतद्भ विषयानिनार्थोपरोत्ते
न वेत्येते सूत्रेणोक्ति नत्र यस्मात्परोत्तेन्यूनग्रहणमनर्थकं तूष्णितार्थपत्वार्थककर्तव्यं तदस्मादन्यपरोऽपि परोत्तान्ग्रहणमर्थवत्ते यदिदूत्तरपरो
न्यूनग्रहणं निवर्तते नरानसं बहुमत्वं ग्रहणमपि नित्यं तेनतस्मात्परोत्ते वेति नित्यं भावात्तस्मात् रस्यपरोत्त नः परोत्तान्ग्रहणं विषयः पो
सेत्येवमपरो त्तानग्रहणं विषयः प्रतिसूत्र वास्मिन्द्रस्यदूसरस्य ग्रहणादस्य ग्रहणं विषयः प्रथमपो न्यूनतमात्र विषयाविनिमते रोणेव्यवस्था
याः सिद्धत्वात्रार्थो वार्त्तिकारंभेणेत्यर्थः नेनोपरस्य नित्यं तु नरस्यपरोत्ते पवेनमात्रात्सिन्याघेन सुत्रे बाधकः । पालनेनमनदूलितो । ॥ कर्मो दू
प्तः ॥ अष्टमाविनिति नित्यमात्रामविपाकारिक्रियार्थनित्यत्वात् अमारेऽनुवर्तमानस्याव्ययमान्नि विवर्हपोलदू सिद्धस्य अर्थः इत्यस्ये
इति अनेनसूत्रेण भाव्ये इयमनिपरिस्मृतश्चपोलदू क्रियाः तेन रावर्तमानाधिकारे दर्शनमानविहितस्य लदो विधीयमानेपाशद्वदानवा ४९

अतिर्वदनं७ व्यन्तरणान्तं श्रूयते यदक्तर्याक्रियार्थी यात्वनामयभूतकमेनयतिवद्भवति नेतरत्ति निष्ठत्वप्रित्यवर्गेऽनवाभिप्रत्यमयितेनपातवनं व्यवत्री त्यति
वचनमिलनेकार्थसमनातस्सूत्रं कर्तव्यं कुर्वन्ति यः सर्वेण्यतति वर्तमानविद्येववनेस्तुतिविषयेवत्वाजस्यैवमित्यर्थ वासरस्य वा सारत्तिवर्तमानं न
भवन्तीतिभावः अर्थानेतदूर्व स्तन्यमिति इहाधीमहेरस्याधनस्यततेषामध्वंनवतद्धिर नेपराधेनेन्तरादिकक्रियांकर्त्तव्येनोनार्धीयतेनराधीमहिरति
यपर्णोनसाधेतोमीतिवचनेनवतेतिलटः भावेत्ववेति वर्तमाने त्तेषु सारेरुद्वात्स्माश्रिकावाभावात्तस्याधावासत्वाक्रियारूप
तोभावान्तदूर्वमेतर्भावमानसमयाण्मावरतिभावः अतीति मावाध्यसाथीर्णविन्यतारे भवेतम विद्यमानेत्वा अत्रान्यत्र प्रथमान्याद्यन्तत्वेनेत्यनुमति
प्रत्ययनिर्दिष्टोवर्तमानोवालवधीनिसरू कृत्स्नत्वमविद्यमानमावान्नूर्वमानाभावः क्रियाणां समाभावानुदर्थः वाप्यमितिति अध्यापनेयराव
हेतेनवोपमेतेनरागस्यभोजनादिक्रियाणां लिपिकनादयवक्रियास्ता अध्यवसायपनेवस्वयप्रवादक्रियेतिभावः नदूर्कदूरणा अवधातम
वीर्यनिविरनूरवदूनपेते क्रियासमूहेष्वत्वादिमनात्वर्थानमिति वर्त्तिनिर्दिष्टकपोपिमाविनाक्रियत्वेन सर्वेवद्विक्रियान्तेनात्मकोभोवो
पलभ्यते नरेंनाल्लदयवायमेवेवार्थ वक्रिया साध्यात्नतिभेदेनानेकत्वेनतेदनि नित्यप्रवृत्तेचेत्ययमोऽसंगतोति इहेतिनियमसिद्धय
विमाणक्रियेवक्रियार्थानयपरिच्छेदादकालरस्त्यतं तत्राणांस्थिनिर्विनारिभेदेनमित्रापवनारिस्थित्यादेभोरिदकेनिक्रियाभ्यासंकाल
नयपोगन्नोपपत्तेरित्यर्थः उक्तं वहरिणा यानेभिवानेनवेमात्राननुविकल्पनेपर्वनारिस्थितिनिमाल्पाद्वेणाभिव्ये यसिद्धभेदात्मायां

कै॰ ३ विरूपात्वपत्वक्रियाः ॥ माह चेर्षणामिथंनेमरूपाचव्यन्न क्रियारति । नारनि । नामानेयकालरूपत्वान्कालसर्वक्रियाविकरणात्वादिति भावः नामनी
५० ति त्रिणात्मस्माथ्यमनन्तारनिणत्रणार्थस्यमावितात्त्रिणत्वानिष्पत्र्यानि कैरणारूणांतरणाभावः नवनर्तनरति पतिवर्तनक्रिया
पावर्तमानानामासभावादित्यभावः कुरस्पारति स्वरूपसंबोधनतुल्यनेमानक्रियाविशिष्टरस्यार्थः अनरवारु नविचेविनेति आपाएव
कर्तेत्यर्थः ॥ एवं यो वेत्ति सोऽपि नेवः किंपुनर्यो तु द्दातायोमीत्यर्थः मत्स्य विहितमात्मनत्वेभावपन्नपरस्परद्वीकरोति तथा चोक्तं भगवता ।
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमिति यो पुंसकर्यति विवादकथपुवेसनेनप्रजापं
पादवंदरांपति मेधाविसमनरति मेधावी वा सो संमनर्थजतिविशेषणमसमासः षष्ठीसमासलक्षनेनैनवरत्नामामिति निषेधात् पतितन्नद्धं ॥
णमिति पातः पतितेनमत्किं रूपं नास्ति वपतनक्रियेत्यर्थः अनागतरति अनागतत्वात्त्वासमत्वात्क्रियायाः पतमीति त्वपरेणोनुपपत्र
इत्यर्थः अतिक्रांतरति नैधेवक्रियायाअसत्वात् सर्वोलोकरति क्रियायावर्तमानत्वाभावेऽपि पतिपतमीतित्यपदेशः नेराविशेषाभावा
त्सर्वेना सर्वेऽपि पततीतिव्यपदेशाप्रसंगरत्यर्थः अनागतमिति एकएवरत्नात्रपतत्पतेनानीतानात्पतनागतेनचैकस्य रत्नाणमागमनादिति क्रि
यावेशः संभवतीतिभावः सर्वेचेति कालत्रयक्रियाविवक्षायां रापस्यपोनरूपः क्रियापयत्राविनिपरिहारः हेतुः प्रयोजनंगमनत्स्येत्यंशांतर गम
पापनिरर्थकत्वार्थमित्यर्थः रहत्स्यमितानांतत्राणभंगानिनामेरेवरत्नप्रस्थेशांतरपदानिर्वर्तहेतुकात्तंसंभवतीतिगमनक्रियेवत्प्रमितिमवत्त ५०

902

नरालेवनरत्नाकरवतीतितत्स्यपोनवाचितस्यपद्यनरतिमतेनानरत्नाम्ये तेक्रियायाः वर्तमानत्वाभावेऽपि तत्स्यविध्यतेऽर्पणभावपसंगो वर्तमानो हि नत्र
व्यपदिष्यते वपतिपत्नो तत्राने करत्नानामपूहात्मकेक्रियाप्रबंधरूपेतत्त्वामेकलपणाच्चतीत्यादिव्यपदेशपनरत्यर्थः अविद्यावापतितेति कुधिकत्यक्त
३ धेकरहितमित्यर्थः ॥ विमसेति विमसमवाताअविते रज्यमाने रज्यमाना अथिपिन पुरुष तेरस्यमाने नेत्यावस्मीत्यंते किंतर्हि पुमानेनाविवानांतत्त्वात्रि
दृहे नेयोमपिरारुः पतीयते । तथा कारककर्मेतिपालेपपंकेकरूणामपहणोक्रियायेनरतमूहाणा निरुक्तिशब्देनानलसानेनानुविभावात्सनीति
श्चिन्नाति विपुकालेनभावाद्भावनायपानैत्रिमावाचिनोपभावनावश्चेननातमिपकालानपनामिपकस्नैपसरंति कल्पयति अनेकरत्नानामपु
हात्मकस्याधातुवाच्यस्यार्थस्य क्रियारूपस्य पूर्वापरीभूतावयवस्यानुरूपीपत्नरत्यर्थः ॥ ॐ ॥ इत्युपाध्यायपुरुषोत्तमकृतेहेमभाष्यवृत्तौ
वृत्तौ पारवेहितीपसमाप्तिः ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ अतः परं कर्मीति इह पाणिनिकोपिलक्षणकर्मपिशाचवानांवैसेननकर्तृकर्मणि
विधीयमानागुणभेदेक्रियायांतिकर्तृकर्मणी प्रतिपादयति । तथा च पचनसौरन्नं देवदत्तः ओदनः पच्यते देवदत्तेनेति क्रियाप्रधानत्वात् क्रिया
तस्योगाभावात्तत्रानेकत्वावेशाभावं अन्येतु कर्तृ प्रधानत्वेनकर्त्तारीतिनिर्देशमिपारपंति तथा च क्रियायां लाघोपेशत्वेनगावेशोभवति पाककर्तृप
४ श्चापकेनत्सर्गति । नतस्वरस्यादिवर्त्तरोपिक्रियानस्योगाभावाहितीपाधातुस्पत्नात्वप्रथमांते नाममात्राभिधानारूपत्वेनोपपद्यतरत्यर्थः अपच
तीति । तथा चापचरोदनं देवदत्तमपदेश्यमास्थितेस्यत्वेत्यर्थः ॥ नक्रियाविरितिविरुः भावितेनोलकारस्याणाभूतकर्त्ताद्यभिधानेन चारि विपयमस्तु

903

कै॰ २ क्रियोपसर्जनेन कर्तुर्यावित्वाभ्यानेनत्याचक्रियायामनिभिन्नहितीयादिसामानाधिकरण्याभावस्ति त्स्यर्थः ॥ कर्तृकर्मणीमिति ॥ चनिपत्तुमिमर्थः ॥ करणयोति ॥
५१८ मिद्धान्तौ यश्च नाभिरमन्त्वाभ्यानेप्रकृतेनत्रपदेतंपद्यन्यादिर्युपाधारर्यभावतद्यानिनोक्तिद्वाः पाकिपार्थेभिहितत्याभ्यमासामानाधिकरण्य रेवरतं
मनमापत्तरस्यर्थः क्रियाप्रति त्र्याद्रियप्रमाधिंपेस्यतेणप्रवेद्योपश्येनेनकागमनानुपपोपाभावादयपपमामामानाधिकरण्यंपनक्तविरुपनस्य
मिनिभावः भवतीति पदपविनदोप पोमारययमामामानाधिकरण्याभावः पस्त तेणनिर्द्दीपनेत्याविग्रस्यतणान्यथानिहत्वाक्रिया
गाद्यामानिमिनत्वारभावधाहितीयाघ्मन्नेनत्यथासिद्देनतुणामान्यतोदेशेनानुमानेनतरोमध्यमासामानाधिकरण्याभावगमेन
त्यपत्याहेशस्यतनुपपयप्रत्यनिभावः नयद्येति ॥ व्याशुमव्यागाचक्रधातिपदपधनेहपन्नदृचारितणाक्तस्पतीतानेकारिक्तस्पगपर
ग्रहणारनेत्याविद्यानुमानेनतत्ससहाभामीवाध्यते तदुक्तंहरिणा स्पर्शिवदेवोहरहेनेनयथा चक्रमसंतनः ननत्यान्नातचक्रस्पविक्षि
त्रेस्पप्यनेहितरिति ॥ कस्पविरिति ॥ नत्वणोरर्शनेनैवमंवेयग्रहणमपितुसक्तदर्शनेनापीत्यर्थः तत्पर्णपोपिति भाष्यकारवचनमपा
मागाम्यातस्यानिमर्गाणिनाभिस्पेकवद्भावोनक्रतः किंपुनरिति पदविग्रस्यपनिपेवेवाक्यभेदाद्दोषवद्भमः तथापिलसमिद्धंप
माहित्यार्थविरमावगीसनवर्शनिविचापेने कोर्जनतरति ॥ कुर्वतोरेवरत्रमयापपाविस्यतमापेत्तहत्वावाद्धितोनोग्रपतेपरांतणोरपेक्षने एव
चपरांतेरणसामानाधिकरण्याभावाद्वादेशाप्रसंगइतिभावः ॥ कुर्वद्भिरिति ॥ षष्ठीसमासः ॥ समानाधिकरणमधकितुयस्मन्यथ ५८

निषेधेपिरोधः सच्चयत्तनमन्य कुर्वत्रादृति त्र्यवरेवरत्वादिनापरांतेरणसामानाधिकरण्यादादेशाप्रसंगः ॥ एवंमित्रविषयप्रदरोषः ॥ सिद्धंति
ति लक्षणदोषः कर्तव्यइत्यर्थः ॥ इत्यायुक्तत्वाएपरहणमंतरणानविधिनवहिरंगोनुक्तवाधनरतिकिंतु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादत्पप्यपणात्वा
र्थं कन्मपरनिमित्तरति सप्तम्यत्र्यापरेशातरजानवोभवनः ॥ तेषां सकृत्वात्पुनःसत्रिः सुपलिमित्तः समासः समासनिमित्तंचोत्तरापरमित्यर्थः ॥ भवेति ॥
नास्यकृत्वात्पुनरपन्नेत्रोत्रस्यानमणादिपुत्रत्वादिपुकोमत्वेपदादेशविध्यार्थमितिनास्तीतोनताप्रवत्तरोषयरत्स्यर्थः ॥ उत्पत्पहरेत्वोनातायुपपपधिरुति मिश्र
देशादिति भ्रूकुमाणमिति त्र्यथार्तनेशानत्र्यकायतत्वाभावादिनोपसंगरत्स्यर्थः पचतिनत्रमिति निरःश्च्युस्येनत्रलकायेत्रस्थान त्र्यपचतति
ति पचतीति त्र्यथापिलस्यहतत्वात्पुणुस्यत्रेपस्यपेविवीयमानत्वादेशः स्यादित्यर्थः ॥ तिङ्ग्रहणंन्नराश्पीत्रकाशाः ॥ तरेनरीति व्यवस्थितविभा
षाविनानाद्यपदेयेहश्रपोगामिद्धिः तनेहीति व्यवस्थितविभाषयैवसिद्धत्वान्निस्पयादेशायोगितिभावः किमार्थमिति नतःशरशरानयावि
को त्वकेयोगः किंपुनेतत्यंचविभाषेतिकृतेनेननोग्रघमासमानाधिकरणरतिहितीयोपाणोनिस्पार्थोव्यवस्थितविभाषाश्रयेणनुविस्पष्टाप
निषानेत्यारिनितरर्थोहितीयोपेयाः तत्रमा ॥ ॥ गुणरति गुणशब्देनात्रसाधनमुच्यतेनिकृष्टमत्रपतीत्यादौ पराभ्यामानाविनानाद्वारि
क्रियानलसेनतराणत्रोणावादेशासिद्धिः परानुक्ताएकेनलसेनतरर्थोमिरेवचनेनवहृषपत्रपचन्तुक्तोरेवरत्नस्फकैपविक्ष्यमत्रपतीतिपति
वचनेनरेवरतोनस्यने त्र्यथवाध्यशेवारिणीणाशस्यने कर्तृश्चेति परात्हवेवाकैगणः सावनेशूरस्यनेतरानिनेचामिहूपपीपार्थः परात्र र्दं

कै॰२ णोवारेणीणमनत्वग्रहणंमराविप्पर्थं। अनामानेरतिाह्नभाव। मानेनिनाभिलस्तलनुणाभावेनेमथ्थैः नमाणमनंहुडेर्लेरलणंकिंनर्दिस्वभावमात्र
५२ कत्पनमाविमर्शनेन सारारपत्त्यैति अयवहणाम्मायंवपंवः मकुर्त्तोनिधमानवाचानिनतमरक्षाः मरारिस्पृशेनोपालानामरमाह। अहे नुवेत्स्माव
म ति मात्माकीवाहनितुडिशानिस्मारैवारेशविचीमानाल्वरनुपीपते विशुनिक्रियेति विधिनिक्रिमानेरुलिमातुमसुत्रणकिणापलिष्ठमलुपालिसरे
वहेमरनिमर्वनामपणामेर्वरेवहस्तस्पलनुताणिनेहतस्तवाचोवारेभिनिभाव: वैनरिति मम्रचीपमानंनकिमाह पृथसमाणमालहुतांकतेविशेषम
नत्तुणाभिस्प्पैः शौनिक्रियेति नवलाख्यानमपिवलह्रताणंभवनिमपणाचेतत्पलत्वाणः षुइपरिभाव:॥ ॥शेमा॥ ॥शौषप्रणामिति शात
शानवोानवनेनारेवंसंनाभविष्पनीनिपथ्वः मापशानवाविति अमानेनोपग्रहणवस्पविधिप्रयंपमानवनुंसनाविधिनिभाव: अोमारेति ने
ह्येनेनशान शानवोाऽघमात्रेपापस्वषनरनिलहृस्यानिकरनारिषमविसनहुपवर्णपसंनाभवनीत्यर्थः चनचेति अवसीनेननारनपेलणाचेति
भाव:। अनेनिवर्नेमानमामायीिवेने मानवंइतिवचनात्रभ्रतैपिशानशानवीभवतः किपुनरिति अनिरेशानमनेशानशानवोभाविष्पनः इ
ह: सेटेतिवचनानुमपविष्पत्वपांनिपथ्वः हसलेति वन्नेमानवरिस्पनिरेशाहिश्वानमेवमनेशानशानवोः स्पात ननुसंता पञ्चपाधिका
णाेहवस्पपणवानिनिरिशेन ननुसंतानेषानूरः महेनेमसंतरुकुपनिहफक्तविधानेनमात् पद्यापिपेशपंहः निहाःक्रिपंनामिनिनराकाणः एम॰
क्रिपंनेविहितपोल्लनेपोःमञ्मनानिवेपनकामीपंमगः। अपेति संनिहितनसेवबकृनःमवेनाश्पापणमर्वारिनिपथ्वः।पपघ्मनुहत्वाघक ५२

१०६

नपेः संनामिटोपपेनेनसंपारनापनेोमहणंक्रिपनेनयापिनपपोनलानवर्नीप्पनाणंअपिनुपमाणानुवर्मिपपोनननिनिक्रिपणाणामुपि
नोग्रहणंथयोननसंपारनापनालंपिनिभाव: नाविनिवारनरनि पारेनेवाभिपनोर्थः महिमोणुक्रिपाणेनम्पुनरस्पर्थः। नावेनाचेति हवेत्सत्त्र
नेपाारेभ्लवारिशापाारेशापो शोक्यानप्रिनिशकः। कारकरति ननारीनांविधानमामधौक्रुनशानवोनभाविष्पनः किवारीनामपिनो
पविधानमपणापारिनिपः प्रत्यपः आरेशोनिनिवर्तनेनेमनरोरेवापपवारोशान् शानवोयशुनरस्प भिपाषेणाधुनुरोराहृतः एवंचनरनो
पपुरारार्थं पुवोनाकाविरसम्पनुनहितोचकाराः। अत्रैवंकृत्वामिति कप्पमिनिवेरूष्यने नाविमत्रपाणेः पृथ्वमामानाधिकरणारे
नविरोमानन्नवर्पशान शानवोविधीमेनेमावेवचनूरःमरिस्पेननिपम्पेने वेसनेनमेपथमासमानाधिकरणारैनत्रएवविकल्पेनविधी
पेने अन्नामाविति। इड्धावो: धातुकाक्तिणाेरस्पनेोः शानननोडीस्पतपोवचनशाभिपवानिधिनिपस्यपानोपग्रहणंनुनलरोनुवृत्तमनवद्रश्विम्पा
परहपसंभव: अनापोरिनि नारिशापवामरुपविधिनीतीस्पकुत्वारिनिभाव: साध्वेनाभिधानेचेति नरानिपस्पापिसाधनस्पाभिधानेशाजी ‹
निकर्तृरैवेप्पने आरति विरूाणानुनिषापुनारस्पारोमावकारो उपग्रहमिति आत्मनेपदरेसनापारत्पर्थः अभ्याप्ताक्रियारेम्पशानइत ने
पाप अम अन्वाचिति अनाडीत्पाच्यिरे आशाविति नवेवभवीन नवहवोशमिकुरारिभ्यः संताप्पापोवानिराविस्पेनेवर्नोचविशेषः ग
नत्मिनारोचनिनिरुस्पनाविनिषानेः पकृनिहशभवनिहचिहनत्वः। आवेति नपनेलपुक्रिपाणेनमात् नेपनेनकर्तृविनिहनिचसमाणा

१०७

कौ० १ इनिहत्नवचनान्मवोप्रथमंख्यानत्वोपादिः भाव• नैसाहेति लिपेः स्वतत्रवानिरुक्तारिति भावः॥ ॥ प्रकाशि॥ ॥ ननु तिनिस्त्रवणानकिंतं निष्ठितत्वाहा
५२ कतोः किन्तरीति हवेनरीति एकाएमवर्णेनतेरै रोत्याख्यामवतरत्वर्थः॥ कृत्कारार्थे पाम्बतरत्वर्थः॥ एवनचेत्र संकृतामख्यानाख्यपत्ने कोन्तरति
नेनापि इत्नाभावादत्वाभावेविमर्नैनी योभवतीत्यर्थः ॥ यथर्थिति वंहितानाधात्वविधानारिहतुनरभावात्रवमानविषयमनादिमतैनी योभवतुनि॥ ॥
वाधिमा॥ ॥ धिनतापविति उक्तार्थे इमतिकार्यार्थत्वसंभवात्तमचो यामणार्थेतेन न्यारिति भावः॥ हयमतरति विकल्पेनैवहृस्वत्तु विघ्नेन नतुनित्य
मित्युक्ताउणिन्कार्यार्थरतिद्दिन्यते किंर ऋतमनेकावरतितानोवहृवचनं श्रमपणार्थमेवपवोनेकत्वात् हलादिप्रतिषेधार्थलेति॥ प्रत्ययमा
मात्र्यावकैवतापकमात्रापेतेनतं तच्चनेभावार्थमेव ऋवैकव्य परिस्परणमिति नच्चमकमेकार्थपरिपहणोश्चनमिधानुरेनेनमकमेकारति
थानान् स्पृहिहे• प्रपिक्रनरति नृहल्कृत्राम्यमरत्यतलत्वना वेध्यानुकृतहृणमनुवर्ततेनतुनिरू• पहणामिति भावः॥ वेनहीति• ननु तुविनामति
लकारेणैवनतापामानिस्वहाणुस्वसिद्धानिखुरसु॥ तिवामोनोत्पाहः वेयरोपः पारिभारिति सोमानमविधानिपकारस्त्रुतुमनिरिदं घः॥ पमा
ज्ञनोभाबाद्दानस्यतविन्तवापत्यपना योविशेषाति• उभयत्रप्रकारश्रवरान्तेनोरीतरस्तुरात्मनेभावात्• श्रद्धास्वारस्याणप्रकार्यत्वाद्धा
तरामचविषपरथान्यर्थवर्तमानस्य धेयोभवतिमति• ननुविराउ्रयोः त्रिनीत्यातप्रतिषेधः प्राप्नोति• एवंतर्हि श्रद्धाश्रापृद्धार्त्याकाप्रस्रेपा
दात्तंभविष्यति• य्ययवारथानेवांमतापहकोविधिरिनित्यरतिहिवेवनंनपव तेमतो॥ वाहणमहन• रकारोपुद्रत्तमुक्तार्थोमिरेहार्थवा• ते ५२

एम
मे०

१०८

६

कोनुमतिनारपिपामन्तपरल्लका॥ म्यनयमन्वाहकार॥ श्रहणेनस्याम• स्वकारमाणनिषेधार्थोचकिकिनोः॥ किन्त्वाहकारनिरेशावमापः॥ श्रमरीनि•
पापनोनिनिपातनगापदि• वीषमेवः किञ्चोनुभाप्यकारवेदनयानारापोतेनन्यकेनाश्रवेनोराहरणानीनि• श्रथाविठ्ठावेकिकिनोः पारस्परसेता
कल्पानमवति• नयावामने परित्योरेह• रश्रारिन्धानन्यातृतःनेपरोप ः तारेशानोपरस्यपरमेतानन्तुलकाररूप• भावकर्मकर्तृषुतहीलिंहु कि
क्रिनोपाप्नुतः एपोप्यरोपः उभयत्रयोः कार्यमितिरश्चानउत्पत्निरश्च कर्न रकिहिसनेनाभ्येकवोक्षणानकतोतिपरोभ्येविति• यत्रैपनाधिकारोच्च
क्तंपानरतिभतकारलापविशेषाजीतिरुपने• सहशावायेनरकार्याणुनिरिशेनेक्तिकमकानवावाणिकि किनोनेभवतः ॥ यमेभ्यो• तिरपविधि
तिनि• किवेसनत्तुणुपुनर्गोपोतिवनुनेनरतिभावः॥ यथर्थिति एर्हसत्नेपावलुवारहस्यर्थः॥ आर्कीरिति• श्रुभिविधावाकारः॥ दीपेवचनसामर्थ्यादिति
• दीर्घकृत्याणभ्रीभापापस्यानाहृविपचनीछेविरीर्घनेनभाव्य• ततेतुतेमुपमारणोरवेकारेशेचरीर्घविधानमनर्थकंस्यारितिभावः॥
प्याहरिति• संभावनेलिंट• हृतमेवपरत्रेत्वात्मनेरीर्घोनिप्रवर्तनेरित्यर्थः• हुपुरिति• इतिताथाथारित्याख्यासस्य घपमाणेलाक्ष
र्िति गमः क्राविनिमलोपः गृहणीति दीर्घसमुच्चीयमानेदीर्घश्रुत्यावाभिभावोपव्याख्यानारवाचतस्तविध्याश्रपणान्नु हृतेतौवानेति
संभवा त्वंहृवेध्यति विरथध्योहकिंपपोनंनपिति किंमाविहिमपन्नमानस्य पृषुः बनिवृत्ति• कृपमपताद्युर्धेभ्यः चरमेतनविध
पनापिवत्तैपानविषयनपानकोर्व्यपापेनवाधनैः हानमिस्वेनतुप्रत्नोपभवति नैनेसधिकानहनीपीनाडपतानेतमस्य

१०९

कै॰२ लपविधानात् वर्तमाने हि रूपस्य वर्तमानत्वमिति षष्ठाध्याये विस्तरः ॥ ❀ ॥ इत्युपाध्यायपदैः परसुतकेशवकृते पदमहाभाष्यपदरीपिका नाम्नी पाणिन्याध्यायस्य द्वितीय
५४ तृतीयपादे तत्र प्रथमाह्निकं ॥ ॥ पादः समाप्तः ॥ ❀ ॥ ॥ डारौरसः प्रथमस्य बहुलं बहुलवचनमिति डारौरस इत्येतत् ऽ उणादौ तौ शास्त्रान्तरप्रसिद्धिमात्रेण अनु
भिन्नशास्त्रार्थं प्रमाणमिति भावः बहुलकमिति प्रथमस्येति तिप्तस्झीनामेकवचनेन ऽ सामान्येन सिद्धे विप्रतिषेधे प्रथमानि वचनानि द्वितीयानि द्वितीये
क्रमशः इत्याह ऽ पश्चात्प्रतिषेधे ऽ थोपादानमुक्तं तेनात्र विनिर्देशे द्विवचनं तत्र उणादौ पदे भवति यथा द्विवचनस्य सौ ऽ प्राप्तं कात्यायनेनेति तथा तेषा
मुणादीनां प्रापणे प्रत्ययस्य च पञ्चकेन नेत्यात्मस्वतो नेति बहुलवचनाद्विहिता प्रापिप्रवृत्तिरेनात्र ते प्राप्त इति द्विकं भवेत ऽ का पिकं का पिकं दत्त इति यो पा
णिवत्कार्यमित्युणादिषु विहितानिन्नति शेषाः णिवद्बहुलवचनाद्विहिता अपि न भवन्ति तेन पदस्य च प्रकृतिभावः मतकार्यमत्र नाप्रयोगः ऽ किं
प्रत्ययेति प्रत्ययः प्रकृतेः प्राप्ता वेत्सु च स्वभावाद्वेति बहुलं पाणिनीयतत्त्वं पक्षः रोगौ मेति निगम ऽ अल्पत्व मवस्थापाद पदार्थ पारत्वः
कृदिः प्रसिद्धिः न चमत्काः सतान्यथाऽर्थः ज्ञेयः प्रत्यये पञ्चस्विन्द्रियपदार्थमपादाने त्रिपर्वमस्तीति नामुष्याते ऽ अपादानोपादानादिषु अर्थानिवह्नलप्रह्रण चा
अकृतिपूर्वकेत्युपरिष्टाद्भवतीस्था व्याकरणोऽनिन्यसारगतस्त्वेव बहुलत्वमनुरत्तरस्यार्थः अपि स्वार्थः शुद्धं तो पकस्तादि विशिष्टो ऽ नष्टतानानमव
प्रत्यय मित्याह मत्यापि त्रिकमितिव्यपदेशमित्यर्थः ततोऽपि प्रस्तुतस्य प्रयोगतं प्रत्ययस्य प्रत्यय प्रत्यययपरार्थ प्रकृत्यादिः द्विविधाः सामीप्यं नामाधनप
प्रत्ययविशिष्टप्रकृतिप्रत्ययौपनोपादानेन प्रत्ययादि तमित्यर्थः प्रकृतिमिति प्रसिद्धाप्रकृत्यादिकामित्यर्थः प्रत्ययपरत्वे कियादिकः प्रत्ययः प्रति प्रत्य रामः
पदेन प्रसिद्धमित्यर्थः तेन हप्येहलत्ति विषयस्य प्रत्ययान्तिप्रकृतिरूप्यतेन न सिद्धं कुलेति नमर्थकोऽन कर्तव्यं किंतर्हि साधुत्वेनाभिमतमिति ५४
सुमंतो

११०

तिप्रत्ययार्थपत्ति कं तामिति भविष्यति ऽ अनद्यतन इति भविष्यत्कृत्येषु विषयत्वान्वर्तमानेनत्वाहरिशो ऽ नद्यतने न प्रत्ययप्रसङ्गात्
नतश्चाप्यारूपे भविष्यत्प्रत्ययोऽनद्यतनेऽपि यामा त्वनद्यतने भविष्यति तिवां क्रियाभेदः इति चर्ते ऽ तिप्रत्ययं नेति ऽ एवं द्रुतरत्ययत्वान्मान्तनम
प्रवर्तकापाणि न वेति ऽ विशेषणमन्यत्र माधुर्यमिति तसाऽयमेव णयमादयः प्रत्यन्तरस्यार्थः विशेषविवक्षायां चाप वा रविहितेषेधार्थ नं
विषयेनिश्चिन्तायामिति शास्त्रस्य प्रविवक्षा एव इयं पवतिने आभिधानं भविष्यति स्यादपि प्रयोगात्प्रपद्यते पावत्प्रवर्तनीति प्रतिम वि
कुरः प्रत्यधिकार भविष्यत्येव पावत्सुसाहाय्ये ज्ञेयो भावान्भुत्वं भवति भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य बाधनात् अप्रतिमविषयमधिकार्थं तन्मा
भवे त्रैविध्यात्वं नवरः स्यात् हायोपात्रकाप्रविशेषविधानाभावे वर्तमानकालस्य बाधोऽनव्यात् निष्पन्नाः ऽ अधिकं तत्रार्थं इति ऽ एवं तत्र किंत
प्रयोगो विषयमानमिति द्विरहिता ते विप्रासापा मन्दिकं त्वमेसतु निर्देशमर्थं कुमुद्वन्तरे अकैकेमा ज्ञितिप्रतिमविषयत्कालेऽपुष्यति शो
तरत्तु तारेनपर्यश्लिवेषो विधानेऽनन्त्यनेन प्रतिपावः कर्पयते लेति पातकप्रायेऽभविष्यन्निवर्तने ऽ यस्मात्रत्पातनिषेधेऽनिन्तुनेपा
निःसंबंध भविष्यत्प्रत्ययविकारविधानाभावारं स्मेतिनिषर्ष्टानपतिविधानाते अस्य पातककारनिषत्ताप्रत्वटे ऽ वनन्नितिकालाहिभूत
बादि कालरति शहरशक्तिसाभाव्यापातकस्ताद्वस्य प्रतिकालविषय पर्व विनिभावः बातुमिवचारनि पातकलत्वेवभविष्यत्वं घता
पतरत्यर्थः एवं प्राहरिति भाविपात करताऽरिकपाठेऽस्यतथाभिधाना दित्यर्थः तमादिपेनिषेधार्थमिति ऽ तेन कर्गाज्ञानेतिविहि

१११

कौ॰२ पोव्रजनीस्यादित्यत्रपुन्यतेरत्यर्थः॥ नावत्र श्रुतिपदविरुध्यर्थमिति। नापकेनेति(एकत्वा)त्पुनः श्रुतिपदं विधाना येपि पोगरत्यर्थः॥ यथावि ३२

५५ हितादिति। येनप्रकारेणविहिता यथाविहितारस्यसमर्थत्पदस्पष्टं। अथवा यथाविहितेविधानेमेयमिति यथाविहितारमित्यस्त्रीविः अ

प्रामीमावेनप्रथाविहितान्मितेरणात्. वचनग्रहणमिति वचनग्रहणेनलोकप्रसिद्धं वा वचनमवगाम्यते त्यस्पामनेत्यनुमवति।

अएकर्मणीव कथं पुनरिति अ अदृष्टविवानाश्यनिशुक्ततसत्पवादुत्सर्ग विपयपरत्वत्तुलंबाधितः एणात्. कोस्तो वे

त्रजनीति। नथाचापवादविषयेनस्यादितिभवः वचनग्रहणमपीति। ततश्ववचनग्रहणात्कर्मणिपविपरे अतिसिद्धे पुनः

इत्यर्थः कर्मग्रहणंकर्मणात्त्रयोग्रहार्थमितसपवारविषयेपणसिद्धमवति करणविरिति वचवंतेनुभविष्यत्कालेऽपवादवाधनार्थस्यादिति

भावः इत्रपीति नतेत्रकोदत्वादेोनुमतिरतिकेवलस्यकर्मणउपपदेसताप्रामभावान्प्राप्नोतीतिभावः अमेकं वे

च ति कर्मणिक्रियायामिति निर्देशक्रुसमभीनिर्देशान्पसेकर्मणउपपदेसतोभवतिमिति [illegible] इवावादित्यर्थः॥ ॥ [illegible] ॥

वचन शेषग्रहणमिति क्रियार्थोपक्रियायां प्रामिति निवर्तिमित्यनरतिभावः स्वरीति अर्थमावः स्वरी सेनावसृज्यमानेकरिष्यतीत्या

रावेवस्मात्कारिष्या मितिव्रजनीस्यादिएतलावाधितन्नात्तस्मात्. शेषग्रहणात्तुक्रियायांक्रियायां क्रियार्थायामितिस्वसमप्रिवि राम॰

द्वमीपनरतिनत्रापिन्दृदूमिप्रति शेषेचविषये बाधीपद्मिति। विपर्ययमावनंमनुनरो यग्रहणमिमिनिभावः इवनहीतिनवशे ५५

इमहिताडेयग्रहणात्क्रियायामनुपपदेत्ववूमित्यनीतिवातिकाल्पमाराप इत्यर्थः इदानीं योगविभागात्प्रयेणवक्तव्यंप्रयासाप्रमानुमावः

मनहीति स्ट स्तू सद्धि विहितिविवाति अप्रश्यमायमानाधिकरणग्रहणं उपलक्षणं सत्रोपात्तानाम अर्थानोरतितिबोधनेलक्षणं इतनुष्य क्रि

पायामपेत्यते अपतने एवंचेति भविष्यत्कूमानपतनेपिवर्त नातित्रेणोकशेषेणवाद्वपोर्भविष्यत्कृपोनिर्देशादितिभावः

भविष्यंत्यर्थःरति भविष्यंतीशद्वेनद्वौवार्पमतपाद्धदु अते अनद्यतनरति प्रयोगदर्शनेवृत्तावद्वगोणाद्यनप्रतनेप्रयोगम

वति परहत प्रत्युपतापरति उपतापोपणः स्पर्शनामयाधिविशेषः अम्पवापवाषच्यवतिमृर्विशेषः इट्रिगे स्थिरः

भावे कांतारस्पशापेकोर्थं ज्वमते आधीति अधिग्योधवचने भावे मर्वे लिंगरति लिंगस्योपलक्षणार्थत्वात्सर्व संख्यारस्पविधानं

हितीनेति नतश्चशवेनयोर्थः प्रतिपापनेपहित्रि गोत्सम्याधिकृतस्येवाभिधायकेनभाष्यमितिस्त्रियांभावेरजिषामानाधिकरणे

नमवेवस्माभावात्स्त्रियामकर्तरिचकारके क्रियत्पयः स्यात् भावेनुपुंसि एवं नपुंसके भावेक्तस्यत्राकर्तरिचकारकेरत्युप्रनि

हनेत्वात्रपुंसकेकर्तरीक्तः स्यात्. भावेनपुंसि हित्वदत्वयोश्वपाकोपाकारत्वादेप्रसपानभ्यास्यर्थः जातेति सनत्वणेोर्था विना

लिंगसंख्याचत्वनिर्दशात्प्रयानरितनयोः शद्वेनापारानेत्याहसंस्कारमात्रमेवनुनरद्रूपादानेत्र योजनमित्यर्थः अंतरिपिकन्नादिरिति

अनाशरोगहारस्यपर्थितसचविनार्थिवनेतेअन्तर्भवमनपीवेननेतस्यासिकुत्वेष्वपारगरित्वाद्दाप्यकारवचनमामाएणग्रहानलोप

कै॰२ भावः। ततः स्वार्थिकस्यष्यञः गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति। तत्र सहितानि पञ्चाशानीति तत्र एवं देवलोपीनसमासः। द्वंद्वे तु गुणानि रूपाणि तानि विशे
५८ कवद्भावप्रसंगः एवं चानुकल्पे करकाणीति बोध्यं कुटके शब्दे ष्यञमपवादिनः ब्राह्मणादिपाठीति पूर्वोगमलक्षणेनाबाकरणाक्त्तेः अपवा
गे च सर्वलिंगासंख्येभावप्रत्ययानां परत्वान्नादेहस्वालिंगसामान्यपोरविवक्षेत्यर्थः यथवेति पाकादिषु क्रियादिविशेषेषु गेन्नलिंगतन्ना
गते च विभावशब्दवाच्यसामान्यं यथा वलेभादिविशिष्टगोत्वं विद्यमानं तत्वं कुंकुल्ना गतेचेति नराभिन्नत्वसमपाविधायस्यतरसर्थः सप्ताचेति पा
चश्चाब्दवाच्यसामान्ये शाकलोपादिविशिष्टगोत्वविशेषेवः सामान्यमेवप्रचारको विशेषोंशः एतदर्थः एतिमेवगोमिसपिपाकादिवत्सुत्तौरिमे
पक्ष तद्भावविशेषस्य सामान्यमागतान्तरनिरूप्यं। यथवेति एकस्मिन्नुक्तौ मानुगतंतरूपाभावपक्षे चोभिन्नेसं वेध्यापमपरस्परकृत्यावेनत्व
वृत्यिं तत्र पाकादिषु विशेषरूपताभावश्चब्दवाच्यस्य सामान्ये तदङ्क्ष्मे हरिणा आचार्यैर्गानुनायेत्यिपक्षेको मपरिसमाप्ते संवेधिमेदाद
योत्मासविधिः प्रक्रियाभावप्रयोविति भवेतोपरिते भवतोभासेवाच्यत्वेनप्रवृत्तेनपक्ष्यमाणपवादिभावत्वाच्यविशेषसमवेतेनतत्प्रत्ययाये
वनिर्दिश्यतत्रसर्थः। तत्र पाकरसादौ पक्रनिभागः साध्यरूपमर्थमाहृत्यप्यभागगतस्यरूपतां यदङ्क्ष्मे हरिणा आख्यातशब्देभागमाना
भसाध्यतयाभितेन प्रकल्पितनामपदाशब्दमपदार्थविशिष्टक्रमः साध्यत्वेनक्रियानिर्भात्वरूपनिर्वचनत्वा मन्तणावस्तुपतस्याः सपनादिति एप॰
वंश्चनरति अकर्तेति कारकयहणं किमर्थमिति। अकर्तरीति पर्युदासपक्षे कर्तृसंज्ञायास्कारकस्यग्रहणविज्ञानस्यतेशमन्यगतिषेधेपि ५८

वाच्यपरेरेनसंज्ञायां घञ्भवति कर्तीत्यमवनीति विवक्षितत्वाद्विधेयापोर्विधानादेवेत्यर्थः सचेतनविहितनासंज्ञायां घञ्भवान्वर्थं संबंधिनिकाकै
ए वसमासमर्थो ह्लितामन्तरोपेक्षः स्वार्थ इति साध्यमानरूपः स्वार्थ इत्यर्थः विहितइति भावभेदमनुवृत्तमान आह। आनाहइति कर्माद्या
आन्मननवृत्ते विवाहलक्षनपदं तत्राहेति अन्यथाभावे संज्ञायामिसेकमेवपोगंकुर्यात् योगविभागस्तुविध्यर्थं न सनयोगमे
सर्थः अपरइति सतभावप्राप्तयरसर्थः अनेनेति साध्यमानरूपो धातुवाच्यश्चायंमनेतः। उक्तइति भावेधातुकेप्रतिसत्वभावपेर
थितिपादितः। आगार्थमिति तेनपरिमाणाख्यापोसर्वेभ्यपरत्वनेनघञ्कारकेभवतिनतुभीवेरति एकातिनोक्ति ति। दहृतीरसत्वभा
वेषु नोपसंगारेतरर्थवशनजरुकमणोभिन्यादिनवकृत्यमवति परिमाणाख्याया अजपोरिति। अस्याध्यापुरस्तादप्यवादस्यापेना
चमेवयत्नवास्येतनाप्रभृतिभावः यौगार्थमिच्छावाधिति पदपदचेति यो। निरिभिन्नपिश्चानियम्याविभक्तिपवादार्थमसर्वेगह
चार णोपादानेनैवप्रभवितुमर्हतीत्यपन्याह। सर्वेपरत्वादिति बाध्यमात्रापेक्षापार्श्वरापाधेह्यायांवोपुनस्तादपवादस्यापोनार्गलिनिभावः
सर्वेभ्यपरि एकः पाकइति कर्मत्यापिघञ्भवतीतिभावः सर्वेद्विधिति नोरर्थ्यवनुवृत्तोनेनापमथोहृत्यन्तरतिभावः। तेनाधिकारोपवादःकृत
घञ्भवति। अकर्तर्याश्रयइति सर्वेभ्यरतिपंचमीनिर्देशात्परपवत्थोतस्पतेरतिभावः अयोश्चयरतिभावः। तेनाधिकारोपवादाधिकृत
णोघवाधिताघञ्भवति। अकर्तराश्रयइति। सर्वेभ्यरतिपंचमीनिर्देशात्परपवर्ज्यतेभ्यान्तरतिभावः अयोश्चयरति त्रिष्वमभित्यर्थं

कै॰ १ निर्दिष्टपक्तिनो विधानार्थो ऽप्यपत्यं ककेतिनानुकाकोऽत्रहसात्रभावेपुनर्नभविष्यति नेतरस्मि। अपपाधिकारात् तरत्नारविति ति
५७ लोपेसतितस्यग्यानिवत्वात्घनोऽप्रपातृहिर्नस्यादिति निमित्तविघातिनेनस्यपदनिमित्तत्वात् क्लिलुपपत्वात्वेतिप्रतिषेधाद्दाप्यानि
वृत्ताभावान्नात्वात्वृः सिद्ध्यति कालेवेति· अत्रंपनयोरेरणानिनोपत्योः कपणेपपाठेपनेवाक्यतरसर्थः ए॰ स॰ प्रकृत्याप्रप
त्येवावोपनाबाधवेनभाव्यंनन्यों ऽप्रपत्यापिक्तिनुरनिमित्ताह॰ ए॰ श्चेति· श्चात्प्रिति कुरोरिविनिपातत्वेवचने शारदति· कपोति
घन अकृतनोशारइति· अकृताकारनरत्यर्थः समिपके पतिपाणेवाविभाषितृहिरावेपेणाश्रवं: पक्रः अपलिसिनत्रिवेशावाक्याश्रये
णत्वपरिहारः कर्म इत्यत्रग्रहणमिति· प्रकारणोक्तपोनितिक्तिनोबाधकानामप्यनेनबाधनमितिभावः यतोत्त्वाशिषिति· अपूप
भानश्रो ऽन्यत्रहल्लरस्यकारस्यापिवाधप्रसंगादित्यर्थः सिद्धेतुरिति पद्येवंभावक्तुषिरितिक्तिन्नशामोतिष्यामन्तीचेनसिध्यति·
नेपरोपः कृतस्यपोवहल्लमितिनिवचनापत्रेष्टत्वाभयप्रयोजनात् अग्निविधौ· भावेकारके इतिहृपो पिपकृतेषाहृशक्तिस्याभावा
ड्वेणवरग्रहणंपविष्यतीतिमत्वाह भावग्रहणमिति· नपुंसकइति मध्येपवाराः सूत्रोक्तविधीन्वाधेतेरतिरग्रहणाघञनवनुत्वेतन
लकारादीन् भावग्रहणानुत्रयिकविधानार्थो ऽत्रातपिवाधेनरतिभावः अथेति नपुंसके भावस्यप्राप्तानेनतोस्त्वेवकृत्यमितिभावः राम·
इत्यग्रहणमिति· वासरूपोत्स्त्रियामितिवचनासक्तेकारपं सुपितिप्रकरणकर्षणवासरूपविधिर्बाध्यनरत्यर्थः। इत्यत्र ५७

पेमिति· वर्षाणामित्यपिभवतिवृष्णोर्वर्षाणामिति भाष्यकारवचनात् कल्पइति· एषंतेभ्यो। विअनिपिटेप्यनेवभवति· एतत्पात्पंतानामितिर
वक्तमनार्थं· नवमत्वाविति· अपिप्राप्तानिविधिः स्वाविशेषः शरह· एघस्पइति· मध्योरात्रनेकृत्स्नेणभवति· वशिरत्योगिति· घनिमाभ
२ वक्ने वशनेवचः रणंसामित्रिकित्यः घनर्थइति भावःकर्तवजिनेकारकृघनेर्थः सवेकृव घनसारइति अत्रेरानेतनसिध्यनित्यप्रप
वा रेणाघरानवर्षमिणादित्यर्थः। अकारांतात्इति· नतोनोपेकृतेरात्रनिवृत्तिस्वेणापवरात्रन्तभवतीतिभावः सवेद्या नि· कृतस्यपेहृपते
प्यसर्वापवादस्त्वादितिभावः सवर्देतितिति· निपातनत्पसर्वापवादत्वादितिभावः सित्रिपंक्तिरन् स्वस्तिपिति· स्वमात्रमेतिनेवभवतीति
भावः स्यागणपा स्यादिप्यइति· वाक्यमावापेत्रापांवाभ्यामेकरूपापेत्रापांवापरत्वादपवादस्योपेतात्मितिभावः सुनिमा
विति· विभाषाप्यानपरोऽपमवोत्सनेनविहितो कृत्स्नादिति अनेनस्वाधनेनस्थावकाशावधिः परत्वादुत्तरणवाध्यनरतिभा
वः। अपवीति स्वहाधनार्थंवचनं कृतपदोः स्याविधिषिति उत्तरसूत्रेऽरतिभावः कृत्यं चकारेणानेनतरसस्यपदएवसमुच्चयेन
तुम्यवहितप्रपक्तिनरतिमत्वाह· वावचनमिति नेनक्रियाकृत्यादिनिनिहएवपसिद्धिः भूदिरा अनिति· अत्रोनेस्त्रप्रम
र्गादिविधानविनिरुद्धिरेकारगः इहानिर्यापष्यैवविति निरिणरोवणिर्यवपदेवर्त्तते तपासमेघोपरर कुवोदिति अन्यथानित्यवे
धकत्वादस्येवग्रहणंस्यात्वस्तुरादीनामितिभावः। अकृतानिक्तवचनादितित्वस्युरादीनामपदिस्त्रेणानिकृतत्वनितात्मा

वै॰२ प्रत्यासत्त्युपलक्षणं सन्निधापनीयस्यार्थः । तेनाभ्यासे भावस्यानिर्देशादिति कृत्योपाध्यर्थे करणस्यार्थः । कर्तृनिपातनमिति । बहुलवचनात्कृत्यविधावपि भवति किमः ३३
५८ क्रियाकारकयोः कर्तृत्वात्स्वार्थे तस्मिन्नुपकारकत्वे भवति यथा विभक्तिवृत्तिः यथा विभाषा वा लोपयते ॥ इति अर्थवती लीलो के ऽपि कालनिर्देशान् वाचकः कृ
न: श्रावितृत्वात् एवं ग्रहणं समाप्तत्वान्नात्मनेपदम् । भावादिरिति · भावाभिधेयो वर्तमानकारणत्वादर्थः । बहुलग्रहणं कृत्यविकल्पार्थमिति · अस्य वा
३ विनिपातात् प्रकृत्यन्तर्गताः समुदायात् कर्तव्यः एकार इति कारकमपि कर्तृकारकत्वेन तस्मान्न भवति प्रत्ययोत्पत्तेरभावात् · कर्तृकारणं कार्यं स्वकी
यैस्त्रीकारस्येतरेषां सम्भवति · नैतदस्ति एवं हि विविक्तोपमानेः कारकाणां भिन्नार्थत्वे निष्पत्ते · कारकस्य समानकर्तृत्वे नि · साधुत्वकारकत्वात्
विहितं तेषां कृत्यानां तत्र वाक्यत्वादनन्तरं तस्य शानप्रत्ययादिरिति · एवं समन्वयः परिनिष्पत्तिका लोपकर्तुः समवेता विभाषाकारकवचनादुक्त
लक्षणात् संप्रदानादिष्वपि · कृत्स्वपि वक्तव्यं वचनात् द्वित्विति संप्रतिपत्तिरिति कृत्स्नोऽर्थ इति तस्य ग्रहणमपनीयते द्वन्द्वग्रहणं व्यापकत्वात्
७ नैवं नैमित्तिके तेषु ग्रहणं न कर्तृत्वान्निपातनात् · वा स्थितिः · अनपत्यत्वेऽप्युक्तवति भवतः समासवचनादिति इत्यस्य सूत्रत्वात्
पूर्वग्रहणात् सर्वत्र न चेत् कृत्विति · समासे एव भवतीत्यर्थः · कृत्स्नस्य श्रेयस्य पश्चात् स्थापना वा पश्चाद्रोपवाचिके कर्तृत्वादिभिरुक्तैः · प्रत्यि
मौ इत्येको समासवचनादिति · यत्र वर्तते सोऽपि न भवति रात्रौ न्यूनेऽपि वर्तते कर्तृकर्मणोः कृत्यपूर्वो दिति तेनात्मनेपदं वा स्यात्तत्रापि एम ·
रक्ताम्भ इत्यत्र स्थितत्वादुपपत्तिरिति · अवग्रहितावात्सुप्रत्ययस्थानेः प्राक्प्रयोगः ॥ वाक्ये भवति भवतेस्तारो वेत्स्यः ॥ विलक्षणत्वात् समर्थोद्धतौ ५८

रम्भं च कर्तृकर्मणोरपि सिद्धमेतेनोत्तराचार्य इति एवं च विलक्षणत्वादनन्यस्य समर्थत्वात् उच्यते · व कारस्य समासविधेयोर्थत्वादारी षड्डः तद्वो
पपदे तस्मात् श्रीपते कृत्यैनो भाषापाधिरिति · तेन समासविधिकार्यं ततो नामार्थान्न भवतीति वचनेन ॥ ॐ ॥ सुपा श्रावयते परस्यैवोपरस्य
नेपथ्ये भावप्रत्ययोऽयं वा पाठात्प्रयोजनं विशेषणस्य समासानुकूल्यं ॥ ॐ ॥ वर्तमानसामीप्ये · समीप एव सामीप्यं स्वार्थे ष्यञ् वर्तमा इति
ति अत्र समीपस्य भावः सामीप्यं वर्तमानस्य सामीप्यमिति व्यावृत्ते · भूतभविष्यतो ऽनेन तस्य पाक्षात्प्रतिरेशान्तवारेण स
मीप्यसंबंधो न वर्तमानस्येति समासासंभवः · नैष दोषः · षष्ठीं प्रत्ययस्य असंभवात् · तथापि समीपे सामीप्येनेति षष्ठी समास
निषेधः कस्मान्न भवति · अत्र केचित् · गोत्सपारीतो न ष्यङ्विधौ शाखोत्तरविशेषो इति · अनेनानुक्तः अपमेव निर्देशोऽत्र पदानि अविरेः समा
सप्रतिषेध इति · अपि तु वर्तमानसामीप्ये षष्ठीसमासस्य गुणात् संप्रत्ययात् न च तत्र समासनिषेधः । न च वर्तमानः सामीप्यस्य गुणोऽप्य
७ नभिधानादेव न भवति · वर्तमानमिति वर्तमानस्येतासौ वर्तमानसहचारितानां तस्य पानां समीपस्थितानामिति सङ्ग्रहः · कालप्रत्ययादि
ति वर्तमानग्रहणेन समाहारे च प्रत्ययस्य पानां ह्यपमात्रमेव लक्ष्यते तेन तत्रसंक्षेपेऽपि समीपस्थानां भवेतामानः स्वसमीपविहितः समिपेऽध्या
त्मपारिताना च्युत्वेनतेऽपरविषयादिरित्यर्थः । वतेति हेतुविधिविभाषा वा तस्यापरार्थ इति लटः शतृशानचावित्यनेन वर्तमानाधिकारादु
वर्तमानकालविहितस्यैव लटः शतृशानचोर्भवतो नन्तु कालान्तरविहितस्येति भावः । तदादेशाविति शतृशानचावित्यत्र · वर्तमा

३२

कै॰ २ नयहणमनयानपेक्षणादिति भावः ॥ योनहीति ॥ एतत्‌पक्षयोः शानन्तात्कीर्त्यमयोवक्तव्यः क्रिमुच्यानङ्गरदः प्राप्तिरित्यः शानन्तस्यपर
५८ स्यार्थः ॥ वर्तमानविहितस्येतिनिरन्तरस्यारितिविहितस्यानिरस्यार्थः अव्यर्थेनवर्तमानग्रहणमेव त्ताणिसिद्धेनिभावः ॥ अविहितावविहि
तरस्यकर्मपानवानृत्तणादिहितपारम्भास्मिन्‌ विशेषेविहितनरस्यार्थः ॥ आशंसायां ॥ आशंसायां आशंसेति आशंसा अप्राप्तस्य आकांक्षो
स्यावर्तमानाविविधपस्मभविष्यत्वाद्‌ विभ्यक्तालेनुच्यते रदन्ते आशंसानिर्देशमविषयभावेनोपात्ता आशंसामावविषयेआशंसम
मानक्रियावचनाहा नोर्तंतवर्तमानवत्सस्यपामवतीत्यर्थः संपद्यते चवेति अवमत्रेभवतदाद्देनभूतमावमुच्यतेन तुगहितेवोन
पतनः नत्नमापामातिरेशविशेषानतिरेशरनिमापात्त्र‌ लिनेनभवनरस्यार्थः आशंसासंभावनयो विशेषादिति पदविशेषः
कर्यदेशनिर्देशारनिवेनलावृत्तप्रापिधापितारेदाः ॥ आशंसासंभावनयोः र्थमेदाभावादविशेषरस्यार्थः आशंसा न्वागतवत्तृता
कोसंभावनमपिमाविवलत्वेतरणविति भावः चवेति अवपदव्यहरः तथामादवावीस्माकाराह्यावेदनास्यर्थः ॥ पथा
नोर्थदतिदेशभूतादितिमनसाविपरीतहतोर्थ आशंसाविषयतारा शंमाहार्द्देनोक्तः अभिनीतदरति कारणापोम्यनीव
हाच्छन्सा मासिद्धिस्यर्थः तनोभ्योः नभिनीतरस्यार्थः ॥ अभ्येतत्रधारितरत्निपठति अनिर्धारितोवर्षमावितपातिस्थितरस्यर्थः एप॰
भावनेवास्मतिविपुरस्सपोपतिपातेभवितव्यमनेनार्थनेतितानपिस्तनयोर्भेदः ॥ चरमसिति ॥ परिसंभावने निपमेनात्समर्थाम ५८

१२०

भृतः

प्नेतत्रा अपि वात्मभावात्लिविविशेषणेनोपारितेस्यर्थः ॥ क्षिप्रवचने ॥ अभिप्रत्ररति ॥ अनाशंसार्थमिदं ॥ हृषस्येवैस्यादिवृत्त १२
मत्पृकर्यने सिद्धेतिति ॥ अपणालिवीत्सपोगस्वभिप्राप्तिः शालीतातेर्वनिष्पन्नेवर्तता भूतादिति भावः ॥ हेतुकर्मस्वमेवेति २
भृत्वादिति कारणसंबंधी कालः कार्यसमवव्याप्यते कारणात्ता ॥ भवतिपात्त्रापेस्यर्थः ॥ हेतुभूतस्य वर्तते कालः समवको
र्यसंबंधेनतः कारणस्य कार्यभूतपावृत्तिनतात्कार्यकारणयोर्भेदाध्यवसायादित्यर्थः ॥ भाविकालस्तत्रैववर्तमानसप्तमी च हे
२ हेतुभूतकालेवर्तमानिति ॥ हेतुभूतस्य हेतुलक्षणस्य मेपारेयः कालः सएव वर्तमानः ॥ वर्तमानचयः कालः सएव निष्पन्नक्रियापारस्यर्थः
पा तेनतारीति ति ॥ नन्वनयमपि अस्मिन्‌ एतदुक्तंभवति विद्यमानेऽप्यर्थो नभिमतः क्रियांनकरोति नचैतावतानेत्यसत्वं कारण
मात्रस्याकार्यस्याऽरनानुमानात स्थूलेनतुहेतुत्वेनाभिमतः कृत्क्रियां संपादयति अतस्तथानाशिति सत्तावाचिनामित्यर्थः ॥ भवं
तीत्वादेः स्वद्दः एकीवार्यसत्ता कर्तृविषमानत्वादिति ॥ ननयमत्राप्यवर्तमानत्वेन तद्भूतमविष्णुरूपत्वमित्यर्थः ॥ अवात्वादिति अवि
कल्पितत्वादित्यर्थः ॥ एतदेवाह पत्रवाभावंमंतरति एतदुक्तंभवति परिसवतेनवर्तमानेत्वारयोविधीयेतः नत्वाचोक्तेविकल्पे
नत्रयुज्यते कृपोभूदिति ॥ प्रयोक्तव्ये कृपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्यते ॥ नरेवर्शपति अपिसिद्धेविपर्यासस्पृति इहेकिंविद्धितिरीप
व्यापारकालस्य कृपसंबं पतिपेरकेतेनाश्रयणात्तस्मात्रापितत्कालतामित्यर्थः ॥ तदुक्तं हरिणा ॥ सत्तामिंद्रियसंबंधात्सैवसत्ताविं

१२१

नै॰ ३ क्रियन्ते भेदेन व्यवहारो हि वर्तन्ते न निर्वर्त्यन्ते । अनिर्वृत्तक्रियामात्रस्य तु भूतानुपपत्तेः · समासाहारद्वन्द्वः सप्तम्यर्थे विवक्षितत्वादिति · नानद्य
६० तन · नैतन्निर्दिष्टमस्त्यद्यतने · अपरोक्षे विधाने · एतेनेनयोः अनद्यतनभविष्यदनद्यतनयोर्विधानः । लङ् · लृटोश्चेति · ननु च लङ्लुटावनद्यतने या प्राप्तौ तौ
कथं न प्रतिषिध्येते · नैतदस्ति । अपवादत्वादनयोः परत्वात् प्रतिषेधोऽत्र भविष्यत्येव सूत्रेणापाद्यते नत्वनद्यतनयोर्विधानेनप्रत्ययेन पृथ्वी
कालस्य प्रतिषेधादुच्यते · यत्कालोऽनुज्ञातो विशेषार्थमेव तस्मात् प्रतिषेधोपादानेनानुक्तानद्यतनविशेषविहितानामप्रतिषेधः
र्थं अनयोः कालयोर्मनर्थकं स्यात् तेनानद्यतने ह स्येव तु प्राप्तः · तेन यथा प्रतिषिद्ध लाङ्गूलोऽनुवर्तते लिङ् · यथाऽद्यस्य लोऽकुरु · व्यास्य द्वे भवेतस्य व
विहितानामपि प्रत्ययानां प्रतिषिध्यन्ते · भविष्यतीति · अक्रियाप्रबन्धार्थमिति · एतच्चोपलक्षणं · तेनाऽसामीप्यार्थं चेति द्रष्टव्यं । व
र्तमानसामीप्ये चक्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति निरदेशं · अनहोरात्राणामिति · उत्तरसूत्रान्वयप्रयोजनमेतत्स्यादिति भावः · अ
भिहितादिति · क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरित्यनद्यतनवत्प्रतिषेधस्य तद्यसमर्थः भविष्यतीत्यादिष्वसंप्रदाने · भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्निति विषयार्थमेतत्स्या
ग्रंथ न मर्यादायां वचनमस्येति भावः · अत्रापीति · विधिनियमसंभवे विधेर्ज्यायस्त्वात् · कालविभागे चानहोरात्राणा
मिति संबन्धसामान्ये षष्ठी न कर्मणि तिङ्प्रयोगे कर्तरि · तेनापरहोरात्राणां अनेनकालेन विभागं प्रत्यनद्यतने वा अहोरात्रैः अहोरात्राणं एष
वाऽहोरात्रैः · एवं घात्रप्रतिषेधस्य संबन्धः । परस्मिन्नंशे कालविभागके आसामर्थ्यादिति । इह भविष्यति मर्यादावचने च यस्मिन्नहोरात्रा ६०

णां प्रतिषेधकयोरोर्कर्त्तव्ये इहानद्यतनकालाभ्यां अविनिविभागेऽस्मत्कालविभागग्रहणं संबन्धार्थमेवेत्यर्थः · लिङ्निमित्ते · साधनमिति मत्राविशेषा
धनेषां सारिरत्नस्य निमित्तो क्रियानिष्पत्तिर्वा भविष्यति · यत्र भवतीति भावः । भोक्ष्यतेति · योऽयमध्वा गत इति · भोजनक्रियायाः कस्मिन्नुपरिते · साध
नाभिनिर्वृत्तिरिति · कस्मिन्परार्द्धे यत्र भोजनक्रियाऽनेनमासानिमित्तो मासभोजनं क्रियाभिनिर्वृत्तिरेवेत्यर्थः । लृटेव · भूतन इति · व स्वमाये
स्य चार्थे वर्ण्यते वचनसामर्थ्येनैतत् अत्राऽप्यर्थाभिधानप्रापणाद्धेतु · निमित्ते तत्र यस्तेन क्रियानिमित्तो भूते न लृङ् · प्रत्ययः · आकृतेनेकोऽविकल्प्यस्यार्थः
वोत्तासेन: विभाषेति · गर्हायां लडपिजात्वोः इति अनेनलडादिषु धातोर्लिङ्लृटौ · विभाषाभावाद् भावामाकृतिवनिर्लिङ् · वेस्यतः षष्ठीति प्राप्तात्योः स्प
व र्धयोरित्यतः प्राप्ते लिङ् · निविष्टं त्वत्र लृङ् · विकल्पः । मर्यादायां तत्रत्यात् · नाभिविधावित्यर्थः · गर्हायामहेतावति · गर्हायामविशेषस्या
पीतरस्यार्थे गर्हायां लडपिजात्वोरिति तौ च सत्राक्षेपेऽस्यवर्त्तमानकालविहितत्वात्तेन भावनतरप्तिरोधनेनवसत्राधिरस्यार्थः अर्वाक्
स्य · इदं नहीति · अर्वाक्शब्दो दिगुपलक्षणं दिक्शब्दास्तु आरम्भपर्यंत पर्युदासाः अर्पयतोन शब्दा तेनस्योपपदसंज्ञार्थमविशेषग्रहणेनानिकं लभ्यतिकं सतमो
ऽपपदसंज्ञाविधानीति भावः । अमिति · निमित्तेति धरति · भविष्यतेनिट · क्रिया अपादानेलोटः · निरिति · नियतु बीहि समासाभ्युपगमादिति भावः
र ऽपपदसंज्ञेति · उपपदसंज्ञा कार्यं समासः स्यादर्थः । भविष्यदधिकारात् विहितत्वमिति । लट् · सदेहस्य भविष्यतीत्यस्याधिकारात् विष्यती
त्येवं विहितलस्य स्यात्तदेशो चेत्यस्यास्य ह्यानेनभीहाशत्रुशान्वी अमिति । कालमात्रे विधानाद्वयंलृडूयपर्युपभविष्यन्ति यवनि तत

के॰२ याचिपत्रिणरधिकाराद्विहितेनानभवतीत्यिवतन्तानवाचम्यमनवतः। शेषे। नह्रिपराविति आश्रयंपरिसमुंतीनेस्य तत्संभावनेनास्ये
६१ णमनीयंतरमितवंत्रिमित्रमुवनिरू॰ मत्रिष्यतिर्नपावनेनलमिति वेरिस्नेनेनस्यर्थः। संभावनेपरिस्थरः प्रयुज्यते हेत्वादेवचानरति॰ अव
स्थितांकियापाश्वयणादिनिपातः। तेनरेक्वानरतिसनापांमवतिनतुरेक्वाणरति॰ गलत्यरूः माणपंगमवतिनरुगाद्रनिविषत्र
गादनिमवतिनतुगलरति॰ गलचेयाहरेव स्योतिविषयहरव॰ रंतत्रयत्प्यागेवमलत्रंहोनपवर्तते वेवाहरति॰ सानापनेनिस्पमेवा
वक्र॰ भवति॰ संनिनक्रमरति॰ वृतनविषयेयतेनिसमितंभवति विदुरति॰ पाण्येणदेवताणादिंमोकमित्रिपयेनविकल्पेनतरस्यर्थः ल्प
एवुवत्तुसविरेरेनिरानसंत्रे अविविभाषेणवाजनं विभाषाप्रहरमित्रप्रस्ययः लसणाहेतोसिनिदानत्मानचोनन्योविभाषेत्यनेविभा
षानुवर्तनाद्विकल्पितो॰ अवरू॰ स्फादापनमेतिविभाषाः वरू॰ वाक्येऽन्मतमाणमिस्येनेविषयः विधिनिमंत्रणा॰ विधधीएयोरि
ति॰ उभयोरविनियोगरूपत्वादितिपक्षः प्रेषणमिति॰ प्रसादैः कर्मणाविनक्रियायांनियोजनमित्यर्थः आधीष्टमिति॰ गुर्वादेस्तु
४ सत्पमस्यापायांणाश्रधीष्टमित्यर्थः। प्रयंवा संनापमस्यारनार्थेवभिरपाशिसमेरेनोपारानेविधिनिमंत्रणादीनांकृते विधिहत्पना
हिसवेत्याच्यपितीविषयते॰ सन्निहितेनेनि धान्वर्थेनामनादिना॰ पयारहमवानामीतेनि॰ सन्निहितमासनेनरत्रयपरमाथेवनिनंस्य सप॰
ते॰ असन्निहितेनेनि॰ पवेहमवान्भुंजीतेतिभोजनमसन्निहितेनरर्थमामंत्र्यते॰ सन्निपोगतरति॰ अत्र बपकर्तव्यंनिस्सनेमितिकंच॰ ६२

सन्निपंत्रणमिति॰ निमंत्रणविषयत्वान्तरेवनिमंत्रणेच श्राद्धपरति। परंतः सोत्रादसणेभोक्तव्यमेतेनरात्रेहित्वादिमेतिपितव्यः। तस्यवच
नाह्यानेः धर्मदर्शितस्यार्थः समाचारः। आमंत्रणरति॰ काम्यक्रर्मणिकामनपाञ्चहविर्नाम्यया॰ कथमिति किपिह्निविधारयः प्रस्यपस्य
भिधेयत्वेननिर्दिष्टुउतविषयभावेनेतिप्रश्नः निमंत्रणादीनामिति॰ आदिशब्दस्यवधानवाचित्वाद्विधिर्व्यपदिश्यते॰ प्रकृत्यभिहितत्वा
दिति॰ प्रकृत्यायोगीनामिधीयतेतत्रैवप्रत्ययेनभाव्यंनतुप्रकृत्यभिहितेर्थे॰ उक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायात्॰ क्रियापदात्प्रयंतु ल
कृत्याभिहितेषुविधिआदिषुततस्तामाश्रयः प्रत्ययः स्यादिति॰ हितवचनेति नायात्वेषुकत्रीदिषुविध्यादयोर्यो निर्दिश्यमाना
स्तेषांवाचकाः पक्षतेनीतिकत्रीदिप्रत्ययाः तस्याप्रत्ययाः अभिधानेनसाक्षात्ततीतिभावः लिङ्हेतिविति॰ हितीयविध्यादिकमर्थपरा
भ्यार्थश्रात्कोहतितदान्विरू॰ प्रत्ययः परार्थवाद्यर्थसंपाद्यनियोन्यान्तिप्रत्युक्ते॰ तदाहितीयाकांक्षितं रहेत्रवसतोभवंत
मामंत्रयतेरनिनान्विधान्वयंप्रहितीयाकांक्षित्वमितिलिड् नभवति॰ नामेतिविति॰ धात्वर्थस्यप्रश्नारस्यारमित्रयामंत्रणप्रतित्रा
कांक्षाविघनरतिभावः आमंत्र्येयरत्यो आमंत्रणस्यधात्वर्थत्वातस्यवैकत्वादेरहुर्विकापाऽऽकांक्षापाआमंत्रणमस
भावरतिभावः। निमंत्रयेयेतिनिमंत्रणमिति॰ प्रकृतिवाक्यं निमंत्रणं विशिष्टकर्मकमप्यनहिययनुअवश्यकर्तव्यमनालस्येण

कै॰३ निमंत्रणमनतिरिक्तविधिरूपस्यार्थस्याविधेर्द्वितीयप्रकोटित्वेनारपन्नर्थः। तच्च मैकं येन नारिकृतनिमंत्रणं भवत्यनुष्ठेयं तन्नितेत्तिनारिप्सुत्वं निमंत्र्ये वर्तते·
१८ शुश्रूषश्चामंत्रयेन्श्चामंत्रणं निमंत्रयेन निमंत्रणाभिविधिपक्षस्यार्थश्चाविधिकामंत्रणाय श्रवणस्यर्थो नाम्यामंत्रणं निमंत्रणाद्यशेषे शुश्रूषतो· च्यत
पंक्तौ निकः· प्रयोगाः। तौ रेतमकृतस्यर्थस्यामिति कृष्णामंत्रणारेगीमितलात· तदस्यपदार्थः· श्चामंत्रये श्चामंत्रणमिति निश्चामंत्र्ये परस्य
श्रौतोरिदमवृत्यामाने श्चामंत्रणेवान्यर्थविषयकमाकौसमाणमपेक्षि इष्यतीति एषितुमिच्छतीतिकामनामाध्यनमेवाशिष्टं योमेराश्र
योयेगाः अधीतमिति कृमासीत्यादौ लोलं इत्यस्यविशेषणेपरानुतरेवविशेष्यमेनेनाश्चोपतेतरातमस्योत्यादिनाप्येगा प्लोतं
हीतेति प्रश्नवमपेति निमंत्रयेमवंतनिमित्तवशपकर्तेथ्यंपकत्तोयोनमारिशुमपनिमंत्रणमिनिनिमंत्रणाप्याववशपकर्तेव्यनानद्दी
णनिमंत्रणमिनिपक्तानिवस्यपार्थ्योयेरस्यर्थः प्रार्थनमिति विषयत्वाद्रित्यभिधीयाणावान्त्यः कमीणोवेस्यतवकृतवचनमिति शान्त
वैतकामंसृष्टाद्देभपावधृष्टाचेकर्तारयोनवाधंनरतिकतेकर्मगतत्वहित्वबहूनां त्वेवचनामिति हि वृत्वमनवहुवचनानिमवेनौस्यर्थः। चे
णानि· अधिगतोकेवृत्तमेनत्वलनीश्यप्रितिन्यकृत्वहूपकृत्यनेनतुप्रेचारि चानिपति:। पतत्वासमिति· यतेनत्रोद्दाहिस्ताणस्यामितिक एम·
हितलादिस्यर्थः॥ ॥ इत्युपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतनागेशभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥ १८

धातुसंबंधे· संबंधस्यानेकत्वाभिधानात्तनामपदार्थाद्वयेनावपिसंख्यानिदेशोपेदिलम्मवगम्यतेघातोः संबंधो धातुसंबंधः धात्वर्थोनोपवाणद्वातुश
देनोच्यते नव्हिलार्थधुणीभवतपौवीनो· पप्पोणसंबंधउपपद्यते· वाच्यर्थपोन्नविदोषणाविशेष्यभाववत्तरणांसंबंधोपपत्तिः। तत्रधातुसंबं
धेकालोत्तरवृत्तिहितानापवत्पयानापमन्मिन्नकालेमाधुत्वाय्यतुलानार्थपिदेतस्व· प्रत्ययपदार्थत्वेत्याजरति· पद्यविपस्तवपरार्थकः प्रकृ
तम्यापाप्रीहत्वरितिविदे शाणानां संहितिपरार्थकौविताणमनरतिभावः अधातुपत्ययानामपीति अन्यापामकृतानामेवमेवधातुभ्रमणाकोय
हृणस्यात्तपसपथहणात्तुसर्वेचममवपारिष्टायांवदेहितानामपिकालभेदे साधुतेभवति योमिनानामीतिति· तदस्याशस्याशमात्रितिपतुपस
णोवर्तमानमत्ताविशिष्टपकृत्यर्थपत्रेर्धविदीपेते धातुसंबंधे तुप्रकृत्यर्थस्यमत्वमनिष्पत्तेपिसाधुर्भवति इत्पश्यामइति अप्रि
श्चामपाय्यप्रत्ययेनतिनेत्रिकालभेदेसाधुत्वाय्यतुतानापसृतं· नत्रविशेषधातुपारेनापथ्यायत्तेकालपूर्तिस्यागेनतनितेसेनतत्संबंधा
तिनिभविष्यतिकालेभवतितथानविनेतिकृदरस्यपोभाविव्यत्काम्यागेनोत्रिष्टोममपानीसेततत्संबंधाद्वेतेकृष्यात्तभवतीति
निपश्च: ।यथाकालनियमादिति मतत्रसात्वानेनोत्तं अग्निष्टोममपानीतिभूतेप्रवृत्तिनिर्विधीयतेजनितेसेततसंबंधातुभावि
२ व्यपरे वाग्ननिपतिपव्याप्यसत्त्वाप्यशादकं पनीत्यर्थः इत्तोरद्दीनामिमाप्यश्चाह· कथंनेईति प्रत्योप्यर्तमितिनामसचाग्निष्टोमयाद
ति· नत्वपरिमतेणितिविधीयतेनेतरापागम्यभविष्यत्वायग्मेनयामोतीतिपश्च: उपपरंपति· भाविपपरेषां द्विजोपणाप्यकाला

कै॰ ३ सत्वं वाक्यार्थं वक्तारसमपि मद्यांभेषती पत्तरस्यर्थः ॥ विशेषणमपा स्याप्यानादि परत्वात्मापाः क्रियार्थः प्राधान्यात्कत्कालेनाप्यवाचस्यानं
१६ विशेषणापभूतापाल्क्रिपापात्पत्तत्त्वाभावेनोपादानाद्विभक्त्यपरेष्वा विषयतात्वातिपारनात्कालात्मनात्मापरत्यर्थः । रत्नो
प्रयोक्रमांभेमापपत्रुत्वात्मीये सूक्ष्मापणनुपपदेभिसमवत्तमवीरपति॰ कुतश्चेति ततश्च विशेषोपपप्रासम्पगुत्रोजातरस्यापमपिवा
स्यार्थः कस्यात्रप्रवर्तीतिपश्चः । आचार्यदेशीयश्चाह॰ एवं तर्हीति । धातुविभक्तिकारकाणामुपहृतो विशेषानुसंबंधरीत्युपधीतपहृ
प॰ णाधानुविशेषपर्यहादर्थ॰ नैनाक्रियमतिसंबंधपदवाच्यसमवायान्वाकाजोनोपाधहेतमन्वानाप्यपत्तरांतिसद्यांभेदानिविपर्यासेनभवती
सर्थः । चूर्णस्यादिविषयाइति चूर्णादिविशेषणपपयुक्तादरस्यर्थः । आचार्यः पूर्वोक्तनामिप्रायेणाह स्वमतस्थानेनैवत्वात्स्य
र्थमित्याचयति॰ एवंतर्हीति॰ अत्रवश्पचत्यत्कालेनएवप्रमपविधि॰ एव्मः भाविरूपमापनोरित्सतत्रभाविशत्पसमभूतकालेशेषोप्यार्मा छ
रूपाः पर्यायपतायुणपत्यपोगोतत्स्यात् क्रियासमभिहारे हिंसयोरिति॰ सामान्यविहितानीति संयोगात्शानन्यानिवहिता
परस्मैपदे॰ श्यावाधः प्राधोतोनिष्पन्नानिनिर्देशार्थं परस्मैपदग्रहणंकर्तव्यमिसर्थः । कर्मकारःकृरीति॰ तत्रबाधोनिपहापाहिंसपोरपिकर्त्तरिमपा र
तिपरिकत्वात्प्रापुत्सतिर्भवतीसर्थः । विभक्तीति विभक्तिमंतत्कहिंसमरशनानात्तपोहिंसपोरम्पपत्रापिसर्थः अनिकोणमा प्रम॰
रिति॰ परिलक्ष्याऽन्यत्वस्यानेहिंसो विधीयेपानोतरानः पाल्मेपरमिजिह्मपोरपिपरस्मैपदंस्यात्॰ ततश्च दाना पिपाद्मेपरिम्परव १३

मिस्तातानितित्युत्तिकरः स्यादिसर्थः । अवेति॰ परिलक्ष्ये वहिंसोप्यानोनेरात्मने पोनोर्हस्यानिकपोः भावाहावनःक्ष्वयोरनिप्रधानितचेनो
पारानपत्नपप ताम्यादितिततत्त्वेनोः स्यानितनेनोपारानात्योरप्राहैनलोकारेशानोपविनेपरात्मनेपरानोस्यानिनमवर्णीपतरस्यर्थः । अपु
मि रारेदाम्पीति । परसारेनपरमंतानिमित्तानिरः॰ चंनेस्थचनामदंमवेपरारेशारातियापाश्रेत्सहिंसानारेशावहति॰ चित्तपतिनिनिपमि
पविर्पाप्यानेविधीयपानोर्हिः स्थानिनहातासिनस्यात्ततमचारि॰ तापावाप्रनोहिंसुपोरिनिरेवंतस्यात्॰ अतऊरागत्वं पर्दे॰ प्रमत्यनन्वे
नो हिंस्तुनीहिंसमवानिस्मारोपपम्पनुगुर्नीहिशारस्यनमपपामाश्रेरितमनुरात्रेचेतिअनुरात्रत्वंभवति॰ चार्वीतिनि॰ योगविभागकरणमा
पर्यायरानेतपेनापेरपतरस्यर्थः । गुरुतर्भयस्येति पाल्पारार्थरुतेत्रत्रममापिनेपस्यारेराः स्थानिवद्भावाम्मितस्मादिति रे॰ तोभावाचोपा
श्रवणः । समसंल्पार्थत्वमिति॰ सर्वधातोरंगहातोविपर्ययेणस्मानामित्सर्थः । अनोरेत्तानेति हक्रमानाचाप्येवक्रियासमभिहारविषये
रत्नुपीपतरस्यर्थः कृतोस्मितिहापकंविपर्ययति॰ क्रियादिविषयप्रत्ययो रोविद्यमानत्वात्क्रियासमभिहारविषयत्वात्स्येवादेशपोर्हि वंव स्म
नार्थंप्रहणंस्यादिसर्थः । हर्वेनस्यामिति पुरुषेपरतिशेषः नोरोपाविति तोरारेशोपोहिंसोरद्योनतुस्यानेनेनहिंसोपवनरस्यर्थः । तेनत
रीपकार्यातिरेशात्मनेपरात्मनेपरस्मैनोहिंसपोर्भवतः । तेनपरस्मैपरिग्पोहिंसात्मनेपरिग्पानुसोभवति॰ हिंशारस्यकर्तोवात्रः स्पष्टी
रणाभीवकर्मकर्तृपः । तिरः॰ त्वंपवतीतिनिरःतिरः॰ रस्यादिकार्यभवति॰ पुरुषेकवचनसंतेनुसामर्थ्याचमवतः । परिहिते आपिमानोहि

रा॰

कै॰ १ खपो स्थेनेन विधानमनर्थकं स्यात् । वचनांतेनोक्तत्वेपि सिद्धत्वात् । कर्तृत्वं पाणिनिरिति । गत्यर्थाकर्मकयोगोणीकल्पना श्रीपते । नतत्रखंपाविला
६४ तोरेवं तत्र कश्चित् भावत्तरविभाव । यद्याहि संतनमिति । कालाकारणपक्षयाणामनभिधानं कृतत्वात् । रतरपीति मणुचपरत्वधात्वंतर
स्यानुपपत्तेरितिनिपाततिक्रियासमभिव्याहारपक्षाविषयानुपपत्तेर्नाभविष्यति । ननुममनुपपत्तानपत्त्यवचनांन्वेतिनियमः स्यात्तत्र खलु भावे
नास्यापि लोटरूपत्वानिमानाकर्मक्रियासमभिव्याहारे तनुप्रयोगः स्यात्तेनेतरात्रि । ननु कथमत्र लोटत्वं संज्ञा न प्रयोगाद्विहितो यस्मादि
लोपस्य सूत्रस्थित्यापात् सोऽस्याभिसंज्ञा प्रयोगार्थते । पूर्वसूत्रे हि तत्र प्रयोगादित्यनेत्रापमानरूपीयोगः स्यात् । सं
५ भ्रपे । नचयुक्तमिति । एतत्सर्वत्वमेव कुत्रचित्केवले भविष्यत्प्रयोगार्थिनारादिविषयेषु सम्बन्धः प्रक्रमाद्विरोधान्नाम्पदप्रयोगः स्यात्त्व
पारिशाष्य वत्रयाधीनं । उपसंवादः । उपसंवादेरिति निपातार्थमिति विच्छेदरमिति सेत्यनेन हेतुसमत्वे तत्त्वप्रमाणभावः । अववसिनविभावना
निसंलेदपविष्यति । हेतुहेतुमतोरिति । उपसंवादः कर्तव्योपगतार्थः परिलघ्वादिरं कुर्यादेवमपि तत्र हेत्वाश्रितेति । तत्र कालोहि
हेतौ नेहेतुमन । आशीकर्मपक्कालादास्यात् हेतुहेतुमद्भावः । आपदस्तीति । कालरमवधिरीन्मप्रविमतहत्त्ववृत्त्वचिन्मन्त्र
वउपसंवादे स्मीपतेन न हेतुहेतुमद्भावः । आशंकापामपितिशिमोहेतुमद्भावेनास्तीतिभावः । लिङ्प्रयोगसिद्धये वृत्तकृते स्य
वेलिङ् नतु सत्वमस्यायामर्थेवः । कुत्रचित्कृतोत्विति । क्रियायाः कर्मादित्यात्रेयाद्वेपाने च ख्यातस्य प्रयोगप्रकरणोभावः । तत्र कल्प्यमि ६४

नि । नृपत्वेन प्रयुक्ता नारूप्यात्कारीनां भावे सिद्धत्वात् ससाधनमात्रस्यरूपभावः । सहरी नामर्थः समर्थवत्तार्थः । यथा कारीनां भावार्थं भवतीत्यत्र
सिद्धरूपेवाप्यः । अर्थोपादानं । कालप्रत्ययमुक्तत्वमिति । एतद्वृत्तावपत्रमन्वयधानामिका तत्र प्रयुज्यते । अनेक कालत्वे सत्यप्येव तत्रलाभ तावि
न वयोनानाभावः । इष्टत्वकृतिरिदेवेतो नाकारांतत्वादिद्यते रुतद्यथा नियेवत्वहत्योनेन रूपं मतव्यः । राधाश्च राधिस उत्तरे वेदिच्छाकृप्तिनिर्वर्ती
१ चक्रमः । अनाकारांतत्वात् रा हस्याभावादिस्य वर्णं वृत्तमिपतरति । वस्तत्रादिकं परवितर्पनीयसूर्यं सप्तमकृते समान सहएकवाची
शक्तिशक्तिपत्तेराष्ट्रांभोस्त्वविस्तारापांकिंप्रयोगक्कर्तृकर्म समपरेवेति । पोर्वकालेपोश्लेक्कारीदिवधीयते । नत्वविषयसत्विभावः । पूर्वत्री
त्यानक्रियायांपूर्वकालस्थायाविलोरवादिसवेष्णपिनभवति । अपरीनांसमानकर्तृके पूर्वकाले विषयाणांस्त्वप्रहणाज् । वेतरिपी । द्विधो ७
वधुते । पूर्वकालताक्रियायां क्रियात्वान्नस्यात् क्तात्तत्सपः । भोक्तुं तस्मात् प्रतिक्रियाये क्रिया वनाशर्वादरुपोस्तेनामाश्रीत्वरिमते
२ लात्कालादुलोपवनरविभावः । कर्तृपौर्वकाल्यविक्रियापाहारकमेवः । वो अंक्रियापविषयात्स्मात्त्र अर्थवहारस्य । आग्रतरतिआले ।
रूर्वकालत्वात्रवत्समअभिप्रायकात्रासमिति भोक्तुमितिपायापामोनीतिभावः । नदुःख इति भावहत्वे स्त्रियाविसत्वत्रिपाः । प्राप्तिनिप
तोनाश्रितः । किंतर्हिस्त्रिविकारोनासहत्वविधिर्नेति परात्मनः । स्नात्वा भुक्तेति रात्रिनेमुक्तप्रत्यनतिस्त्रुतमिधाना तत । नत्वाभित्वामोक्रुपि
सानामिधानमतिनियायाल्पारपपत्तेभुंजेर्मवनिस्त्रापितत्वाभुक्तेरिति । क्रियामेधीनत्वादिति । समानकर्तृके क्रियायां विषये पौर्वकाल्यप्रतिपा

कै॰३ रतुपमत्वात्रिर्देशस्यस्वंत्रीयकत्वादुपात्तेहितमत्वाविवक्षितमित्यर्थः। लोकविज्ञानादिति विग्रहमीप्संत्राह्मणानांपश्चेन्मानपेत्तुकेस्यःपंक्तो
६५ मर्वेपामादिःसम्बन्धीयतेनयेहापिसात्वावाभुक्तोपीलावयुननीतिमानमेवपूर्वत्वानमात्रेवसमयमेनेनभात्रंननुपुत्रिपिवतिमा
मित्यर्थः वर्षेषामिति आत्मनेवाआपाःक्रियायाःविशेषणत्वात्संबोधार्थकंतावनित्यर्वात्वाविशेषणत्वात्समसेणांसंबंधःपद्योत्रं
गणांतावपणार्थत्वात्संबंधःसमस्तवारिति आकालरति मद्यपिसत्रह्मणानांमादानातवेकाममानत्पापिस्मारानानेनपावि
त्वमक्रियापेक्षत्वात्नस्यपूर्वकालत्वमतीत्यर्थः विभाषा इदायारपः साधनपोर्वकाल्यविषयाश्रुतेनेननुक्रियापोर्वकाल्य
विषयाः तेषांक्रियापौर्वकाल्यविषयत्वेनैवपौर्वकाल्यमोक्तत्वात्त्काणपुत्तोगिनार्थत्वादुसमाभ्यात्मं नेवेनत्वात्ताभावुके
विपौर्वकाल्येतपोत्सनिपिनिशाक्तमतेवक्तुं अत्रसाधनपौर्वकाल्यविषयायाधुपपरत्वेवरिनार्थत्वाद्वाव्यकारेणावसमा
विम नारिसकेउपूर्वहशेनेपौर्वकाल्येउक्तेत्वात्पसपणानुत्सत्तेः पूर्वप्रनिपादितत्वाधस्त्यायारपःक्रियापौर्वकाल्यविषयापूर्वे गा
ते स्तन्त्रात्पात्तविभाषेवनिःसंदेहात्मातयनिकिमर्थंवानेविभाषेतिसत्योविपपधनेयस्मादाभीत्यपेनमुत्स्वेनित्काणमुक्तो
क्रियापौर्वकाल्येएवविधिप्रनेतत्वेरयादिनिरुव्यनेतराभीत्यपग्रहणाउदत्तोवपित्रप्रासविभाषेवस्मातत्राभीत्यपंवाहि एय॰
वेवनमंतेयणात्काणमुत्स्यानहोसनेरतिनघोतनमामपितपौर्वविधानेनोपपद्येनेतस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषयाअत्रारपरतो ६५
इति

हस्थितेयद्यपिरेतुविशेषपवनेग्रहशेलिममोरयेपुंक्तरतितथापिपूर्वमथमसारूप्यकालविशेषहतोवदत्येतेनित्याविवि
भाषेति अभीत्यपमित्तोत्काणमुलोरत्येतेअयेउक्ताधत्काव्रवीतिदारपत्वेवेध्यतेअयेपुक्तेपुक्तेत्रतनीतिभावः अस्य तथो
त्वेति आभीत्यपग्रहणानुदत्तोमसाअनाभीत्यपत्काणमुत्तोतस्मादित्यर्थः अपामन्विकेति अनामन्विभावापान्त्र्यारीनाम
पौर्वाह्निमित्तत्वादविवित्वस्यविपपरसंज्ञाविधानाउपपदसमासःप्रतिषेधःपामविभाषापान्तुअयारीनांपरतेतत्रपनि
१ हेतोर्निमित्तत्वेनतुसमपोसत्रोयसमपाभीत्यपणमुत्सेसमनेनेविहितत्वादितिभावः नवक्तव्यइति अपामन्विभाषालमनेनेदय अन्निशि॰
ण॰पुनरेवस्मेन ति पूर्वविप्रतिषेधास्यादिवाभीत्यपंनिसाभीत्काणमुलस्याभावानित्युभयत्रविभाषापूर्वकमनभवति तत्काणमुलस्मात्रमेतत्का
त्वसमेतुसमासादिस्वेणामात्रम्रलनित्यारेभावुभयत्रविभाषेयंपुक्तोनेतरति समासादिस्वत्रविहितेत्क्वोपतिविभाषाग्रहणमनर्थकं
१ मेंवास्मत्पूर्वसनेनपदेत्यारीनासिद्धत्वात् कःपुनरत्र्यत्कः समासादिसूत्रस्यविहिताहिशेषरतिचेत् णमुत्समहितत्समेववि
शेषःणमुत्सहितत्वाविधौविभाषास्त्रनिमित्तोयारीपपानात्रपकार्थीमपपनेत्काणमुत्तोपत्रसहविधौवेनेनत्रवासस्प नैर॰
विधिनेपवनीतिनेनाभीत्यपपौर्वकाल्यमेवात्पारपोनमवंतित्वपरिकेवलोणमुत्स्विधौयेनेविभाषास्त्रनिरमिमतमर्थंतापाध
ति

कै॰२ तेन तन्वेभिनित्यकोपचनुसार: कर्तव्य: । सत्वारभिक॰ इक्तागम्भारार्थमिति॰ मांतत्वेनाविवक्षयविपर्येनिपातस्यानेविहतनिभिन्नाहोनोगुण
९९ वेवनारिति॰ निश्चनपचनीसर्थ: । अनेलेति लयुक्त्यविषयेनेवयुवविध्यति॰ अनन्तपूच्चेयात्रिक्रागनरतिभाव: पदेवेरर्धांतन्यपेन्यविना स्थ
तोषस्यपल्लवद्वगुणेवविवेप: भेनरति अव्ययार्थेनेवकानांनिपानेनेस्मादितिर्थी पल्यारेव॰ णपुलितुर्मातव्यपरद्वविधीयमानेद
कारणभावार्थ ॥ अतस्यवमकारांतार्थविनायते॰ अववंयवोन्नार्थगुणनुलक्षिवेपरतिलाघवान्दवेवविहित: अचतुपनरति ए
वोक्तवाक्यापेक्षपातमनुवेषवनिपातस्यार्थत्युकारण । नकेवलनेत्यादुपिमानेनिपातनेनेआपितुदरमपिवक्रम्यभिसंधे: पीकशब्दादिस
अवेदिनकचतुरस्थनेअपिविधोवापपाक्या: ओघ्नेति॰ अनस्यभिन्नवनेकानंतिहादितिगणपुल्लाकर्तीरभ्यविति॰भाव: अन
भिहितामुपरति॰ अनभिहितेरतिपुरा अस्याश्रीयतेनतुअस्यवृत्तिपेशवरदिभाव: वरिष्युनीति॰ अव्ययकृतन: कर्मणीतिवचने
परिकिपतरविभाव: अथातेनेति आचनुपनरस्यनेनवचनेनेसर्थ: अनेकायपोजनत्मस्यवचनस्यप्रवृहुपेणरदपति पक्कोरन
७ भिति॰ भिन्नधात्वर्थविषयकर्मभेदेपिवचनानामस्तीर्थेविनुप्रयोजनं पन्याम: अव्ययकृतारति॰ यद्येवंपक्कोरनेभुंक्तेदेवरत: पक्को
दनोयत्नतेदेवदत्तेनेतिलकारवस्यपेनकर्तृकर्मणोरभिधानात्साकापेक्षपात्हितीयात्मयेकस्मान्नभवन: उच्यते॰ आख्यातादि एष
यद्वाख्याक्रियाप्रधानंविशेष्यत्वात॰ विशेषणभूतान्यप्रधानंतन्तक्रियायाम्यो अपिशब्दाद्योतत्वाहाकोगुणप्रधानभावनत्वथा ९९

१३४

यथाश्रयविधानेगुणक्रियायाक्रिरभिहितवस्यकाशर्तेप्रधानक्रियान्तरोधातुगुणनांतन्प्रत्ययेपेरितिविनाशरथकु दिकदस्यकार्यांरभाभा न
वात॰ यदेवप्रमाण॰ तस्मादेषकरदति॰ गोस्वरस्यानीसातोनुपसर्गीकरतिकथमस्य: क्रियाविशेषणत्वाच्चकर्मत्वनपुंसकत्वे गौस्वरस्य प
कस्यगोस्वरस्थेतणभिस्यादिप्रयोगभिध्यर्थेतुलोपोनविधेय: एवाप्रयोगाणांभाष्यकारेणानभ्युपगमात्॰ अनभ्युपगमकर्तृलोपश्च ३
नपा सामर्थ्यानानुपपत्त्याविनायते॰ गोस्वरशरभिस्यादेरपिघुनाभिहितत्वान्नगुणकस्मान्नप्रसात्याप्यते स्तोरोपश्लेषगात्॰ तथाहि॰ य
दिकर्णोधनेविध्यापयपयुक्तम्प्रकृत्य नक्रियते॰ तराघ्याध्यादिसंवेणांतोराननेभवति॰ भावेतुचकृशोहोश्वेपरधकर्मविवक्षा: । गणपुलिङ्गु पत्रि
वा॰ट लितरनोणोराव्र: गोस्वरस्दूतणभिस्यादिचविधयति॰ गोस्वरश्वभिसत्वतुनाभिसार्थेर: कथमस्यप्रयाध्यादिसार्वणांतोराननत्वागमपु स
लोपेहतेनेइवेस्पोरानभातो: भावान्तकृत्वरेणांतोराननत्वात॰ कर्णेहत्य: वाकृत्येनदूनिर्दिहिंसार्थेदिस्यपनरतिमसाद॰ हनरनि: दूने:
इवेविकनियमितिपथ्यरति पद्येवंविहिंसार्थानामपिसत्वरंशेपयातेन्गा: कालपनीनुरादरणंनोपपद्यते॰ नेषदोष: पदैकएववाचानर्थ:सा
मान्यविशेषभावेनविधमानोविशेषणविशेष्यभावमनुभवतिसोमविषय: कषादिषुयथाविध्यनुप्रयोगरतिवचनात्सत्यपि
अर्थात्वर्थसंबंधेनुहिंसार्थानामिसनैनेवगणपुलभ्यवति॰ अधिकारणीवेक्ष: धापेवेवरति॰ गणपुलिसामीत्यापदेदेवनुद्दरतिप्रयोगानिति
दामं१ वंयप॰ सोदोनिरेरादति॰ अनक्रियायाणतृप्विनाथानुनपविहासोनहिप्रयोगनमानुवर्तिस्यमाणं। यायार्थेन॰ हिंसंकृत्येति॰ यदाहिअोध्य

१३५

कौ॰३ ६० धातुभिस्यादेरोप्तस्यप्रत्ययलादाणनतर्थं ग्रहणमप्रयोजनं आदेशापत्तेनुष्यानिवद्भावाद्ग्रहणेन ग्रहणात् सिध्यति तथा च धातुनेनात्वा
दीर्घस्योत्पितिसिद्धस्यपरादार्थः हेर्धकृत्यैति चार्थमस्यार्थग्रहणं कर्तव्यं अन्यथा निरनुबंधककरणीभाषमाना नोर्थग्रहणं तस्मात् के
नेति किमर्थमिति वक्ष्यमाणोभिप्रायः अनादेश इति पत्तवद्वेनानार्थो नादि एवं तेत्रपसाहलसापकृत्स्यार्थ एव प्रयोगो भवति यदि
छनीति अप्रस्य स्मिन्सूत्रे प्रतिसेनावत्स्तत्रे कर्तव्यं धातोर्थं भवतीति तत्वानिर्देशं लाडावेदार्थविष्यति ततः परकृत्ता विज्ञानवाद
निर्दिनोपसंचकर्तव्यं न तस्माभावदिति कर्तव्यं क्रियायां तु निपमार्थं पत्विष्यति धुनेनपात्रेनाम्यदिति तेनो ग्रामवर्थाहिते कर्त्तरि कृद
विष्यतिनार्थः सूत्रेणेत्यर्थः कर्मणीति तस्याभिधानार्थेनातेपादितिभावः धः कर्मणि घृत्तिति पूत्रैवकर्मणीनाम्नदिति नियमार्थवि
म ज्ञापते यद्येवं कर्मणो नियमार्थस्य योग निपत्तः दितकाल कालेपि पूतृ ग्राम्ग्रीतिः नैष दोषः एकार्थेर्वा कंध्यः कर्मणि घृत्तिति
तेनचकर्मणि विधीयमानः कथं कालकालेस्यात् अथ वा द्वितीयो नियमः कर्तव्यति कर्मण्येव घृत्तिति अदरानीयेति चतु
कर्त्तरि भुवः हिष्युचतुकर्त्तो कर्त्तरी च विधिरेवतया योगितिकृतुरपि नियमः प्राप्नोतिनैष दोषः उभयत्र करणा निहत्याकर्त्तरि कृदिति
विध्यर्थेवनियमार्थः अकरणिस्या वधानुकेषु जीवत्रवाद्याध्यंतरयोयोपि विशेषो वोरहितैः कृत्यचेति ल्युनादि षुकरणादि णाम॰
ष्वर्थो विशेषविहितत्वात्कर्तुर्बाधको भविष्यतीतिभावः नानावाक्यत्वादिति इहवाक्यभेदोरथ्ववरीयतंतनं कौटिल्यापे ६०

१३६

तिथ्यभित्रकालनादेरर्कवाक्यविशिष्टस्यरानस्यनिपारकमिति तत्के एव रथ्यिवाध्यते परानुकालपरेरनवाकाहृषपत्तुष्ठापनैरवाक्यत्वा
भीतनपकारोरथ्यिवाक्यत्वोभ्योरीपतामिति अपादितुतत्कं कौटिल्यापरीपतामिति तरानकरानेनरथ्यिनवाध्यते नंवेह्यापि कालपरे
प्वावमहृमोचाणाणास्याद्युवाध्यकृभावेनालीत्यर्थः पतिग्रारिवावीनंकं वाक्यं तत्वे रं च तत्र मद्वेपः अथ नानावाक्यत्वेनराध्यवार
सुकेतरंलभवाभ्रपेणपरागमिति रगपेक्षाः वमपवावपतिसंवेद्यपद्धी तराख्यानपघभाष्यादर्जीन्यमिति स्यात्रपख्यानेनतरेवचाप
वारत्वेल्युनारपत्कशानारेनकर्त्तरि ल्युः करणादिष्कृत्याचकरणादिषु तत्वानेकार्थं स्पणुगापरभिधानात्तेभवास्यर्थापः स्यात् करा
दीपितम चिस्कर्त्तारिकरणाविकरणादिषु अहचेति योगमर्थं च तेनतुल्यमेवकारणमिति त्यर्थः नियाहिकृत्वात्कर्तरिकृत्यादयः प्राप्ताएवका
रणाकर्तृयपकल्पने भावकर्मणोरेवपयाप्स्याविनामंधि भाव्येवाकर्मकेष्यास्यनेनाधिकारमाहितेवाक्यरर्थापति किंप्रयोजनमिति एवका
रेणाम चसमावेशात्तापनेनकिंप्रयोजनमिति पक्षः तेनचभव्याद्यर्थमिति भव्यगेयादिसूत्रेवापहर्तिनन्तर्तव्यंतरंतरेणापिभव्यादयः
त्तिप्रवृत्तीत्यनेनसमावेशात्तापनादेवकारकरणात्वकर्मणीनवाधिष्येतेरत्यर्थः इरानीं ल्युनादित्विवेचास्यस्यपरी हृात्प्राह ने
पिरेवतत्वाविति कृद्विधितितासीचतुरवचनं अत्र चपद्यात्तत्स्य वात्रिकत्वाप्याप्रभिमतेपद्यात्तत्स्यपिहिचशब्दस्यतापकर्तव्यनस्पात्र
मावेशाभावात् भव्याद्यर्थमिति भव्यगेयादिसूत्रेनकर्त्तव्यमभवतीत्यर्थः अन्येतुकालारयोनभिधानात्कर्तरीनभविष्यंतीतिभावः

१३७

३८

भाष

३ इदानीं वार्त्तिककारो वार्त्तिकद्वयमाह । भवावृद्धि रिति । वचिरेशाद्यमिति । नकाल मेरान्त्वा नाचार्यं भवति कस्येचिदे रेशाद्या नामपि स्त्रवीनशब्दा
नामान्को न्तन तरेकता न्यमनरतौ नादि शाधहूरो वान्न कालसोपलक्षणं । शाकृकमम्यकालकलत्वात् । चनुर्थी बहुव्रीहि रिति चतुर्थी गोवेन्न
नवीति बद्वेनत्प्तुत्रानापरवति ननु व्रीहिरेणा । भनेकावायोनपोगोपपन्ना वंशमाप्नाप्नापवारयो । एकमेवेष्यते कैष्विदिन्न्रूपमवयिप्नाना
नियमः श्रुतिवेध्वप्नुविशेषतमन्त्र तत्था मतिः हितीयेयोन्नुणालायानन्तछ्यपनुवंविदुरिति । कापमिति एवकारप्पलोकिके श्रयोगेन
कोचिदार्थोहतिर्न्नत्रहूपनरविभावः भनारपमिति कर्त्तीरिकारिन्मपमाप्नुतत्रामिसद्धिः । तेचेति भव्यागेपारिसञ्चवेतिनकर्तव्यंभवतीत्य
र्थः । परपमिति ध्याविकर्मणिव्रक्तः कर्त्तीरि सेनावरलनार्थ ध्रुव्राहेनसमावेशाग्नेवकाप्तापितेनोभविष्यति । कृतनप्नुयाहेतापप
नित्यादिकर्मणोलसमाप्नोदुःवोगेष्वभावेश्रीनभवतीति । किंपुनरिति सिद्धशाद्या र्थसवेदेरिन्नात्रपि तु विचार्यते यत्पप
नियमहति धातोः पर क्तस्यतृप कर्त्तीरि वर्त्तनामिति कर्त्तृलक्षणे थेक्तस्यसपोनियम्यते । मिथोगनर्थक । कर्त्तीरि कृदित्यस्माराद्या
र्थनियोगारित्सर्थः । कार्यशाशाप्नुपामेवाप्मवक्तृपसंसंभवः स्याद्धेविदिति नित्यशाद्यार्थं संबन्धाप्नुपामनिबंधनोपपक्तः । यः स्व
भावतः कर्त्तीरि वर्त्तते सएवकेनसंतेनाप्यहतिकृनन्त्वनानियम्यते । बंधेरुतमुनादीनां कृतसंज्ञाप्राप्नोति । नैषदोषः एतत्सूत्रमापा
र्थे नियम्यते कारणेस्युत्रिस्पारानपपमेवविचारः । किमपमर्थः कार्येष्वुत्तवन्तामिति उत्तपः स्वभावतो वर्तते तस्यासाधुत्वमिति । कृतंत

कर्त्तारञ्चपाल्वधवात्वसार तिकृस्यप्पपमतपायेसमानात्स्यः । मस्यपानपपमशोयहह । परात्मा सूत्राहक्तः स्पपाचेतिः ४

तानुपतिपत्न्यपपथिक्रिपमाणत्वानारिपुंवर्त्तनसवं । कारखभिरवाद्यणारति । ध्वनिस्वशाप्रुवणमेकाश्रमेरस्वत्रापपाणतस्यपोवचनारत्व
नोरमावे । स्पाच्छाद्यहरेवाकारणंविशेषाभावाद्गात्राह्मणशाकाप्नमेकर्तीरि नियोगलक्षणाकोति । चावार्यनियोगाचकर्तीरि पुवतःकृ
त्पस्यपसंज्ञाप्रसंगः तेनेकृत्संज्ञापोसंज्ञाप्नुत्पत्तिप्रसंगः प्रत्ययसंज्ञापोचप्रत्तिविवेकनाप्रसंज्ञाप्नप्न स्थानीयानुकनिमित्तोगुणः
प्राप्नोति नचुनाप्नुधातोर्विहितस्ततोदेशाभावः नैनरति तत्कृत्तएवशास्त्रार्थसवशाद्विविनाकृतोपनियमः अपधातोर्विहितोना
पमिति कारकशोहिकर्मापूर्वप्रसिद्धिर्योतु तस्याच्यपोः कामनितस्यकर्त्तीरिस्याद्वेनियोगः । पराहित्वशाकस्मविहितानांपत्पपोनाम
नैनार्थविशेषनिर्देशः क्रियतेन दाविशेषाभावारत्यापिनियोगः प्राप्नोति क्रियोत्मवाह्मनुतिकर्त्तर्यो नियमक्तः सकारप्यकर्त्तर्यो
नैभविष्यतीतिचेत्सावकारिक्षिवरस्तो विधानमहं लौकिकार्थानपेक्षायां हि धातोः पप्तृक्तस्यपसत्ताकर्तृनियोगप्रसंगः सं
ज्ञानियमेसिद्धमिति नस्याकारौलौकिकेप्रयोगेकर्तारमाह । धातुधिगोषिग्धमापानापिकरणेपोतनेन कर्त्तीरिसाधुत्वंप्राप्नोति
तस्पासुत्वंमस्पते । क्रियाकारकवैद्यैनविपक्ताकर्तीरित्रिणोभिव्यतेनिरोषोपस्मात् । भकारांतोपणासाधुत्वेरशाविप्यते । प्रत्यय
नियमवारित्सप्नपमरोषः गत्पर्थाकर्मकेस्तवृतिगोणानाप्पपक्रनिप्य । परंक्तः कर्तीरिनियमनेनहित्वक्षप्रतिपिवतीपरिष्ठ
गोनाविसर्थः । संज्ञानियमवापाह । विपत्कारिपुचेति मपापिपानप्यर्याकर्मकेतिसत्वंनरंदवाधिनेतत्रगत्पर्थारिप्पपक्तः स्वभा

३८

कौ॰ ३ तन्नः कर्मारं स्तुवन्नक्तस्यस्य पसंतोभवतीति भजिविद्वतिभ्यां कस्य कर्तरि साधुताप्रसंगः। पचन्ते इति गम्यं रिकापारस्यर्थः। अप्यपवरवचना

६९ दिति। कथस्य पम्यकर्तरि कर्मनस्यमात्रुतेनेत्र प्रतिपादनादित्यर्थः। ततेवं स्थितं नमेतत्। प्रभावन्तस्येवनेप्रार्थी प्रवर्तमानानां मस्य

मेतावविधानद्वारेण मात्रुतं चन्वाख्यायते। स्तानीभाष्यकारः प्रश्नपूर्वकं प्रयोगसमर्थानेकरोति बन्तेहीति बतुकर्त्तरीति। तथाहि

न चेनिवचनात्कर्मत्येव मात्रेत्युस्यर्थः। विभक्तमिति बन्नमितिभावः। पीतमिति उदकमित्यर्थः। अत्राकृतिगणत्वादर्थादिः

त्रयादेति गम्यमानार्थस्यानार्थस्य प्रयोगस्य लोपो पिपतः। विभक्ताद्यन्तरस्य न वचनस्यपहि भक्तत्वेन त्रुत्प्रत्ययपर्यते पीता

गावरस्यत्वात्पुरकस्यपीनत्वं गोत्रोगोप्यते का कर्मणिक केचित्तु लर्यतिप्रथमंमाचक्रते। अपरे घटीजस्यपेक्षारेर्दर्शयति। तत्र

नि लकारोहि द्विविधः तिङ्भावी अतिङ्भावी च तत्र तिङ्भाविनः कृत्संज्ञानिषेधात्कर्तरि कृदित्यस्याप्रसक्त्याप्यात्मार्थेभावे विधा

नंप्राप्नोति। अतिङ्भाविनस्तु कर्तरि कृदितिवचनात्कर्तर्यवमात्रुतंप्राप्नोतीत्यिवचने किमर्थमिति कुर्वमाणोभिप्रायः आह एते

विति लकारस्यर्थः। अथवा समयपेक्षारेदर्शरतिभावः। भावकर्मणोरिति अत्रस्यस्मिन्नस्तेभावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्के प

म घात्कर्तरीतिचपरस्मैपदविधानाद्वकारस्यभावकर्मकार्तारोर्थ्यावनुपातुंप्रासंयते। लकारस्यप्रयोगासमवायाद्वालादेशानां ६

मेवैते। यीभविष्यतीत्यर्थः। भावादिति अन्वाख्यविषयोपिलोविद्यते। नेषदोषः तस्यकुकापहारात्प्रानुप्रयोगलकारेणाभावादित्यात्र

तिपादनात्। अयहरणमिति यदीरनात्मनेपदस्यप्राभावेविधीयमानायत्नारपः सकर्मकेभ्योभवति। श्रोत्रस्यपाकः सत्रस्यहातेति

तितयाभावकर्मणोरित्यनेनभावेप्यात्मनेपदं सकर्मकेभ्योविधानात्तस्मात्पश्यतेप्याशूरेवदसेनेत्यविधानात्। यदिपुनरिति भावक

र्मणोः कर्मकारित्येवं करिष्यते समर्थाद्वा कर्मकयहरणंभावार्थेभविष्यति अकर्मकाणांकर्मासंभवात्। सत्रारंभवाधाह। ना

चेति सत्रयस्याव्यानवाधाह। सन्नेति अपापीतिशेषः। आरंभवाधाह। पाठर्थमिति प्रस्याख्यानवाधाह। पावरिहेति कर्मणिव

भावेवाकर्मकेभ्यरस्सेनरत्रारेरोहाभ्याभपिवकत्वेत पानुलस्सेनत्परेमत्र कर्तव्यं। यथाभावकर्मणोरित्यत्राकर्मकयहरणमि

ति। परेनपरस्यसाम्यंमात्राप्यपवेत्तत्रनविवक्षितं आरंभवाधाह। अपमतीति आनंडति आत्मनेपदहेतो। नेत्वाद्भावकर्मणो उ

रितिवचनाद्भावकर्मणोप्यधापितमेवस्यात्रतु कर्तरि वाचित्वमितिहप्यात्मसारेकर्तर्यपीनोनस्यात्। सत्यारंभेतु कर्तर्यपीनः स्विप

तिरस्यर्थः। प्रत्याख्यानवाधाह। तत्रापीति अनुदात्तङित। तरस्यादिप्रि सत्रे। कर्तर्यपात्मनेपदविधानार्थेताः कर्तरित्वायानरत्सा पा

देपभविष्यतीत्यर्थः। विप्रतिषेधाद्वेति भावकर्मणोरित्यस्यनऽवकाशः। यत्रकृत्संज्ञापात्रभावात्कर्तरिकृदितिनप्रवर्तते।

आत्मनेपदमतेरति। कर्तरिकृदित्यस्यनत्मारयोवकाशः आनप्रतङ्कप्रसंगेकर्तरिकृदितिपरत्वात्कर्तर्येवभविष्यतीत्यर्थः।

तुनेवस्यादित्यर्थः।पंचेवात्रेति।अनुदात्तङित-इत्यनेनात्मनेपदस्य प्राप्तिः।तत्केपि भावकर्मणोर्विधीयमानात्मनेपदस्य बाधकेति ७ २७
नेः
कै॰२ आत्मनेपदं सर्वेषामादेशानां परस्मैपदापवादत्वम्। आनः कर्त्तरि प्राप्नोतीत्यर्थः। तस्याप्यपवादमाह। नेर्विशः इति अनुदात्तङित इत्यनुवृत्तौ
रिति॰ १० नात्मनेपदं नियमार्थमात्मनेपदमनारम्भ्यमारानः कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते विधीयमानमित्यर्थः। आरंभसामर्थ्यात् परीति भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्कर्त्त
उदात्तेतो न प्राप्नुवन्ति। अनुदात्तङित इत्यनेनानन्तरत्वाद्धातुविशेषणमित्यनन्तरमर्थः कर्त्तारे कर्तृवाच्ये विधिर्नियमार्थः। केवलवृत्तेर्णान ष्य
एकत्वेनेत्यर्थः। एतस्या नवमाह। आक्रन्तहीति। भावकर्मणोरिति। अनुदात्तङित इत्यात्मनेपदविधाने नैके कर्त्तव्ये नात्मनेपद न
मः क्रियते भावकर्मणोरित्यत्र अनुवृत्तस्यापि दितीये न वाक्येन तत्कर्मविशिष्टक्रियमित्यर्थः। एवमपीति भावकर्मणोरित्यस्यानुवृत्तिः
तरत्वेनैकवाक्यतापन्नस्यानन्तरत्वेऽन्यत्र नत्यस्य आस्यैकग्रहणं अनित्यत्वेग्रहण॰ दित्यादेरात्मनेपदं स्यात्। प्रसंगेनापि
नेऽभावेऽस्यात्मनेपदं कर्त्तरि न प्राप्नुवन्तीति तत्र विशेषणात्तिविशब्दस्याप्युपि। ह्रस्वः। नश्चयः। कर्त्तरीति विवादः। सर्वत्र प्रसंगात्सिद्धि
ति अपरस्मिन्नपि त्रेषवद्वैकेन विशतिरिवेनानः कर्त्तरीत्यर्थः इति कर्तीर्थेवप्रस्तावेनान्यभावकर्मणोः तत्सद्भूपमाने गम्यमाने
सादिप्रयोगेनाप्यादित्यर्थः। ह्रस्वरिति परिमितिवक्तृत्वतरत्यमात्मत्वेनकारान्तः कर्त्तरीत्यस्य अनुवृत्तिः। अनात्मपरत्वा
त्वेनार्थनिर्देशः। अथवा इति प्रश्नमान तत्रात्मनेपद भावीनकारान्तवकाशः। आत्म भाविनस्तनकारस्य परस्मैपदस्यार्थमव एम॰
स्यादेषामिति। कर्त्तर्येवपरस्मैपदं मिश्रेण नियमात्परत्वाद्भावकर्मणोरेव निषेधात्तदिति भावः। तदस्माकं प्रापेक्षया पष्ठीनिर्देशः १०

चे आत्मनेति विधीयमानत्वकोपि अपमर्थनिर्देशः। आभावस्यापादेशत्वात्तथा वाच्यपदार्थस्तैर्विधावित्युपलोपपत्त्यापनादेशस्य ष
निवृत्ताय। उपहितः। लुकोः भावकस्यात्मनेपदनर्थाभिधानमितिचेत्। प्रतिरात्मापितेक्रियावाचिनामितिप्रयोगे। अवर्णे पिलुकोपेषवत्संश्र
उत्प्रोक्तानुद्गतर्था भिधानमर्कित्। इत्सरोपः। तन्। अर्थवद्ग्रहणादिति। लदारपक्षभावात्पदार्थाभिधायिनः स्यादितितेनप्रयुक्तःत्वस्यार्थः
वर्णामहेतिवि। तस्यैव स्वतन्त्रकारे॰ कारग्रहणार्थः। तत्र वर्णमात्रस्यापि निर्देशः। वर्णनिर्देशे प्रत्ययविधानात्पर्यवसानादेशेनमाश्रिता
वर्णरूपमात्रस्याग्रहणात्तेन धातुपदेनेति लोपेनार्थकस्याभिभवतिरेवरवितिति। तस्मादिति भावार्थाभिधायिनो लसेति वक्तव्य
मित्यर्थः। धातोरितिवर्त्तमानेति॰ विहितविशेषणत्वं धातुग्रहणमात्रोपितद्रतिव्यवहितत्वभवेतस्यापि न भवति॰ धात्वेति॰ धातोरा
लिप्यन्तोपारिकोलत्वमुपस्थः। अत्र तात्रेति॰ तत्सावयवसालोपेऽत्वेनेत्याप्यभावादन्वितिविहितायस्याविवक्षावाधावाराद्रेतो
नभवितव्यमीत्यर्थः। इहापीति तत्तद्धात्वापादेशात्मप्रदित्यर्थः। त्रितीयस्यत इति॰ लडादेशत्वेनिविष्टत्वे ही दिलापित्रः अत्र तल
प्रत्ययोपेक्षतेनकश्चिद्वकारे तत्तक॰ प्रत्ययोत्तीत्यर्थः। अत्रापीति लएवरतलित्तदस्य चेनानुकूलप्रयोगोपपत्तेर्त्त्यापरे तसेति पि
स्यातितिना प्रापणात्तस्यात्मपदं सत्तापायोलोपोनन्तिपते॰ अनुवर्त्तनादेति भावादीनामग्रहस्याभावकर्मकर्तृत्वाद्धिनेनस्यादेशः
नचलोपसन्निभवाय्यर्थाभिधायित्वेऽपवतिरस्कतलोपानामस्यकारणमादेशः। कस्त्वंतेनापकारप्रत्ययत्वेनभविष्य

३८

कौ॰३ तीसुर्थिः किमतरति॰ अनुनासिकोलकारः स्थानितेनोपात्तस्यार्थः॰ अथवा लत्वमलणस्यैव निर्देशः कृतः। अस्येति किर्व नाम्राभावा
७१ दवीभिधायीपरात्रूयते॰ पचत्वतेनिवास्यमविभक्त्यन्ताख्यानंक्रिपतरस्यैवनपमासः तारेशोवर्णविशेषेति॰ विधिविधेयस्तेऽव हि
भव रुपरिमोपापास्यमपोननामित्यर्थः तिः यथैवमिति परिरितरस्यैकवचनेबहुवचनप्रसंगेऽसपेनक्रिपेतस्यार्थः अथवा केचिदिहा
मित्येवपठंतितराख्येयेतो नतुक्तं अकुर्वीति लङः स्थाने उत्तमैकवचनमिट् परवपापमेतिपरवपारोरूपोतपत्तिः तत्रमाभूराग
मः परवपाघः। तत्रमाभूदितिपत् आरीति रात्रोलङः उत्तमैकवचनेथपः स्नुः हि र्वचनप्रसंगोऽदरसिवेतिवक्तव्यमितिहिर्वचनाभा
वः। पदरीदृश्यत्वात्तरा आतोलोपइटि चेत्याकारलोपोनस्यात॰ अत्रचक्रेरस्मुपदपरस्यार्थधातुकत्वमिट्समं॰ आर्धधातु
कस्यालोपविधानात् समरचेति जसिएकापष्ठीतापघवपवावपविसंवेचेस्थानरारटघवानुग्रहः स्यात्रनिवारीनानस्माद्रूप
सोप्याप्यरेशस्वेषस्थमपोनकतालस्येतिस्थानेयोणाबष्ठीत्यादेशएवेदम् वस्यातिन्नत्वागमः अस्मिहमिति वलाधार्धयो
२ नुकापेक्षणरंगापेक्षत्वाच्चवहिरंगरागमः रयोरित्सद्भावनलिट॰ संवंधापेक्षणरंतरंगमन्तकतेव्येअगपस्मासिद्धत्वारद्धा
गाभावः। प्रकृताना मिति निवारप्यहलस्वर्तते नैतेपामनेपरानिविद्धोध्यते अथवा प्रकरणास्यविशेषस्यतिहेतुनाकृतामि एप॰
पा वात्मनेपरानीहात्मनेपरश्रेनोध्यते॰ तापकमं ह॰ आनेमुगिति। पचेत्वमानस्यमा[...]नपिमुगितिवक्तव्यंस्यादित्यर्थः तिन्न ७१

ततःभ्यो

१२४

हमिति॰ हितंस्थानेपेलरः तेसामेत्वेनतानम्पापिद्र्यर्थं[...]येनेसारोरीतीरत्तामेत्वेकत्वात्तभवतीत्याह॰ इहिसीतिरघरति लिटत्मपोरेदि
स्वराभ्यां रेत्रुपामः सेरस्येनाभ्यांलापुवात्त हशिमिरस्यएतेतेआरेतातिवेपाः एतस्यानेनमिदमातरापनापनुमपारपोविहितालारेशानामेत्वाभा देश
वस्य हिरितिरति अकुर्वीत्वपमिहाः अटिलोलङः स्थानेटिटिरूतरस्यैत्वेनभवति॰ अरूतेनदिति तरेत्वेमकृतेनेरहात्मनेपरेभवनिमि
मते त्वाने गुणेकथमिति स्रोकस्यएमापेनदुक्तं एत्रैरेत्वपचावेदमित्राद्गुणेकृतेकथमेत्वेनभवतीतिचोद्यं परिहारस्तुवसते वहिरंग भमे
आद्गुणरति पार्स्मैपदानां लस्यरति॰ कृपतस्य एकारः क्रियतेपचारोणकारस्पानारिलारित्वंतातनप्राप्नोति मध्येऽसेत्वंतामा
भावः अन्येतुलस्येत्वंतापाअपसंगः एवंतर्हि लश्रविधानसः लश्रुत्रमोवेतिकरिष्यते॰ योगविभागश्चेतिमन्यते॰ अथवाण
लपिरित्यनिर्देशः कर्तव्यः अक्रियपमाणेहीति॰ नानुबंधकृतमनेकान्त्वमितिसंत्यस्मात्पादित्यर्थः। एतच्चमान्यादेशाद्वात्वधिकाद
निपत्रमाश्रिसोध्यते॰ पात्वविकारेतुमतिआदेः परस्येत्यादेः प्राप्नोति॰ धातुलटरति॰ प्रत्ययस्पपिवारतरातत्वाद्यानुलटः प्रवर्तते॰ वरेका
तिति॰ पोःनेकात्वत्वागारेमितत्वानुलोरूतेशिपस्यानुरात्वेपथमैकाचाहिर्वचनेमर्चानुरात्वेसिध्यतिरस्यैकात्वेपधानुर्निरुपते॰ अ
परेशिवद्भावेनेति॰ आर्धतरेकस्मिन्नितस्नेनेत्यर्थः। यथैवेति॰ कार्यातिरेशमन्यते॰ तस्मिरमिति॰ शास्त्रातिरेश्चरतिभावः एतरपी
ति॰ स्थानिवरितिकार्यातिरेशः प्राधान्यादितिभावः। प्रकृतितरति। स्थानितस्यार्थः। द्विःप्रयोगरति॰ षाष्ठिकंद्विर्वचनेद्विःप्र

१२५

कै॰ ४ गोन्नानुष्ठानेदिर्वचनमिति निर्णीयः। तत्कारद्इति तत्त्वस्त्वत्रमी वेतिकर्तव्यं यो गविभागश्च कर्तव्यः। अकारस्येति। पथ्यापथ्यानेविधी
७२ पत्तेनस्येत्यर्थः। पुनरपि शास्त्रान्तरेणादान्तविकारःकृतिप्राप्त्युपेणोच्यते। बालविकारो हि त्र्यारेः परस्येति त्र्यारेरकारोऽसतिनिर्दिष्टत्वं अत्र रीति
पा अकारः दृष्टमनुदात्तपस्य रेशलमित्यर्थः। लोपे कृते अनेन रस्तुपमेये वर्णी निर्दिष्टत्वादनुपमानेऽपत्यं तेनेविज्ञायतेनेनद्वेपत्का र्पेतन्द्वोरीः निर्दिश्य
तेनतुल्यमिति। पत्काऽपेतरिष्याद्यो लोहि नमवतः अत्ववचनादिति। नामानेलड्ढावेउत्वमाप्ध्वं तस्य वाधकमित्यर्थः। अत्राद्यतिलड्ढावा
दिनेश्वस्यनेनेत्यर्थः। नेत्यपि च। अत्रलोपीपरमिति। उकारोऽसतिप्रक्रियापाणीनाद्यवेभवतिरकारे तु समिति न त्वणोनन्तरोलोन्नप्रक्रियापाणीरवेष्या
ते। ननैकारोच्चारणोलाघवं भवति। तस्मादिकारोच्चारणे उत्वस्य वाधकमेवेत्यर्थः। लिड्॰ ः सीपद्॰ पष्ठीवकृपीरकृपीत्यारस्येव पारो
गुरिहितनेविरोधाभावाद्धाध्यवाधकभावाभावात्सीयुट्चति। एवं चापाणुपपिकृतेः एपालिड्॰ कल्लान्तरादेः सीयुट् प्रसंगः इतिमत्वाह
भाष्यकारेणेति। नवेति। लिड्ः। सीयुटिस्यस्य शास्त्रस्य पाणुद्विविधा कर्मेनापकर्णोवाधकस्यार्थः। विनापिविरोधेनेसामान्यविशेषविधि
यविधिनावाध्यतेन केत्ववरस्थीतिभावः। अनारेऽस्थिति निष्ठामितिसमंसीमुच्यते तत्रलरादिविवक्षितप्राचाकारस्थकारोदेरेवलि
तगीर डारेशस्य मुटूपात्तकृपीत्यारस्योरानिति भावः। नवेति। चोद्यद्पममपिपरीत्टते। सुटलकारस्थकारोवागमिनो सीयुटस्य मधुरा एम॰
परमिकापिर्भेदाद्वाध्यवाधकभावाभावः। निर्योगितिवचनं निर्दिश्यात्तरादिविध्यभावादनाद्योऽपीतिशीः सुट्ठवति। अन्तः॥ ७२

कै॰ ४ अकारोऽगुरिति। अत्र नाकारेता त्रिमत्विदितो नापिपरारेकेणाव्यवधानात्ररुतितुल्पत्वात्। नतुपधकारोऽगीत्यारारावपिनिषमः स्यातत्तरा
७३ र्वेशवेणोसितेनलान्तुल्विधानमनवकाशं स्यात्तेनेषरोधः अत्रः अगुपूर्वस्यादेरकारेऽशलवाहिदय पविभागश्चनेतत्त्यानेपतोः काऽगीतित्
समभवति अत्र च तिरपवत्तुमेभवति। पपिवेवरणैसेवेतिनपूहणामहत्त्वा अतः सिद्धवंतिवद्भ्यस्मात्। नेतरदिति उत्वन्त्र अत्रतद्दूलस्यातुर
स्वेद्यीपोगविभागःस्यात्। अथवायोगविभागेसर्वनेयमार्थताषस्मात्। अग्याहितिपमार्थनेउपावनलड्। ग्रहणनकृतेऽव्यभवति एवका
रकरणंचेति परास्मिनग्रहणमिहनाचर्वतेनराने नेवनरारेश्णेपुनग्रहणपूर्वकारेनुर्मिविदेल्लरः। शाकटायनस्येवेतिनियमा
पद्मा र्थ एवकारः कर्तव्यः। अत्रैषांमतेनत्र पानिसादिस्यात्। परानुक्त्रिग्रहणानेहरसानियमार्थोमिरेलरः। शाकटायनस्येसेवपरत्रेयस्यर्थ
कर्तव्ये नार्थ एवकारोऽगोऽस्यर्थः। मिवेविनापीति नरः। एवशाकटायनस्येतिविनापमानेलरः। शाकटायनस्यनयात्तसनेषु सुरः। विकल्प
ग्रसस्येनलाइति तुनिस्यप्रसादिस्यर्थः। तुल्पत्तानीपर्येति। विकृतुकाविनाअनः सिचयात्रेनेरो हि निर्नेभवतीतिविकल्पं तेनस्मात्कोर्तेनस्येह
४ ग्रहणमिति तिनिपमेन सिन्दुग्रेतेभवतिचर्तते। ऊत्वार्थमिति। अस्मवाएकसंत्तावितिकाारेन्यत्रसंतासमावेशास्परस्त्वोलिङुनि
गरेशानोसावेधातुकसंज्ञाविस्यात्। तत्र लिलिमितविकरणाथसंज्ञा अर्धधातुकसंज्ञाचेशाद्युर्थोस्यात् अत्रुक्तापेक्षमिति।
अत्रक्तामपेक्षपा लिड्॰ लिड्निनामे अर्धधातुकसंज्ञा पंतविनितनुकं समानाद्रस्यार्थः। छानौरिस्येवमिति। छानेरिस्येव
धातुवारेसप्तचापयेविहिनोरस्यर्थः॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकम्

आह्निका॥